

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01157943 (U)

2012

ПАНЬКО ОЛЕЛЬКОВИЧ КУЛІШ.

ОГЛЯД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ.

Написав

РСИП МАКОВЕЙ.

Л Ь В І В.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1900.

В. 2005

ПАНЬКО ОЛЕЛЬКОВИЧ КУЛІШ.

ОГЛЯД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ.

Написав

РСИП МАКОВЕЙ.

Л Ъ В І В.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.
1900.

8(с)У. 18" (092)

4.-

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

**ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 35981**

ЗМІСТ.

Вступ стор. 1

I.

Хлопці літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хилчевського і української літератури. — Польські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845 до 1847. — Ув'язнене і заслане в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулішевих праць за роки 1840—1846. — Побут у Тулі, студії над Самозванчиною і повість „Іскатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. — „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ — Побут на Україні в роках 1853—1855 і подорожи по Росії. (стор. 7—39). Циган. — Дві легенди про Вороніжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Українскія преданія. — Повѣсти объ украинскомъ народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ. — Іскатели счастья (Потомки задніпровскихъ гайдамакъ). — Історія испанской литературы по Тихнору. — Воспоминанія дѣтства Николая М. (стор. 39—58).

II.

Історія Кулішевих праць від 1853 до 1864 р. — О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣвверною. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Граматка. — Проповѣди. — Праці над Гоголем, Квіткою, Марком Вовчком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Повѣсть о Южной Руси. — Липовыя пуци. — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Украинскія незабудки. — Другой человекъ. — Дѣвоче сердце. — Тайна.

— Досвітки. — Історичні і літературно критичні студії. — Мартин Гак. — Брати. (стор. 58—79). Про побут Куліша в Петербурзі в роках 1845—1847 і 1851—1853. — Знайомість з московськими славянофілами. — Аксакови і Куліш. — Кримська війна. — Добро маси як провідна гадка в Кулішевих працях: історичних, белетристичних і літературно-критичних. — Вплив Грабовського. — Відносини Куліша до Росиан і Польків. (стор. 79—98). Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографа. — Погляд на його повісти, і критичні праці. (стор. 98—107). Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і Конст. Сергієвича Аксакова, Катеніна, гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Бодлянського, Юзефовича, В. Тарновського-батька, Г. П. Галагана, Т. Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова. (стор. 108—115).

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874. (стор. 115—128). Про зносини Куліша з Галичанами в роках 1858—1871. (стор. 128—134). Історичні і інші праці Куліша з років 1862—1897. (стор. 134—150). Побут Куліша у Львові 1882 р. (стор. 150—155). Магомет і Хадиза. — Байда. — Маруся Богуславка. — Цар Нелівай. — Петро Сагайдачний. — Ріжні переклади. (стор. 155—165). Закінчене. (стор. 165—169).

Ділити житє і діяльність Куліша на якісь періоди — годї, бо не можна означити року, в котрім один період кінчив ся-б, а починав ся другий, відмінний від першого. Хоч у діяльності Куліша були звороти і сам Куліш ділив себе на „прежнього“ і пізнійшого, то проте не можна сказати щоб у прежнім Кулішу не містив ся пізнійший, або й навпаки, пізнійший Куліш не мав багато сих прикмет, що прежній. Перемінив він, правда, у старших літах деякі свої молодечі пересвідчення, але ся зміна не відбула ся несподівано, нараз, — для неї були вже завдатки у молодости Куліша і вона підготовляла ся у него по малу разом з розвитком його.

Коли-ж я у своїй праці таки ділю діяльність Куліша на періоди, то роблю се просто з практичних причин, для ліпшого перегляду. Ділю її на три періоди, а то на час 1840—1855 року, коли закінчила ся, так сказати-б, молодеча діяльність Куліша і він відповідно до змінених обставин у Росії по Кримській війні розширив свою діяльність; другий період закінчую роком 1864, коли Куліш став російським урядником у Варшаві; третій період означую роками 1864—1897, — се був час, коли Куліш хитав ся по-

між Росією і Польщею і докінчував роботу, почату у двох перших періодах. Я не кажу, що Кулішевої діяльності не можна поділити й инакше; але який чи такий поділ може мати тільки тоді вагу, коли він справді покаже ся практичнішим, ніж сей. Се річ маловажна.

Становище, з якого учені і публіцисти доси судили про діяльність Куліша, було всьляке: як до часу, коли про нього писали. Для нас очевидно найважніші сї відзиви, яких автори брали на увагу майже всю їм відому діяльність Куліша, писані по змозі безпристрастно і печатані недовго до його смерти або й по його смерті. І так Петров, хоч признавав Кулішеви рухливий і енергійний талант, писав, що Куліш „ніколи не був ні чистим істориком ні чистим етнографом: в історію і етнографію він вносив поетичні або публіцистичні погляди, а в артистичній діяльності недоставчу чистої поезії заповняв штучним обдуманем. Під впливом чуття, теоретичні погляди його хитали ся і нераз упали в суперечні крайности.“¹⁾ Петров уважає Куліша ділетантом. Дашкевич не добачив у Куліша тих суперечних крайностей і уважає його неначе жертвою історії. Каже, „що його хитаня поміж Польщею і всеросійською, сильно спіленою державою, сє дуже характерна поява, яка вийшла не тільки з особистих прикмет Куліша, до чого зводять його перевороти Костомарів і Мордовців; хитаня Куліша — се повторене вікової колізії, яку нераз переходили західно руські більше або менше інтелігентні люди, починаючи з XV. столітя, люди, що горячо любили свою вітчину, але не піднесли ся, як потрібно, понад свій місцевий патріотизм в імя висшої любови до всеї руської землі²⁾). Дашкевич розуміє сю висшу любов до всеї руської землі так, що Українцям не признає права на повний розвій; се-ж розумів Куліш троха інакше. Дашкевич думає, що „вихідна точка діяльності Куліша, його горяча любов до рідного племені і слова, остала ся та сама; уціліло в Кулішу і давнє народництво, а так само не змінив ся й його погляд на задачі української літератури; змінив ся лише погляд на відносини племен польського і українського, на козацтво і на його пісні та літописи.“³⁾

1) Очерки истории украинской литературы XIX столетия, 268.

2) Отчет о двадцать-девятиомъ присужденіи наград графа Уварова, 253.

3) *ibid* 230—231.

W. K. ... #

Пипін, що видав свою „Історію русскої етнографії“ в три роки пізнійше (1891) від „Отзыву“ Дашкевича, таки перечить ся з ним і добачує у Куліша крайні суперечности,¹⁾ але до причин сеї появи, які подавали иньші критики, як Костомарів, додає від себе ще одну: а то далекі наслідки того самого романтизму, що панував у настрою любителів народности трийцятих і сорокових років. Крім того Пипін, так само, як Петров, уважає Куліша дилетантом у науці. „Освічений чоловік — каже — не може не мотивувати свого переходу від одного погляду до другого; сеї перехід, очевидно, повинен простирати ся на всю систему поглядів, котрі й треба вяснити. Критики Куліша не нашли досить внутрішніх основ до крутих переходів його понять.“²⁾

Як бачимо, три поважні історики літератури, що старали ся судити Куліша безпристрасно, осудили його доволі остро, хоч не перечили його великих заслуг. Всі вони не могли оправдати ніби-крутих переходів Кулішевих понять і не могли скрити свого здивованя на вид такої влачі, як мав Куліш. Але проте таки найсправедливійше з них оцінив Куліша Дашкевич, що не добачив у Куліша таких крайних суперечностей, як добачили иньші.

Наведені критики були нисані ще за життя Куліша. По його смерті, по обчисленю його дійсних заслуг для України, коли вже ніхто не може надіяти ся від него терпкої, гордої відповіді на можливі закиди, знати в оглядах його діяльности щораз більше охоти оправдати його помилки і не приписувати їх, так як се діяло ся за життя, головно його крутій влачі. Сих оглядів ще не багато і вони не повні — назву два: д-ра В. Щурата і Б. Грінченка — але в них уже не видко сеї пропасти, з якою мусів Куліш бороти ся за життя. Др. Щурат у своїй брошурі, виданій у Львові 1897 р. п. з. „До історії остатного побуту П. Куліша у Львові“ старав ся вернути Кулішеви добру славу, підірвану в очах Українців сими його творами, в яких знати раз надмірну прихильність до Росиян, другий раз до Поляків. Автор дивив ся на ті твори, як на уступки раз одним, раз другим, в тій піли, щоби від них дістати поміч у змаганях культурного і політичного життя українського народу. Б. Грінченко в популярній житєписи Куліша, виданій у Чернігові 1899 р. п. з. „П. А.

¹⁾ Історія русскої етнографії III, 214.

²⁾ *ibid.* 196.

Кулишъ. Біографическій очеркъ“ оправдує Куліша таким способом: „Люди, що за ціле своє житє не зробили і десятої частини того, що зробив Куліш лише протягом останніх літ свого житя, або й зовсім нічого не зробили, обвиняли в зрадї того чоловіка, що, не памятаючи на себе, задихав ся під вагою роботи тоді, як багато-багато з тих, що кидали на него каменем, займали ся тільки прекрасними розмовами; винували того чоловіка, що мав силу і відвагу працювати серед насмішок, клевети, зависти і байдужности до дорогої для нього справи. Люди забували давню гадку, що не помиляє ся тільки сей, що не робить нічого, а Куліш завсїди робив багато, його помилки були все щирі і, роблячи їх, він безнастанно мав гарну ціль — виясненя правди. Все те не могло не викликувати роздратованя в гордій, самолюбній і по части нетерпимій натурі Куліша і не збільшати різкості і чудацтва його відповідей і нападів на противників з його боку.“¹⁾ Погляд сей на Куліша і справедливий і, головна річ, людяний..

Ще очевидно не прийшла пора сказати крайне слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других; ще не видано багато його творів і не оголошено до історії його житя всіх потрібних матеріялів, так щоби вже тепер можна в кожній справі на документах основувати свій суд про нього; ще з різних причин і не можна було оголосити численних листів Куліша з останніх десятиліть його житя. Житєпись Куліша тільки тепер ладить д. В. І. Шенрок. Але вже й тепер відомий ширшому загалови багатий матеріял, на основі котрого можна говорити про Куліша з більшою певністю, як се досі було можливе. У великій помочи стають тут передовсім сотки Кулішевих листів, які оголошує „Кіевская Старина“ з половини 1897 р. Се листи Куліша до М. Максимовича, О. М. Бодяньського, І. Ф. Хильчевського, Т. Шевченка, В. В. Тарновського батька і сина, Д. С. Каженецького, Вол. Барвіньського, М. В. Юзефовича, Г. П. Галагана, С. Д. Носа — разом кількасот листів з різних часів. Крім сих листів подані у „Київській Старині“ й иньші звістки про Куліша.

Отсі листи, се неоціненій житєписний матеріял і коментар до діяльности Куліша; на підставі їх можна вже й тепер оправдати Куліша в неоднім, за що йому докоряли; можна показати,

¹⁾ loco cit 39.

що він був далеко більше консеквентним чоловіком, як декому здавалося; злоба дня, що не раз так затроювала пристрастю часописні статі, звернені против Куліша, тепер не може нам так затемнювати погляду на Кулішеву діяльність. Пізнавши докладно сю діяльність, ми доходимо до висновку, що коли й можемо докоряти йому за деякі помилки, то рівночасно повинні ми сим докором обділити і всіх тих, що його виховували, що жили з ним, що мали вплив на него. Притім, очевидно, завсіди мусимо пам'ятати слова польського поета, яких Куліш ужив раз на свою оборону:

Sąd nad nami nie dany nikomu;
Chcę mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną.¹⁾

При оцінці діяльності Куліша я зверну увагу головню на характеристичні і найбільше цінні його твори, поминаючи менше важні, бо хоч би хто й хотів говорити про всю діяльність Куліша, то тепер, поки ще не видано всіх його творів, се не можливе. Але право говорити про його діяльність уже тепер перед виданем повної житєписи і всіх творів Куліша дає нам ся обставина, яку Куліш зазначив, пишучи житєпись Гоголя 1853 р. „Що до їх гадки, що чим пізнійше буде зроблена оцінка сего сильного мужа, тим ліпше, то, між нами сказавши — ся гадка нерозумна і негідна уваги. Вона пахне тими часами, коли ще не родив ся Гуттенберґ. Чи-ж можна дібрати ся до оцінки, коли я думаю свою думу в Петербурзі, ви свої в Москві, а хто иньший ще свою в Лондоні або в Нью-Йорку, і не знаємо посполу про се, що саме думає кождий з нас? Будуччина постоїть сама за себе, не бійтесь — її не зібете предчасними поглядами, бо magna est veritas et praevalēbit. Але зрікати ся з якогось старечого побоюваня за добрий стаємізку наших потомків, — від приємности обмінювати ся думками і навіть фактами — просто глупо і тупо.“²⁾

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 105.

²⁾ Кієв. Стар. 1897, IV, 451.

I.

Хлопчячі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хильчевського і української літератури. — Польські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845—1847. — Ув'язнене і засланє в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулішевих праць за роки 1840—1846. — Побут у Тулі, студії над Самозванщиною і повість „Іскатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. — „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ — Побут на Україні в роках 1853—1855 і подорожи по Росії.

Про хлопчячі літа Куліша найбільше можна дізнати ся з його життєписи у „Правді“ 1868, написаної коли не ним самим, то кимсь дуже близьким до Куліша, бо в ній є такі відомости, які лише Куліш міг подати (н. пр. лист М. Грабовського з 1860 р.). Сказано тут, що дід і батько Куліша були люди жорстокі, горячі.¹⁾ Сю прикмету, хоч і значно обмежену освітою та вихованєм, унаслідив по них і Панько Куліш. Слабе здоров'є його з-малку мало в собі очевидно зародки тої нервовости, яка проявила ся в нього при кінці 50-их років і показувала ся потім завсїгди, коли він тільки попав у який більший клопіт та надвередив рівновагу свого духа надмірною роботою. У згаданій життєписи описаний також доволі широко вплив матери і сусідки пані Мужиловської на молодого Куліша. Ту сусідку описав Куліш у повісти „Ульяна Терентьевна“, і про сю повість каже його життєписець, що в ній багато Кулішевої сердешньої, його індивідуальної правди.²⁾ Отже повинні ми приглянути ся сій повісти.

Рідна мати була для Куліша, так сказати-б, першою учителькою етнографії, але вона померла перед часом, і Куліша не тягло вже нізнійше до рідного дому так, як колись. „Сказати правду, я не дуже був привязаний до батьківського дому — пише Куліш у повісти „Історія Ульяны Терентьевны“ — не тому, щоб мені було байдуже про місце моїх перших радостей, не тому, щоб у нім не було мені добре (привольно), лише тому, що в мене

¹⁾ Правда, 1868, ст. 19—20.

²⁾ Тамже, 33.

не було матери.. Я втратив матір у таким молодім віці,¹⁾ що ледви пригадую собі її казки про чудесні сторони, не схожі на наші, і неприродні істоти, яких я ніколи й не бачив... Я зріс самотним хлопцем, при батьку, що горячо любив мене, однак утомляв читанєм оправленого в шкуру Державина і арифметичними задачами. Мабуть тому моя душа хилила ся більше до товариства женщины, а Уляна Терентевна, появившись у нашій стороні, зараз потягла до себе мою уяву²⁾

Уляна Терентевна Мужилівська була пані з „великого коліна“, розумна й добра. Панько Куліш ще хлопцем прожив у неї якийсь час — і пізнійше описав її у згаданій повісти. У сій повісти Куліш каже так про свою хлопцячу вдачу: „В дитячих літах я не був дитиною: я відчував, радував ся і терпів, як дорослий. Однак через те мій дитячий вік не втратив для мене сего принадного чару, який, хоч сумно, відчував і сам Яків Яковлевич (учитель Куліша в гімназії). За сьвіжість вражінь, за вразливість душі, за солодке відчуване бутя в ту епоху житя я безконечно вдячний свому Творцеви. Обдарований сими прикметами, я находив цікаві річи всюди, де для иньших була сама нудьга і мука. Все, що вражало мій голос і ухо, відбивало ся в моїй душі живописно і музикально.“³⁾ В иньшій місці каже ще Куліш про себе так: „Я свому самотному житю дома, нудному побутуви у школі і недостачі материнської любови приписую взагалі ранній розвій у мене симпатії до всего, що приманює серце.“⁴⁾

Сама-ж Мужилівська мала на Куліша чималий вплив. Від неї і її небоги набрав ся Куліш ідеального погляду на жите, що не в одній річи йому й зашкодило. У неї познайомив ся Куліш потрохи і з грецькою культурою. „Я був — каже він — зовсім огречений, і з того часу вже все, що грецьке, почало мене займати незвичайно.“⁵⁾

Отсі звістки з хлопячих літ Куліша показують нам деякі риси його вдачі, які остали ся у нього через ціле жите: він за-

¹⁾ Куліш утратив свою матір тоді, як жив у Києві, — виходить, що мав тоді вже кільканайцять літ. (Ист. лит. рускон Ом. Огоновского III, I, 96). Коли-ж так, то отсі слова Куліша треба брати з деякою засторогою, як і взагалі цілі „Воспоминанія дѣтства Николая М.“, де Куліш виступає як незвичайно розвитий хлопець.

²⁾ Повѣсти П. А. Кулиша, Спб. 1860, т. III, 260.

³⁾ Тамже, 259. ⁴⁾ Тамже, 270. ⁵⁾ Тамже, 342.

всїгди був дуже вразливий, цікавий і одушевлений. Уже хлопцем він рисував і до досить пізнього віку любив рисувати та малювати. З часів, як Куліш був у гімназії, житєписці його оповідають ще одну характеристичну для него пригоду, як він просив учителя, щоб той не ставив його за невміне альгебри на-вколішки, бо инакше покине вчити ся; учитель не згодив ся на се і Куліш справді зовсім покинув учити ся альгебру. Гордість і впертість були вже очевидно й тоді важними прикметами його характеру; з ними стрічаємо ся ми потім в його житю дуже часто. Цікаво також, що вже в гімназії Куліш пробував своїх сил у письменстві, пишучи вірші і н. Відомо також, що невеличка повістка „Цыган“, напечатана в „Ластівці“ 1841, — се ще гімназьяльна робота Куліша. Однак широких відомостей про те, як розвивав ся Куліш у середніх школах, поки що не маємо. Можна би, правда, дещо дізнати ся про се з його повістей „Өеклуша“ і „Яковъ Яковлевиць“, але сей материял не цілком певний і маловажний для того, хто хотів би дізнати ся про те, що Куліша тоді займало, що він читав. Більше кажуть нам Кулішеві житєписці. З письменників, яких Куліш пізнав у гімназії, вони називають Жуковского, Пушкина, Артемовського Гулака, Квітку, Гоголя, Гете, Шіллера і — що найважнійше — Максимовича. Максимович видав у Москві 1834 р. збірник українських дум і пісень п. з. Украинскія народныя пѣсни, часть I. Сей збірник так дуже сподобав ся Кулішеви, що він вивчив ся його на память.

З молодих літ Куліша годить ся ще піднести факт, що він уродив ся 1819 і провів перші роки житя у Воронїжї, до гімназії ходив у Новгороді Сїверській, а коли не міг докінчити її, то рік був домашнім учителем у Глухові. В першій своїй повісті „Михайло Чарнишенко“ він і описує радо сї сторони, де прожив молоді літа, особливо Воронїж і Глухів, яким очевидно придивив ся добре. Околиці Новгорода Сїверського описує він в „Алексїю Однорозь.“

До університету вступив Куліш 1837 року. З того часу ми й повинні придивити ся ближше його знайомим, його житю і роботі до 1854 р. Основою до сего огляду може бути свідощтво, видане Кулішеви з департаменту загальних справ російського міністерстваа комунікації 20. серпня 1875, де на підставі урядових документів вичислена його служба. Сказано там, що Куліш учив ся в Новгород-сїверській гімназії від 1833 до 1837 р., почім

слухав викладів на філософічному і правничім відділі київського університету. Університет покинув він перед кінцем курсу 1840, 31. грудня і вступив у службу учителем російської мови в Луцькій дворянській училищі 1841, 10. лютого. Звіткам перевели його на таку саму посаду в Київо-печерське дворянське училище того-ж року 20. грудня і потвердили на посаді учителя російської мови і письменства 1842, 15. вересня. З Київа вислали його 1843, 5. липня для огляду у київській губернії всіх архівів при правительственных урядах і монастирях. Потім назначили учителем історії і географії у Київі того-ж року 20. жовтня; іменували членом сотрудником при „Временній комісії для розбору старих актів“ 1844, 18 січня; вислали знову для збирання відомостей про старовину в декотрі повіти київської губернії тогож року 13. липня; далі перевели його на посаду старшого учителя історії в ровенську гімназію 1845 р. 31. серпня; а звідси назначили старшим учителем російської літератури в п'яту петербурзьку гімназію того-ж року 15. грудня. Постановою комітету міністрів 1. і 15. вересня 1846 рішено вислати Куліша для вивчення славянських наріччій в Пруси, Саксонію і Австрію на півтретя року, з платнею на видатки в сумі 1.143 р. 68 к. в рік і з увільненням від обов'язку учителя д'ятої гімназії 1846 р. 20. жовтня. Згадану подорож узнано покінченою 1847 р. 2. липня.¹⁾ Того року, як відомо, ув'язнено Куліша і заслано в Тулу.

Се урядове свідцтво. перечисляє нам тільки літа науки і службу Куліша. Як бачимо, він кілька літ учителював і два рази, 1843 і 1844 р., їздив оглядати архіви київської губернії. Сі урядові дані треба нам тепер доповнити иньшими відомостями з життя Куліша.

Побут Куліша на університеті і перші роки його діяльності припадають на часи великого зросту самосвідомости на Україні. Коли придивимо ся Кулішевим знайомим з того часу і тим Українцям, яких твори він читав, то побачимо, що вони були представителями тих живих, народніх рухів, які появили ся в 30-их і 40-их роках на Україні. Між ними на першій місці треба поставити Михайла Максимовича, котрого збірник пісень з 1834 р. зробив на Куліша ще в гімназії таке велике вражінє. Нема при-

¹⁾ Киевская Старина. 1899, том III, 376—377. Поки-що подаю тільки частину сего документу.

чини сумнівати ся, щоб Куліш з часом не пізнав і першого Максимовичевого збірника з 1827 р. — і так сі два збірники лишили на його діяльності важний слід, подібно як і на діяльності інших письменників у Росії. „Вражине, яке зробили збірники Максимовича на першостепенні сили російської літератури, — каже Пипін у своїй Історії російської етнографії¹⁾ — було фактом дуже великого історичного значіння. Тодішні ентузіясти народности, що очікували літературного перевороту від впливу етнографічних дослідів, гадали, що в поезії сей переворот настане в сім народно-романтичним напрямі, до якого вони самі признавали ся. В тім самім часі й справді відбував ся глибокий переворот в нашій (російській) літературі під збірним впливом суспільно-історичних і літературних причин: між ними і реставрація народної поезії мала свій широкий вплив, тому що викликала живий, глибоко поетичний відзив народу на інтереси, які повстали серед освіченої класи, в вищих сферах літературного розвою, — і ся реставрація вплинула не тим лише, що дала нові поетичні теми і краски, але й тим, що вказала моральний зміст народного життя, який перше ледви підозрівали або якого й зовсім не добачували, та примушувала поважати се життя і займатися ним і в соціальнім зміслі.“

Пипін оповідає у згаданій праці про вплив збірників Максимовича на Пушкіна й Гоголя; сюди треба очевидно долучити і Куліша, що не тільки пізнав збірники Максимовича, але на університеті був ще й учеником його. Тоді приподобав ся Максимовичеві своїм власним збірником пісень, що записав від матери. Максимович давав йому переписувати свої пісні. Дві легенди Кулішеві напечатав він у своїм альманаху „Кієвлянинъ“ на 1840 рік. Вечерами кликав М. Куліша на почитанку. Читали в купі народні українські пісні і розкладавали їх розрядами. Потім стали читати повісті Вальтер Скотта. Максимович звертав увагу Куліша на закони штуки і підносив горі його духа своєю умною наукою.¹⁾

Максимович, як звісно, поступав собі дуже приязно з молодими людьми; так очевидно не лише своїми науковими працями, але й своїм постуцванєм, своїм одушевленем до науки з'єднував собі та одушевляв і своїх учеників, між ними і Куліша. Мало то-

¹⁾ Історія русскої етнографіи Н. Н. Пипіна Спб. 1891, III, 28—29.

²⁾ Правда, 1868, ст. 283.

го, він і як український патріот був для Куліша взірцем. Український же патріотизм Максимовича — се не було українофільство таке, як його розуміли в 60-их роках. Відповідаючи на привіти, які читали ся на 50-літнім ювілею його літературної діяльності в 1871 році, Максимович так говорив сам про себе: „Уроженець Київської Русі, де земля і небо моїх предків, я належав передовсім до неї і належу до нині, посвятиваючи передовсім їй і мою умову діяльність. Але разом з тим, дозрівши у Москві, я так само любив, виучував і північну, Московську Русь, як рідну сестру нашої Київської Русі, як другу половину одної і сеї самої сьвятої Володимірової Русі, відчуваючи і розуміючи, що як їх побут, так і зрозуміне їх, одної без другої, недостаточні, односторонні...“ І справді — зазначає до того Пипін — ми бачили його старі літературні звязи, що відповідали і тодішньому складови його ідей: він розвивав ся у школі російського романтизму, що починав приймати народній кольорит, і із свого боку додав до него український відтінок, як чисто краєвий (областний), не виріжнюючись ні трохи з загального літературного руху. Українофільство виростало з иньших історичних причин — воно настало після більше або менше успішних проб літератури на народній мові (з 1830—1840 років), між якими була поезія Шевченка, після впливів славянського відродження, після ліберальних поривів правительства і суспільности слідом за Кримською війною і після освободження селян, що наповнило довірливих людей дуже оптимістичними надіями. Так коли в нових поколіннях жила мрія про більше діяльну службу свому народови і про піднесенє його освіти підвишенєм його літературної мови, Максимович оставав ся вірним своїм старим поглядам: він був пересвідчений, — каже його житєписець — що українська мова, лишаючись мовою простого народу, може бути мовою поезії і для сучасного Українця, але не може бути ні товариською мовою освіченої суспільности, ні мовою учених.“¹⁾

Я навів навмисно отсю характеристику Кулішевого учителя, щоби показати, в чім Куліш наслідував його, а в чім його випередив. Куліш не лише в пізнійшій віці прийшов до таких пересвідчень, що дозволили йому написати „Історію возсоединенія Русі“ з тенденцією виразно прихильною московській Русі в душі

¹⁾ Ист. русск. этногр. III, 35—36.

Максимовича; він ще в 40-их роках був тої самої гадки, як його професор. Про се свідчать і праці Куліша і особливо його лист до Юзефовича з 1844 р., де читаємо: „В Києві я не мав нагоди поговорити з Вами про одно дуже важне літературне підприємство або, радше сказати, намір. Політичне жите України давно скінчило ся; а се жите, що проявляє ся мовою, костюмами, звичаями і и. — назву його хоч би поетичнім — тратить також з кожним роком свій вигляд (свою виразительность). Україна небавом вілеть ся з Росією в одно тіло. Воно й гарно; але не гарно се, що вона розцвітаючи коло двох століть таким сильним, таким пишним народнім житєм, при злуці з російським народом, внесла в нього мало нових елементів, вироблених власними силами протягом свого окремого істнованя. Був час, коли ми Українці, сходячись з Росіянами, могли були, так сказати-б, напоїти їх запахом своїх степів, додати їм богатства кольориту своїми народніми красками, осияти їх блиском своєї поезії, але в той час і ми не були ще такі осьвічені, щоби знати собі ціну, і вони були за малокультурні, щоб не покидати ся нашою мовою, поезією, звичаями і обичаями. Коли-б ми по нинішній час заховали були вповні свою характеристику, о! я певний, що після впливу романів Вальтер-Скотта на Росіян ми стали би для них предметом пильного ввучуваня; але в теперішнім нашім положеню, коли ми так зросійщили ся і лишили самим селянам свою рідну мову і свої звичаї, ми не можемо вносити в бідне жите російської суспільности ніякого нового елементу. Російський поет, піднявшись до всеславянської ідеї, коли-б захотів при помочи студій прожити богатим житєм нашого народу і таким способом доповнити і скріпити свою російську душу, то він майже не має до того способу: Україна у своїм нормальнім положеню є тепер майже безбарвним відломком давньої України, а наша література, з причини недостачі народньої ерудиції і літератів, висловила собою жите нашого народа також дуже слабо (крім народніх пісень, яких також видано дуже мало). І тому, щоб дати спромогу і Росіянам пізнати нашу пережиту минувшину, і щоб нам самим докладнійше пізнати себе, треба би почати таке видавництво, що містило б у своїх томах усе, в чім проявило ся жите українського народу.“¹⁾)

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 199.

У сїм проєкті видавництва, що прийняв пізнійше форму „Записокъ о Южной Руси“, інтересні для характеристики Куліша особливо мотиви видавництва; як бачимо, вже 1844 р. дивив ся він на злуку України з Росією подібно, як і в 70-их роках. „Это и хорошо!“ — казав він і тільки дорого́ була йому „свѣята старосвѣтчина“, мова, пісні, характер і звичаї України. Вплив таких гадок, як Максимовича, тут очевидний.

Що в 40-их роках думав так не тільки сам Максимович, але й інші, се ми знаємо з праць Пипіна, Петрова, Дашкевича, Кониського і и. Українці не були тоді ворогами Росіян і думали розвивати свою літературу тільки поруч російської, не проповідуючи незгоди. Під впливом виучуваня славянських літератур і народностей виробила ся лише в Українців охота займатися своїм народом. В 70-их роках українська література поступила скоро наперед. До сего руху прилучили ся, слідом за Артемовським-Гулаком, молоді вчені: Срезневський, Метлинський, Бодяньський, а потім Костомарів. Любов до українського народу проявила ся у них історично-етнографічними дослідями і романтичною ідеалізацією народу. Громада українських письменників у Харкові піддержувала сильно сей напрям. Студії над славянськими літературами і народностями витворили у них крім того українське славянофільство, хоч не у всіх проявляло ся воно в творах. Усіх же тих людей пізнав Куліш або особисто або з їх праць. Дві перші більші праці Куліша „Михайло Чорнишенко“ і „Україна“ свідчать найбільше про вплив сих людей на нього: тут видно і історично-етнографічні досліді і романтичну ідеалізацію народа і славянофільство.¹⁾ Але перша повість, писана притім ще по російськи — очевидний знак, що в Куліша були тоді ще сумніви що-до української мови. Коли-ж він у сій справі з часом прийшов до інших пересвідчень, поступовійших як у Максимовича, то початки сих пересвідчень він сам приписував у значній часті впливови Ів. П. Хильчевського, котрого пізнав у Луцку 1842 р. Хильчевський був старший від Куліша на десять літ, але проте оба дуже заприятлилися і Хильчевський навернув Куліша до українства. Куліш цїнив його за те високо, займав ся його долею, коли йому в чім не поталанило, і в присвяті до поеми „Настусі“ дякував йому за добру науку:

¹⁾ Сербський елемент у „Михайлі Чорнишенку“, се наслідок таких самих студій, якими займали ся харківські вчені.

Як з тобою ми зустрілись
на шляху широких,
ти заглянув мені в душу
своїм добрим оком
і порадив мене щиро,
куди прямувати.
Довго йшов я тай прибив ся
до рідної хати.¹⁾

Аж „Історія возсоеднення Руси“ розлучила сих двох приятелів — Хильчевський не згодився з сею працею Куліша — і приязнь їх пропала.²⁾

Та хоч Куліш і сам признає, що Хильчевський показав йому, куди прямувати до рідної хати, було би необережно приписувати яснійше, як у Максимовича, Кулішеве українство самому впливови Хильчевського. Куліш і сам бачив, що „св'яту українську старосвітчину“ починають чим раз більше зберігати: Ізмаїл Срезневський видавав від 1833—1838 „Запорожску Старину“, присвячену українській історії і етнографії; Плятон Лукашевич видав 1836 р. „Малороссійскія и южнорусскія народныя думы и пѣсни“ — крім того українська література могла вже тоді виказати кілька замітних імен письменників, як Котляревського, Квітку, Артемовського, Гребінку, Метлинського, Костомарова і н. Шевченко видав тоді вже (1840) свого Кобзаря, а небавом ще й „Гайдамаків“, чим незвичайно підніс повагу української мови. Такі об'яви з українського життя разом з цілим романтичним напрямом, що ставив собі нарід за свій ідеал, піддали безпечно і Кулішеви думку писати не лише по російськи, але і по українськи, не лише дбати, щоб не загинула св'ята старосвітчина, але щоб український нарід і далі розвивався, нехай уже і в межах Росії, та разом з нею. Св'ілоцтвом такого зросту національної свідомости у Куліша треба вважати його „Україну“, написану по знайомости з Хильчевським.

Але до сих думок Куліша про український нарід, які він міг почути від згаданих висше українських письменників і вчених, долучують ся у нього рівночасно думки, почуті від Поляків, що виховували ся під подібними впливами, як Куліш, належали до т. зв. польсько-української школи, але мали иньший погляд на

¹⁾ Досвітци, Пб. 1862. 86.

²⁾ Диви некрольог Хильчевського у Літ. наук. Вістнику том V, 129.

історію України, як Українці. Особиста знайомість з сими Поляками лишила великий слід на діяльності Куліша. Пізнав він їх на своїх наукових подорожах по київській губернії 1843 і 1844 року. На найбільшу увагу заслугує знайомість Куліша з польським письменником М. Грабовским, що жив у своїм селі Олександрівці в Чигиринщині. Куліш познайомився з ним в липні 1843 і дуже вподобав собі його. „Умная, світлая голова!“ так писав про нього ще того самого року. „Я подав Грабовському довідомости багато такого, що його здивувало, але за те і в нього найшов такі материяли, про які нам, Задніпрянам, і не снило ся.“¹⁾ У Грабовского зложив Куліш частину своєї „України“, за яку дуже хвалив його Грабовский.²⁾ Грабовский познайомив тоді Куліша з бібліоманом Константином Свідзінским; Куліш їздив не раз до Холоркова, де жив сей польський пан, і користав з його великої бібліотеки.

Про знайомість з Грабовским і иньшими Поляками сам Куліш оповідає таке: „Колись то давно, ще за Николаївських часів, записався я як вандруючий по Україні етнограф, з польським романістом і критиком Михайлом Грабовским. Наша знайомість тревало 20 літ і приводила нас часто до розсуджування польсько-руського питання в відношеню до українського народа. Не у всім сходилися ми з собою, і оба не в однім нерозуміли себе, але М. Грабовському я вдячний більше, аніж кому небудь та чому небудь, коли я в теперішнім часі в сім питаню хоч що-небудь добре розумію...“³⁾

А за що Куліш був вдячний Грабовському і иньшим Полякам, за яку то науку, про те дізнаємося знову з його листа до „Народа.“ Уже в старости 1892 р., в десять літ по невдалій пробі угоди з Поляками, він так оправдував своє ніби-польонофілство, яким йому докоряли:

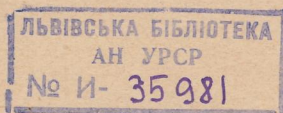
„Польська інтелігенція в Київщині й Волищині перва вказала мені дорогу студювання історичних документів і пам'яток.⁴⁾ Знаний Свідзінский задля мене послав Костомарі в Саратов десятками археографічні томи, та на біду Великої й Малої Росії, Костомара своєю розумовою реторикою вицідив з них тільки

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 190. ²⁾ *ibid.* 191. ³⁾ Правда, 1876, стор. 446.

⁴⁾ Те саме сказано про Грабовского і Свідзінского у листіписи Куліша в „Правді“ 1868, стор. 283.

політичну отруту під назвою „Богданъ Хмельницькій“, у чотирох пудрах, рекомих виданнях. З того-ж самого матеріалу з прибавкою пильної праці та незаних Костомарі друків і рукописних джерел я виробив иншого Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і парубків і досі ваготить над єхидним, юдинським козацьким ділом, єхидним однаково і за Хмеля Хмельницького, і за Мазепи, і за Гонти; так само, як у новорусчині, чи в Московщині¹⁾ за Косолапа, Разина й Пугачова. Отже ще тогді, як я сліуючи брив по слідах Костомари, мою фанатичну імітацію кобзарським думам під назвою „Україна аж до батька Хмельницького“ Михайло Грабовський так уподобав, — а писав я її в нього над кабінетом, — що широкі виписки з неї польськими літератами посилав до Крашевського в „Athenaeum“ і той вельми хвалив їх, та боявсь друкувати, aby nie parazić (мовляв) naszej publiczności. Нехай хвалу диктувала їм обом і антимосковська політика; та скільки я ні препиравсь із Грабовським печатно й листовно, скільки ні фантазував à la Kostomara в таких школярських творах, як „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і в самій „Основі“, Грабовський заставався моїм другом de facto, і перед самою смертю кликав мене в Варшаву на таку посаду, яку навпослі дав мені ворог Поляків, князь Черкаський за-одно з Милютином. Про Сьвідзінського, Едварда Руліковського, обох братів Головинських, Арцішевського, професора Зіновича і багатьох инших Поляків інтеллігентів мушу сказати те-ж саме, з добавкою, що я не був достоен їх щирої дружелюбности, не знав її ціни, не вмів нею користуватись. Скажу більше: наша Мала Росія, по польськи Україна, не дала мені ні єдиного такого приятеля, дарма що давала часом і гроші на мої видання, — давала гроші і робила їх ненавидною мені підмогою... Тут ради паралелі згадаю між репрезентантами новорусчини Плетньова, друга Пушкіна, (що силкувавсь бути його alter ego во дні слави своєї), про Сергія Тимоф. Аксакова і його сина Константина, про Катеніна, графа Олексія Толстого і Владимера Жемчужникова. Се були такі люди, і вчинки їх, що-до мене, були таківські, яких не дознав я, тай не чував ні по сїм боці політичної прірви в нашій Малій Росії, ні по тім. І Ляхи і так звані в україноманів Москалі більше ро-

¹⁾ У Кудіна Стара Русь значить Україна, Нова Русь — Росія, Московщина.

били для української (староруської) справи, і ради мене лично, і ради всякого, хто сто́яв у нас, а навіть іноді й не сто́яв то́го. Чого-ж се так? Того, що їх предки давно були государниками й культурниками, а ми й досі такі варвари в нашім письменстві, що прославляємо п'яну різанину й руїну прозою й віршами“.¹⁾

Поминаючи се, що в сім уступі пробиває ся Кулішева нетерпимість, ми повинні числити ся з отсим впливом Поляків на нього, який він сам признає. Теоретичні погляди сеї групи російських Поляків, з котрими Куліш познайомив ся, висловив виразно один з них, Мих. Грабовский. „Грабовский — каже Дашкевич — не вважав маловажною діяльності польсько-української школи. З'ображувану нею козащину Грабовский уважав суспільним ладом, у яким пробувала Україна протягом кількох століть. Сей лад зберігав постійно черти дикости. Всі козаки, починаючи з простих і кінчаючи гетьманом, відзначали ся сільськими норовами, простою і грубістю, — то була козацька народність. Козацтво було новою відміною воєнного і найздицького побуту, який панував колись у полках Аттілі. І досі Українці задержали черти народности, завіщані дуже далекими часами, і поетичні, тому що повстали у народа з богатою фантазією і глибоким чутєм.“²⁾ Грабовский признавав велику вартість українській народній поезії, одобряв, що ціла школа в польській літературі черпала материал з української поезії, радив ще більше займатися сучасною Україною, і заохочував польських поетів користати з української поетичности.³⁾

Сі гадки про дикість козащини, але поетичність народу були пізнійше гадками й Куліша. В 40-их роках, правда, він був ще занадто великим ентузіястом старосьвіччини, щоб міг загалом лаяти козаків розбишаками, але польські впливи і тоді вже, в 40-их роках, помалу пробивали ся в його творах. Отут пора пригадати відповідні відомости з Кулішевої житеписи: Грабовский не годив ся з деякими політичними поглядами Куліша. Коли той польський письменник диспутовав з ним пізнійше про „Записки о Южной Руси“, то не тільки Гайдамачину, але й Хмельницину називав

¹⁾ Народ, 1892, 248.

²⁾ Так писав Грабовский 1839 у книжці, виданій п. з. „Literatura i krytyka, część I, str. 53—57.“ Вписано з „Отзыва“ Дашкевича, 204.

³⁾ Отзывъ, 204.

справдлішнім розбишацтвом. Та й Сьвідзінський не міг стерпіти, коли Куліш називав свою землю українською, а не ляцькою; тоді той польський пан погукував бувало з пересердя: „Chłopy jesteście!“¹⁾ Всеж таки у Поляків, що жили тоді на Україні, було більше толеранції, ніж пізвійше. Розказував Куліш, що брат мотилевського архієпископа Ігнатія Головинського, поважний пан, бачившись з ним у Сьвідзінського, промовив до него такі слова: „Україна ваша; на Україні ви аборигіни, а ми пришельці!“²⁾ Такі Поляки могли дечим причарувати молодого Куліша і мати на нього вплив.

Слід впливу сих Поляків на Куліша проявився спершу в його заходах видати деякі польські жерела. Він хотів видати польського історика Грондского в перекладі, а в Київі, за його намовою, перекладали Пасторія. „Ще треба перекласти Рудавского і Коховского. По тім я маю намір зібрати всі польські мемуари і видати в перекладі. Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди. А доси історики заглядали мало в жерела.“ Так писав Куліш до Бодянского в серпню 1846 року.³⁾

У той же самий час, коли Куліш позаводив знайомости з Поляками, він познайомився особисто з визначними Українцями: Василем Білозерським, з Шевченком і Костомаровом і взагалі з київським кружком Українців. А кружок сей був не який будь; сам Куліш описує його у Хуторній поезії (стор. 7 і 9) ось як: „Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи (К. говорить про 1847 р.) українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Київі спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду, а тим самим і нівечила її добробут. Серед сієї благодатньої молодіжи з'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Сьвіте тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе спліндровано,
За що, мамо, гинеш?

¹⁾ Правда, 1872, стор. 131—132. ²⁾ Тамже, 1868, стор. 284. ³⁾ К. Ст. 1897, III, 403.

Спів сей був для неї во істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли небудь по-правді, що серце ожило, що очи загорілись, що над чолом у чоловіка засьвітив ся полом'яний язик, то се було тоді в Києві... Отсе-ж перш усього хотіли благочестиві юноші київські натхнути духом своєї любови і благоволення лучших людей у панських семьях, злучених з ними високими інтересами науки і поезії, а вкупі з сими людьми осняти новим сьвітом і тих, що справді сиділи „во тьмѣ и сѣни смертнѣй.“ Велике се було передвзяте, а проте коммунa, сполучена таким задумом, була не більша жмені щирих душ... Між нами не було ніякого писаного статута, договору або хоть конспекта нашої спасенної роботи. Девізом нашого проповідування стало ся: „Буваймо невловимі, яко воздух.“ Так провадили ми наше діло, в благодатній тихости, до року 1845. В осени 1845 року я розлучивсь із київськими апостолами народньої свободи і переїхав на службу в столицю. Щаслива доля звела мене близько з найкрасшою, може, людиною, яка була тоді в російськїм Вавилонї, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим.“¹⁾

Головою київської патріотичної молодіжи в роках 1843—1844 був сам Куліш і він то носив ся з великими гадками піддвигнення народу. Громада сеї молодіжи зростала: прийшов Шевченко, прийшов 1845 Костомарів із Харкова з широкими відомостями про славянське відроджене; серед частих суперечок про загально-славянські питання погляди товаришів дозрівали і вкінці заходами Костомарова оснувало ся Кирило-Методієве товариство. Поминаючи програму і значіне сего товариства, як річ відому, зазначу тільки, що Куліш не належав до нього, не знав про організацію, хоч і переписував ся, будши в Петербурзі, з членами його.²⁾ В Петербурзі жив Куліш від осени 1845, — так очевидно й не міг знати про те все, що діяло ся в Києві. Все-ж і у Петербург він виїхав як провідник сеї київської молодіжи, що поклала собі задачу „проповідати серед просьвіщених панів українських визволене народу з крeпaцтва дорогою просьвіти, разом і християнської і наукової.“³⁾ Члени К. М. товариства не хотіли приймати Куліша і Шевченка в члени тому, бо були певні,

¹⁾ Хуторна поезія, 10.

²⁾ Хуторна поезія, 10—11 і 27. — Див. також у Правді 1868.

³⁾ Тамже, 8.

що вони і без того будуть працювати. Але побут у Петербурзі, зда- лека від К. М. товариства, що мало такий великий вплив на своїх членів, — побут у нових обставинах життя лишив таки свій слід у тім, що Куліш — як потім показало ся — не позбув ся деяких сумнівів у справі, як йому дивити ся на історію України, не міг викинути із своєї голови думок, зацеплених знайомими Поляками. Молодече одушевлене ще закривало у його свідомости сі сумніви, але вони у нього були і він не забув їх.

По дорозі в Петербург Куліш познайомив ся в Москві 1845 з Погодиним і прожив у нього дві доби. Погодин прийняв його дуже радо, а Куліш відкрив у нім „больше достоинствъ, чѣмъ предполагалъ доселѣ“ ¹⁾. У Петербурзі познайомив ся він з Полевым, з бар. Корфом і з деким иньшим; сі знайомости були короткі — і ми не дізнаємо ся про них з листів до Юзефовича, де говорить ся про се, нічого цікавого. Навпаки в однім листі до Юзефовича, писаним небавом по приїзді до Петербурга, в грудні 1845 р., читаємо, що Петербург не зробив тоді на него доброго вражіння.

„Сучасна наша література — писав він, маючи на думці очевидно російську літературу — виглядає дуже сумно. Всі представителі її, крім кількох правдивих жреців поезії, — то розпустний (развратный) народ; иньшим словом я й не можу означити того торговельного духа, яким давно затроєні старі і молоді серця, того пустого життя, яким живуть вони, тих безсоромних гадок про великих письменників, які безнастанно чуєш між людьми і читаєш у книжках, в кінці того неповажного погляду на світ як на божий твір, які виявляють вони при всім, чим займаєть ся їх серце або розум.

Я тільки дивлюсь мовчки на всі ті сумні прояви і замикаю ся сам у собі глибоше, як у Києві, та дякую Богу, що не попав ся у той хаос. Самотне житє і пильне та довге читанє таких письменників, як Гомер, Данте, Шекспір, разом з вистудиюванем історії народньої поезії своєї вітчизни, поставили мене так сильно на ноги, що мене не може потягнути за собою скажений потік Краєвщини і иньших літературних партій. Я дуже бажав би собі познайомити ся з артистами; до них тягне мене моя душа більше, як

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 203.

до тутешніх літератів; але не знаю як¹⁾. Найбільше поважав він тоді свого професора Плетньова, котрого цінив високо і в пізніших літах.²⁾ Про інших Кулішевих знайомих у Петербурзі ми не находимо згадок у його листах до Юзефовича; очевидно, що Аксакових, Катеніна, Жемчужнікова і Ол. Толстого, котрих назвав своїми приятелями, він пізнав аж у 50-их роках. А підчас свого першого побуту в Петербурзі сходив ся він найчастійше з родиною Плетньова. „Плетньов зробив мене ще більшим відлюдком, ніж я був перше, — писав Куліш у липню 1846 р. Я майже цілий свій вільний час провадив у його маленькім родиннім кружку, і, чи повірите? не бачив ні Брюлова, ні кн. Вяземского, ні Одоевского, ні Григоровича, одним словом нікого з тих, кого бажав бачити, їдучи в Петербург“³⁾. Плетньов за пустоту уважав писанє по українськи, але Куліша не збив з дороги⁴⁾.

Тепер бажав Куліш доконче виїхати за границю, що йому в кінці повело ся, себ то він добув гроші на подорож. Знов треба було йому змінити місце побуту, а він уже до того часу жив у Києві, Луцку, Рівнім на посадах, їздив по Україні і потім сидів у Петербурзі. Неспокійна була вдача у нього і непосидюча. Він і оправдуєть ся за те перед Юзефовичем в маю 1847: „І так не лише ви самі піддержували мою охоту безнастанно змінити місце побуту. Доля також помагає мені. Тепер, поволочившись три роки поміж Львовом, Прагою, Віднем, Сербією і Варшавою, я або зовсім страчу охоту до волокити, або зроблюсь правдивим Холаковским“⁵⁾.

Але Куліш не втратив охоти подорожувати.

Поминаємо інші подробиці Кулішевого житя в Петербурзі — варто лише піднести, що він тоді дуже цінив Шевченка і Костомарова, і дуже вставляв ся за своїми приятелями або добрими знайомими, як за Чуйкевичем, Хильчевським і Красновським⁶⁾, що свідчило незле про його услужність.

Ся діяльність молодого Куліша закінчила ся увязненем його 1847 р. в зимі, двомісячною тюрмою в Петербурзі і трилітнім засланем у Тулу. Про причини арештованя годі тут широко розпо-

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 207. ²⁾ Хут. поезія, 10. ³⁾ Київ Стар. 1899, I, 300. ⁴⁾ Правда, 1868. ⁵⁾ К. Ст. 1899, марть 306. Холаковский-Чарноцкий, відомий польський етнограф. ⁶⁾ тамже 310.

дити ся — се була відома справа Кирило-Методієвого братства¹). Куліш не належав до братства, але писав до братчиків листи, і на підставі сих то листів і „Повѣсти объ украинскомъ народѣ“ його засудили. Була се для нього катастрофа незвичайна, і особливо страшенно прикра — він тоді тільки що оженив ся — і матеріально для нього шкідлива і морально, бо звихнула його учену кар'єру. Отсе нещастє викликало у нього сі „Три слъози дівочи“, три сумні поезії з 1847 р. — що надруковані у „Хаті“ (107—111); се попри „Україну“ одинокі свідки на те, що Куліш у 40-их роках писав і поезії.

Оглянувши кружки людей, в яких Куліш обертав ся до 1847 року, ми придивимо ся тепер його роботі в тім часі. Як повстала повість „Михайло Чарнишенко“, про се звісток у листах Куліша не находимо. Лише по даті написаня її (перші місяці 1842 р.) можемо судити, що Куліш обертав ся тоді тільки в кружку Максимовича і Хильчевського.

Більше звісток маємо про повстанє „України“ і „Чорної ради“. Весною 1842 Куліш був хорий. „Я хорий — писав він до Юзефовича 15. цвітня 1843 р. — і тому доси не можу ставити ся ні у вас ні у князя (Давидова, тодішнього попечителя шкільного округу). Сам не знаю, що мені хибує: почуваю себе немов розбитим, але найбільше мучить мене нестерпна біль у грудях. Бою ся, щоб я не вмер від того. Не можу нічого робити — і се мучить мене найгірше“²). Але у своїй „несказаній нудзї“ він таки читає Шекспіра і „Тараса Бульбу“ Гоголя та радить Юзефовичеві прочитати Гоголя. Саме підчас недуги повстала у нього гадка написати роман. „Світ — пише він — що доси здавав ся мені сумною купою людських хиб, нараз, на саму гадку про смерть, появив ся у моїй душі зі всім тим, що тільки вона находила в нїм поетичного, — і ся поява несподівано освітила для мене артистичним кольоритом кілька сторінок нашої історії. Я мабуть пишу темно³): годі ясно висловити те, що душевні сили перевертають як у неозначенім хаосі, доки твір не явить ся пе-

1) Куліш оповідає про неї широко в „Історичнім оповіданю“ у „Хуторній поезії“, стор. 7—42.

2) К. Ст. 1899 февраль 187.

3) Куліш тоді печатає уже повість „Михайло Чарнишенко“.

ред розумом на стільки ясним і готовим, що поет може вже сміло висловити свої думки на письмі. Зову темно і я покидаю роботу: може й не вийде нічого з того хаоса і я наперед боюся, щоб ви не прогнівались на мене за моє дитинне балаканє. Правда, Шіллер не інакше творив свої твори, як розбалакавши перше своїм знайомим усе, що було у нього на душі, і наговорившись доволі про свою будучу дитину¹⁾. Се так родилась у Куліша думка написати „Чорну раду“. Грабовський радив йому почекати з тим, поки не пізнає ліпше людей²⁾, але він таки небавом написав сю повість.

В дальших листах з р. 1843 він пише, як радо розмовляє зі старими людьми про старовину, оповідав про свій побут у польського історика Грабовського, про подорожі по Україні і про свої наміри. Він хоче писати про Коліївщину і небавом зладити народню епопею („Україна“) способом народніх дум; у серпню 1843 року пише, що вже довів свою „незвичайну композицію“ до смерті Остриниці, а потім видає сю працю п. з. „Україна, зложивъ П. Кулѣшъ. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького. Київъ 1843“. Під поемою зазначено: „Року Божого 1843, місяця цвѣтня. Писано в богоспасаємім градѣ Києві“. Ся дата о стільки непевна, що Куліш аж у серпню 1843 скінчив свою „незвичайну композицію“ — як про се писав сам Юзефович³⁾. Цензура дала дозвіл печатати її у вересні 1843, отже вся композиція зложена, видко, весною і літом того року, і не тільки в Києві, але й поза Київом, на приклад у домі Грабовського в селі Олександрівці в Чигиринщині. Куліш складав її „у нього над кабінетом“³⁾ і вона дуже вподобалась Грабовському.

В осени 1843 р. Куліш писав, що рад би покинути Київ і перенести ся до Петербурга; „ніщо, каже, не шкодить, що в Петербурзі повітре не здорове; в Києві скорше уба мене нудьга, як саме нездорове повітре“⁴⁾. Причина тому була така, що Куліш надіяв ся в Петербурзі більше зробити на науковім полі, а при тім учити ся малярства. Ще того самого 1843 року в грудні він писав, що плян історичного романа (Чорної ради) у нього вже

1) К. Ст. 1899, февраль 191.

2) Народ 1892, 248.

3) К. Ст. 1899, февраль 194.

4) Тамже 196.

давно готов; окрім того почав він „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, а рівночасно писав статю по українськи про задніпрянський нарід п. з. „Поїздка в Україну“, займав ся малярством і історичними студіями¹⁾

Найбільшим Кулішевим твором із 40-их років є його Чорна рада. Деякі черти сеї хроніки повстали у Куліша ще тоді, коли він писав „Михайла Чарнишенка“. Зараз після видання сего роману він увяз ся до Чорної ради 1843 року, як уже було сказано. В грудні 1845 повідомляв Куліш Юзефовича, що вже кінчить писати Чорну раду²⁾. Писав він її насамперед по українськи³⁾, а зовсім закінчив 31. серпня 1846, як видно з листа Куліша до Бодяньського: „Вчера былъ достопамятнѣй день совершеннаго окончанія перваго на украинскомъ языкѣ историческаго романа Чорная рада“⁴⁾. Але ще й потім шукав Куліш нових жерел до сеї хроніки. „Хочется мнѣ, чтобы это былъ не вымыселъ, а истина, до чего уже я достигъ значительно“ — писав він у вересні 1846⁵⁾. По українськи хотів він надрукувати свою хроніку в „Чтеніяхъ“ Бодяньського доконче таки того-ж року 1846⁶⁾; коли-ж би се було неможливе, то бажав видати її своїм коштом, бо вірив, що кілька примірників сего роману простелили би йому дорогу і в найсуворійші харківські душі і що він таким способом багато зробив би в хосен української історії і письменства.⁷⁾ Видане Чорної ради сталось для нього „вопіющею потребностью“. „Не могу долѣе переносить, что послѣ повѣстей Основяненка мы, малороссіяне, совсѣмъ уснули со своею литературою“⁸⁾. Але наміри Куліша перебило приготуване до подорожи по Европі, женитьба і увязнене Куліша. Нема сумніву, що пізнійше по повороті з Тули Куліш значно поправив свою хроніку, бо різниця поміж обробленем „Мих. Чарнишенка“ і „Чорної ради“ незвичайно велика. Російський переклад сеї хроніки почав Куліш друкувати 1845 р. в. „Современнику“, коли ще й не написав цілого твору; але надрукував тільки дві глави і покинув. Мав намір видати

1) К. Ст. 1899, февраль 208.

2) К. Ст. 1897, III, 399.

3) К. Ст. 1897, III, 408.

4) К. Ст. 1897, IV, 28.

5) Тамже 28, 34 і дд. 6) Тамже 29. 7) Тамже. 8) Тамже.

переклад аж по повороті з заграниці, але надрукував справді аж 1857 р. в „Бесѣдѣ“. Про сей переклад писав сам Куліш: „Вѣдь это не переводъ, а какъ бы самостоятельное произведеніе!“¹⁾.

Рівночасно, як Куліш писав „Чорну раду“, він збирав і порядкував матеріяли до своїх „Записокъ о Южной Руси“. Один том свх „Записокъ“ був уже 1846 р. готовий і приладжений до друку.

Про се дізнаємо ся з Кулішевого листа до Бодяньського, писаного 1846 р. в серпні: „Ви не могли придумати нічого приємнѣйшого для мене, — писав Куліш — як відділ у журналі „Общества“ для славянських авторів. Коли так, то я подам Вам скарби, про котрих істноване Ви й не думали. Се народні, історичні і фантастичні перекази, записані мною стенографічно, правдиві взірці високої краси простої мови. Вони вже пропущені цензурою і творять такий том, що в однім номері, при Вашім дрібнім друку, займуть багато місця“²⁾. Сі перекази він і переслав Бодяньському у серпні 1846 р. з такими словами: „Ввѣряю вамъ мое сокровище съ такимъ чувствомъ, съ какимъ мать передаетъ свое дитя на руки мужу. Знаю, что Вы оцѣните его по достоинству, обережете и въ дѣло употребите, какъ нельзя лучше“³⁾. Але з причини увязнення Куліша не вийшла і ся праця до 1847 року з друку. Тому-ж, що вона появилася майже в десять літ пізнійше у збільшенім обемі п. з. „Записки о Южной Руси“, то про неї мова буде пізнійше.

Року 1846 видав Куліш у „Чтеніяхъ“ Бодяньського літописъ Самовидця і приготував багато иншого історичного матеріялу до друку — але увязненє і тут стало йому на перешкодї. Характеристична історична праця, яку успів він видати ще перед увязненєм на підставі своїх студій, се його популярна „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, надрукована 1846 р. в журналі для молодіжи „Звѣздочка“. Се мабуть та сама „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, що про неї згадує ся в листі з 1843 р. Статі під таким заголовком Куліш до 1846 року не надрукував, але очевидно скористав із неї 1846 р. Про сю „повість“ так писав Куліш до Бодяньського в листі 1846 р.: „При помочи сеї книжки для дітей я мав намір подати знавцямъ нашої історії кілька гадок, витягнених із виучуваня історичних

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 112. ²⁾ К. Ст. 1897, III, 404. ³⁾ тамже 405.

жерел і самого українського народу. Я бажав би побудити нею про і contra, щоби таким способом рішити деякі питання про значіне Українців у моральній діяльності славянського світа... При ваших благородних старанях оголосити всі наші історичні жерела, книжка моя може служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України. Знаю добре, що я доторкнув ся не всіх іще тез: почасти обставини не дозволили мені се зробити, почасти годі було погодити се з обємом і призначенем (крім названого вже) книжки. Рецензенти можуть розширити обєм української історії, коли тільки моя праця буде мати вплив каменя, киненого на рухому поверхню води.¹⁾

Та хоч Куліш мав деякі сумніви, коли писав про значіне Українців поміж Славянами, то він таки рішив се питання тоді недвозначно: козаки були у нього тоді нацією і заслуги їх назвав він великими. Сумніви, які він мав тоді, були очевидно подібні, як у Чорній раді: Куліш тямив польську науку про дикість козаків... У старости, згадуючи ті часи, як він за сю „Повѣсть“ мусів терпіти у слідстві 1847, Куліш зовсім инакше думав про неї. „Се була — каже він — компіляція тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про Ляхів, да тих, що наші кобзарі складували про Жидів, на піджогу або на втіху козакам-пьяницям, да тих, що розкидано по апокрифах давніх ніби сказаній і по фалшованих ще за наших прапрадідів історичних документах. Се була одна з тих утопійних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Московією. Козаки в ній виступали як нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людодідами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її й досі перекручують, то скарати хіба реготом... „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ написав я для пані Ішимової, що вчила дочку Плетньова і видавала журнал для дітей „Звѣздочку“. Се було зроблено прихватком, par complaisance для доброї до мене, чужоземця, особи і всього 200 примірників одпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продажі сеї книжечки я навіть і не пускав.“²⁾

¹⁾ К. Ст. 1897, III, 400. ²⁾ Хуторна поезія, 34—35.

В тій оцінці власної праці з молодих літ відко найліпше Куліша молодого і Куліша старого. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ походить ще з тої сфери думок, що „Михайло Чарнишенко“, „Україна“ і „Чорна рада“ в першій редакції.

В Тулі на заслання жив Куліш від осені 1847 року до кінця року 1850. З тих років маємо листи Куліша до О. Бодяньського і з них ми дізнаємося, як тоді Кулішеви жилося і що він робив. Його назначили 17. вересня 1847 в канцелярію начальника тульської губернії,¹⁾ але роботи не дали йому ніякої. Року 1849, 24. жовтня назначили його коректором тульської губернської друкарні з платнею 600 рублів, але й тоді брав він лише платню, а до роботи його не допускали. В році 1850, весною, добавили йому ще 400 рублів платні і він титулувався редактором неофіційної часті „Тульскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, але — як Куліш здогадуєся — редактор сеї часописи дістав приказ не приймати ніякої його праці до друку, „щоб не було якої пригоди“; так він і далі займався своїми ділами.²⁾ Дня 16. грудня 1850 писав Куліш: „Нарешті я свободний!“, а що навчився під час свого побуту в Тулі, се означив він словами: „Я не знаю грецької мови, латинської знаю мало, але за те читаю по польськи, по французьки, по німецьки, по італійськи і по англійськи, та ще дещо „маракую.“³⁾ Таким способом поневільний побут у Тулі попри свої шкоди приніс Кулішеви і деякий хосен, — він учився. При різних невігодах і клопотах, яких зазнавав у Тулі — він нераз скаржить ся перед Бодяньським на се — він і міг тут учити ся, бо жив відлюдком, за цілий перший рік побуту не приєднав собі ні одного знайомого, з котрим міг би жити⁴⁾; так само й цілий другий рік вів чернече життя і не переписував ся з ніким, лише з Бодяньським,⁵⁾ аж у осені 1849 р. заприятелював ся з одною родиною Гусєєва, що приїхала недавно з Петербурга⁶⁾. Спершу, приїхавши в Тулу, Куліш нездужав і гриз ся дуже, а там помалу

¹⁾ Дати про урядову службу Куліша беру, як перше, з відомого свідчення — Київ. Стар. 1899, сентябрь, 377.

²⁾ К. Ст. 1897, IV 258.

³⁾ К. Ст. 1897, IV 260. З листу до Бодяньського 1851 р. (ibid. 263) дізнаємося, що Куліш навчився ще й іспанської мови. Того самого року вчився ще мови латинської, грецької і арабської (ibid. 264).

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 243. ⁵⁾ ibid. 251. ⁶⁾ ibid. 255.

привик, робив своє діло, і навіть мав гадку купити собі дім у Тулі¹⁾; очевидно не знав, як довго прийдець ся йому тут жити.²⁾

Ніщо дивного, що втихомирившись погроха і маючи стілько вільного часу, він у Тулі понаписував деякі праці. Року 1848 в січні хотів він писати про Івана Грозного роман, а перше романа історію. „Я його ненавиджу по Карамзинськи, а жалію о нем, і він у мене сидить із своїми крутими норовами і горячим серцем“ — так писав Куліш до Бодяньського,³⁾ але Бодяньський відраджував йому сю роботу. Куліш оправдував свою гадку так 17. січня 1848 р.: „Все справедливо, що ви (Бодяньський) сказали про Івана IV, але признайте самі, що він — інтересний приклад на се, як нещасний чоловік з горячим характером, із зіпсованим серцем і з необмеженою властю може робити зло! Крім того займають мене в його епоху деякі питання що-до відносин низших верстов до виших: мій ніс чує тут здалека романтичні комбінації.“⁴⁾ Отже Куліш і не покинув гадки написати роман про Івана Грозного і займав ся нею кілька місяців. З сего передумуваня вийшли три праці, що потім дістали заголовки: „Історія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“, „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитрію Самозванцѣ“ и „Алексѣй Однорогъ.“ Яким порядком ішла ся робота, се можемо прослідити на підставі Кулішевих листів.

Дня 21. цвѣтня 1848 писав Куліш із Тули: „А я оттут сидячи без діла, — бо й досі мені жадної служби не дають, — вертів, вертів у свому мізкови того Івана Мучителя, щоб висновать з його царювання роман історический; далі бачу, що ні, не втну, дуже гидкий, — нехай йому тяжко ікнеть ся на тім світі! — та мах — і перескочив з пів чоловічого віку. Тепер сновитаю розумом коло Новгородка-Сіверського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повидумував тут про його дещо багато. Я-ж бо там і сам колись учив ся і по тим зубровським ровам швендяв, утікаючи од альгебри та од риторики. Дак повиймавши дещо з книжок, komponую отсе роман саме з того моменту, як Отрепєв підступна од Чернигова до Новгородка, та ще так хочеть ся, щоб не дуже історії чепляти, а тільки поміж ярмарком істо-

1) *ibid.* 243 і 256. 2) Про побут у Тулі гл. Правда, 1868, стор. 299.

3) К. Ст. 1897, IV 45. 4) *ibid.* 242.

ричним ізвертати ся; дак тут такого накомпонував, що може й лаяти мете, як колись надрукую. Хочеть ся так скомпонувати, щоб і Москалі не сердились, та й своїм землякам не волжить (?), так не знаю, чи потраплю. А зоветь ся роман: „Дружина Сіверяк“ і вже аж три глави написано. Та чи нема в вас часом „Сказаній Русскаго Народа“ Сахарова і пословиць Снегирева. Коли ласка Ваша, вишліть, я прочитаю, дещо повиписую і книжки поверну назад у цілости.“¹⁾

Бодянський післав йому „Сказанія Русскаго Народа“ і з них Куліш очевидно скористав. У маю 1848 писав він до Бодянського: „Вже я трохи не всю першу часть написав свого романа. Ви мені саме в горячу мінуту допомогли (Сказаніями).²⁾ Потім позичив до своєї повісти ще „Сказанія о осадѣ Троицкаго монастыря, Авраамія Палицына“ і „Лѣтописи о многихъ мятежахъ и разореніи Московскаго государства.“³⁾ Чим далі писав Куліш свій роман, тим більше відкидав первісну гадку, не чепляти його до історії; навпаки захотів написати таки саму історію часів Самозванця. „Як почав я митикувати про свій роман, так нитка за ниткою убравсь у саме поткане і в основу того часу, да й думаю собі: Чого-ж отсе мені брехати, коли правду можно ось-ось намацати? Ке лиш, я перш начертаю собі усею картину того часу, так як вона справді була, да потім чи не буду я сущим хозяїном, як трапить ся дещо для роману вибрати! А то я і сам не звідав своїх скарбів, а гайную дороге й дешевети на роман. От поміркувавши сам із собою, і почав писати справжню історію того смутного время, як я її розумів, щоб усяк час і усяк старосьвітський лицар пройшов через мою голову і щоб одним поглядом обняти ту дивовидную ігру людських страстей, замішанне люду православною од того пройдисьвіта Самозванця і всякі біди, які тоді еклались у землі московській. Зачав же я не од Самозванця, а од самого скону Івана Мучителя, та вже довів аж до року 1600. І вподобалась мені дуже ся праця. Єсть про що змовити поважне слово. І буде то книга геть-геть товста, може не де і притулимо ся з нею, як не в „Чтеніяхъ“. (Лист з червня 1848).“⁴⁾

Ще поперечитував Куліш деякі книжки, як Устрялова „Сказанія современниковъ“, Соловйова, Арцибашева, — поділив свою історію на дві части, „щоб не одним духом написати“, і першу

¹⁾ К. Ст. 1898, I 284. ²⁾ ibid. 285. ³⁾ К. Ст. 1898, I 288. ⁴⁾ ibid. 286.

частину п. з. „Історія Бориса Годунова и Дмитрія Самозванца“ скінчив у серпні 1848, вважаючи її пробою, „чи годить ся так писати історію.“¹⁾ Він мав надію, що ся історія поможе йому „умилосердити“ столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикови держати перо за ухом²⁾; післяв рукопись у „III отдѣленіє“, але там її не прийняли. „З Історією нам не пощастило, — нарікає образений Куліш у листі з 6. листопада 1848 -- не можна друкувати, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав, да й одвітував тим великим гетманам, що не гарно написана, — дак нічого таке й друкувати. Таке то лихо! Так отсе вже треба знов брать ся за граматку та вчитись так компонувати книжки, щоб варті були друку. Ти може спитаєш: а щож цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає; вона бач за мою книжку й не приймалась, бо сказано, на що марне й час тратити на таке описання, що друку не варте! Е!“³⁾

До сеї Кулішевої невдачі прилучила ся того-ж місяця і друга велика прикрість: його самотнього в біді приятеля Бодяньського скинули з катедри, пропала надія печатати свої твори в „Чтеніяхъ“ Бодяньського, бо ті перестали виходити, а що найгірше: Куліш бачив, що люди не розуміють праці Бодяньського і його. Тому й потішав він і свого приятеля і себе словами: „Найліпшою потіхою в горю най буде се, що не стягане богатств і не пуста слава була нашою метою, коли ми для науки і штуки не досипляли ночі, не доїдали куска хліба, добровільно терпіли ріжнородні недостаткі. Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо помилились що-до духа нашої роботи — се не наша вина; для чоловіка самотного нагорода в його власнім сумліню і свідомости правоти або неправоти його роботи. Знаю з досвѣду, що в обставинах, подібних до ваших, найтруднійше добути гроший. Чи не хотіли би ви взяти в мене дві тисячі асигнаціями без процентів на неозначений час? Я зібрав їх собі на купно домика...“⁴⁾ Так писав Куліш 17. падолиста 1848, очевидно — щиро спочуваючи нещастю Бодяньського і бажаючи йому помогти. Пізнійше, в липню 1849, хотів Куліш сам заплатити „Обществу історіи и древностей“, що видавало „Чтенія“, за свої „Українскія преданія“, яких воно й не надрукувало,⁵⁾ бо думав, що й за надруковані праці товариство

¹⁾ К. Ст. 1898, I 292. ²⁾ *ibid.* 294. ³⁾ *ibid.* 294. ⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 244.

⁵⁾ Шан. автор помиляєть ся: „Укр. преданія“ були надруковані, тільки не були випущені в світ. *І. Ф.*

зажадає від Бодянського звороту видатків¹⁾). Кулішеви було дуже прикро, що так його праця марнує ся. „Преданія хочь сожгу, если впоследствии не позволят выпустить въ свѣтъ.“²⁾ Але платити Кулішеви не прийшлося і праці він не спалив³⁾). Так думав він у липню 1849 р. У той час він наново працював над історією про Бориса Годунова і Дмитра Самозванця. Невдача з цензурою знеохотила була його на кілька місяців, але вже 11. липня 1849 він писав: „Остатніми тижнями я взяв ся знову за історичний роман, початий минушого року, перерваний для історії, потім забутий, вкінці спалений на те, щоб не перешкоджав мені видумувати основу инакше, бо по історії я не був вдоволений тим що написав. Тепер, на місце знищеного томика, я написав новий, котрим я вдоволений більше, і надію ся скінчити до осені своє скомпоноване“⁴⁾).

В листах Куліша не находимо дальше вісток про згадану вище роботу; але нема сумніву, що результатом сеї роботи в Тулі, початої 1848 і 1849 р. була повість „Алексій Однорог“, що вийшла 1853 р., и „Повѣсть о Борисѣ Гордуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“, надрукована 1857 р. Самої „Історіи Годунова и Д. Самозванця“, відкиненої цензурою, Куліш, о скільки мені відомо, не надрукував ніколи. Щоб не розривати історії Кулішевих праць, отут уже треба додати, що цензура дуже обтяла Однорога, як про се довідуємось з листу до Бодянського з 3. лютого 1853: „Прочитай за одним заходом і кінець Однорога мого приятеля⁵⁾ та й скажеш, чи гарно, чи може покепкуєш... Та не дуже кепкуй, бо тут богацько дечого не має, що було написано в того козарлюги, а дещо й не так, як у нього було. А що: чи Москалям по-нутру оповідання про їх старовину, чи може кажуть: коли не піп, так не вбирай ся і в ризи, балакай про своїх Запорожців, а ми й самі про своїх предків розкажем“. Повість же про Бориса Годунова подав він у московську цензуру аж у осені 1856⁶⁾); а за рік видав її.

Наслідком студії над самозванщиною є і початок недокінченого роману п. з. „Брати“, друкованого в Меті; тут один „брат“ є сином Прокла Прокловича, про якого читаєм в Алексію

¹⁾ Тамже 250. ²⁾ К. Ст. 1897, IV 250. ³⁾ Тамже 251.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 250.

⁵⁾ Куліш ховав ся ще тоді зі своїм іменем; йому аж 1856 р. дали дозвіл посылати свої праці у звичайну цензуру.

⁶⁾ К. Ст. 1898, II 124.

Однорої. Тут також є мова і про Івана Грозного. Писані ті „Брати“ в літі 1859 в Малинівці, як виходить з листу до Каме-нецького: „Жажда діяльности була в мене така велика, що я взяв ся продовжати Алєксія Однорога, обдумав частину пляну досить широко і написав велику главу“¹⁾.

Але ще підчас свого побуту в Тулі він написав роман із сучасного жита. Очевидно по тім, як упорав ся з історією про Бориса Годунова, в осени 1849, він узяв ся до него, бо вже 15. лютого 1850 він подавав вістку Бодянському: „Я кінчаю сими днями один роман. Він із сучасного російсько-українського жита, а заголовок його: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бъ ни стало, быть счастливыми“. Коби Бог допоміг пройти через цензурне митарство!“²⁾

Бодянський уже тоді знов займав свою катедру історії, з чого Куліш дуже тішив ся³⁾; от йому то й післав Куліш свого Петра Березина. Рукопись лежала у Бодянського, аж доки Куліша не пустили з Тули. Скоро він тільки вернув ся з Тули в Петербург, так зараз 1. січня 1851 просив Бодянського звернути йому її: „Рукопись мого романа дуже мені потрібна і я прошу вас покірно вишукати мені її і прислати з першою поштою. Се не пусте бажаньє. Вона доконче мусить бути тут“⁴⁾. Але Куліш не надрукував тоді сего романа. Слід про нього в листах зникає, аж у листі до Тарновського-батька з 1. січня 1856 є згадка про той самий роман: „Посилаю Вам на іменини подарунок — рукопись романа, про котрий я говорив Вам третього дня. Коли вам захочеть ся прочитати її, то уважайте, що се було писане за творником, що не бачив три роки просто нікого, крім своєї жінки і ще одної родини, котра в остатній рік тульського заслання була відрадою нашого жита. Я ні за що не згодив ся би напечатати тепер сей роман і не хочу читати нікому, крім вашої особи. Але ідея сего романа — моя задушевна мрія, і може я найду форми для її артистичного виявленя. Мені треба також підкріпити себе вивченєм людий і їх ріжновидного домашнього побуту. Тоді вийде се зовсім инакше. Я напишу на ново роман на ту саму тему, задержавши з сеї рукописи лише дещо в незміннім виді. Рукопись же та нехай зберігає ся у вас як

1) К. Ст. 1898, II, 377. 2) К. Ст. 1897, IV, 257, 3) Тамже 256.

4) Тамже 260.

пам'ятник того часу, коли мені найтрудніше було бороти ся з житєм за свою людську гідність. Хоч яка вона маловажна з артистичного боку, але се трофей, винесений мною із найнебезпечнійшої битви¹⁾.

Тому, що Куліш підчас свого побуту в Тулі не писав иньшого роману з сучасного життя, лише „Петра Березина“, то очевидна річ, що Куліш саме той роман післав Тарновському. Тепер же як порівняємо ці виписки з листів Куліша з тим, що пишуть житєписці Куліша, то вийде, що роман „Петръ Березинъ“ а „Искатели счастья“ — се один і той самий роман. Ом. Огоновський подає, що Куліш на заслання в Тулі написав повісти про Бориса Годунова й Алексія Однорога, а також роман з українського побуту „Искатели счастья.“ Огоновський каже при тім, що Куліш сей остатній роман спалив і напечатав із него тільки частину: „Потомки українського гайдамацтва“²⁾. Заголовок „Искатели счастья“ пригадує також своїм значінем первісний заголовок „покинутий Кулішем очевидно тому, бо був за довгий: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бъ ни стало, быть счастливыми“. Так се, видко, той самий роман. Але інформація Огоновського, що Куліш роман спалив, виходить хибна; може її подав і сам Куліш, забувши, що спалив роман на тему Самозванщини. Із наведеного висше листа до Тарновського виходить, що се та сама рукопись, про яку каже Огоновський, та що се остатня праця з заслання в Тулі, значить се „Искатели счастья“. Не може то бути Алексій Однорог, бо-ж сю повість Куліш видав; не може бути й „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ“, бо сам Куліш повідомляв 24. жовтня 1856 Тарновського³⁾, як про якусь новину, що післав її в московську цензуру. Крім того мав Куліш свій роман „Искатели счастья“ мабуть у двох списках, або забув, що рукопись передав Тарновському, бо того-ж 1856. року 28. падолиста він жадає, щоби Бодяньський звернув йому рукопись „Искатели счастья“. Виходить, що частину сего роману п. з. „Потомки українського гайдамацтва“ прийде ся нам уважати працею у Тулі з років 1849 і 1850. Ідеалізація потомків гайдамаків, яку знати в тій частині, справді найближша до Кулішевих поглядів із 40-их років. Цілого роману Куліш не надрукував; але рукопись заховала ся у Тарновського⁴⁾.

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 111. ²⁾ Ист. лит. рускои III 1, 102. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ К. Ст. 1899 III, 369.

З Тули переїхав Куліш до Петербурга шукати служби. В червні 1851 іменували його редактором статистичного відділу в департаменті сільського господарства міністерства домен. Кулішеви платили тоді 715 руб. сріблом. Платня була за мала і Куліш мусів заробляти по журналах. Служба була йому не по нутру, бо була невідповідна його відомостям, а забирала багато часу¹⁾. Служив він рік, його представили цареві до висшого чину, але цар Миколай написав власною рукою: „Не производит!“ Куліш не мав інтересу дальше служити. Так він був редактором статистичного відділу тільки до 22. жовтня 1852 р. Того року для зарібку він зладив для „Отечественныхъ записокъ“ — „Исторію испанской литературы по Тикнору.“ Ся компіляція вийшла 1861 р. осібною книжкою. Покинувши службу Куліш сам не знав, що з собою почати: то хотів жити на селі, то знов розум наказував йому шукати служби, аби чогось дослужити ся; до того-ж не був здоров — положенє було трудне²⁾. Перемагала у нього гадка — пожити на Україні, і він справді 1853 купив собі хутір Мотронівку під Борзною, 30 верств від Лубен полтавської губернії. „Хвала Тобі, Господи, що виніс мене живого й цілого із тієї болотньої цивілізації! Лучше тут носити свитку, ніж там жупан“ — писав Куліш з Мотронівки уже в червні 1853 р.³⁾. „Любо, братчику, пожити дома на волі, без тієї городської доуки, без тієї неустанної праці на спіх, — пожити з самим собою, оглядїть ся трохи на своє хозяйствечко, довести дещо до ладу, а тимчасом і одпочити тілом і душею. Отсе-ж так я продовжаю свій час оттут у хуторі, де нема й чутки ні про ту навіжену Рашель, ні про тії гаспидські столи, ні про тії змагання друком і словами. Аж дихати легко!“ — писав Куліш ще у лютім 1854 р.⁴⁾.

Але він звичайно тільки весною і літом жив на селі, а на зиму їздив у столицю. Що року їздив він тоді по Росії і його листи дуже часто значать ся: Мотронівка, Петербург, Москва, Тула, Київ і т. и. Непосидюча була в нього вдача, раз подобалось йому сільське жите, другий раз столицне, він то хвалив то ганьбив Петербург або Київ або село — не міг найти собі спокою. „Ужеж хоч сердьте ся, хоч нарікайте на мене, а думка

1) К. Ст. 1898, IV, 263 і 264. 2) Тамже 1897, IV, 265, 266 і 269.

3) Тамже 1898, I 303. 4) Тамже 306.

тут така, щоб усюди повештати ся, усячини наслухати ся, доброго розуму набрати ся, а за роботу засісти хиба вже вернувшись до столиці“ — так оправдував себе Куліш 1856 р. за свою охоту до подорожій.¹⁾ Вкінці Росії було йому за мало і він весною 1858 р. вибрав ся в західну Европу. Кілька разів їдив він потім по Европі, щоб „доброго розуму набрати ся“. Намір — поїздити світами, який не повело ся йому виконати 1847, він потім виконав і нераз...

Діяльність Куліша в перших літах після побуту в Тулі відмежує від дальшої факт з цвітня 1856 р., коли Куліш дозволили друкувати свої твори по перчитанню їх у „звичайній цензурі“²⁾. До того часу йому не вільно було нічого печатати під своїм іменем; він і ховав ся за криптонім „Николай М.“, а в листах про свої праці писав як про праці приятеля Макарова³⁾, Макаренка, Николая М. Заборона друкувати свої праці стояла йому на перешкоді в неоднім і тому в перших п'ятих літах по виїзді з Тули його діяльність не була така горячкова, як у дальших п'ятих роках, що представляють справдешню „бурю діяльності“. Ми її приглянемо ся сям першим п'ятьом рокам по повороті з Тули. Живучи від 1851—1856 рр. то в Петербурзі то на селі, Куліш очевидно потребував заробляти на жите. На роки 1851 і 1852 припадають три його оповідання: Фекуша, Яковъ Яковлевичъ і Історія Ульяны Терентьевны, що в р. 1869 вийшли другим накладом у „Повѣстяхъ П. А. Кулиша“ як третій том під спільним заголовком „Воспминанія дѣтства Николая М.“⁴⁾ В листах з Тули ми не находимо ніякої згадки про них, а 1852 дві з них появили ся вже в „Современнику“ і Куліш про них пише Бодянському: „У нас звернула на себе увагу повість у Современнику: „Історія Ульяны Терентьевны“ невідного автора. Я вважаю її також гарною річю (!). Прочитайте!“ (лист з 15. серпня 1852 р.) А в иншій листі читаємо: „Повісти мого друга Н. М. збудили в Петербурзі багато суперечек за і против, що для него повинно бути знаком успіха. Современник за ним просто волочить ся і сам каже, що „вони скрасили наш журнал і додали йому інтересу“. Кр[аевский] бісить ся, що випустив їх із своїх рук. Та який

¹⁾ К. Ст. 1898, IV 361. ²⁾ К. Ст. 1898, II 119. ³⁾ Куліш називає Макарова „автором моїх давніх книжок“ — К. Ст. 1899, III, 351.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 265.

же він дурень: по що було сварити ся! Я радив Н. М. не оставати ся дальше в Современнику на давнійших умовах, а він так зробив, бо їм годі взяти де ліпшого. Тепер він кінчить третю повість у тім же роді і коли напечатає в журналі, тоді всі три вийдуть під спільним заголовком. „Первые мои знакомые, повѣсти Николая М.“ (лист, з 8. надлиста 1852) ¹⁾. Але третьої повісти „Оеклуша“ Куліш тоді не надрукував і вона появилася аж 1858 року в „Русскої Бесѣдѣ“.

Куліш бояв ся тоді пропасти з голоду, отже й продавав свою працю тому, хто давав більше. Зразок такого торгу, хто дасть більше, подає сам Куліш у листі з того-ж 1852 року, 14. листопада. Він читав свій роман — трохи чи не Алексія Однорога, як виходить з огляду тодішньої його діяльності — у кружку журналістів, у квартирі котрогось заможнійшого з них, бо його вразив достаток у комнатах. „От і почав наш Макаренко читати їм свою книжку. Та й мудра-ж книжка! Де він і чув, від кого він довідався про таку стародавню старовину! Наче про рідного батька, так він розказує оттам про якого небудь лицаря або про гультая, що вже й кісточок його доси не зосталось у могилі. Гарно. таки так гарно, що й самі тії редактори облизують ся, та не діждавшись і кінця, зараз почали з ним торгувать ся, наче за вівцю або за шкапу. Він їм — поглянувши на ті препишні убори — і каже: „Щож, панове? Тут нічого таїть ся, та й самі ви здорові знаєте, що нам хто більше дасть, з тим ми і свати. Коли хочете, щоб я не оддав свого компоновання К-му, так давайте по 60 рублів“. Вони аж затраясись. „Голубчику, кажуть, хіба ж не знаєш, якії тепер часи? І нам іноді доводить ся бідувати, як прийметь ся даром за друк платити“. Та давай клястись, що притомом не можна, а коли хочете, кажуть, то по 50 р. Ну, знаєте, яка поквола душа в нашого земляка: зараз і згодив ся, та ще впрохали його і ту повість, що під лад до перших буде написана, їм оддати, а там, як Бог поможе журналові, то може й кращу плату дадуть, щоб не пустити до того К-ого. Не люблять вони його, а він добре прислужуєть ся нашому землякови: як би не було його під боком, так вони-б і губи закомпилили. Так от вам і літературні новинки. Отсе 1. грудня вже й вийде початок Макаренкового компоновання“ ²⁾.

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 267. ²⁾ Тамже 1898, I, 299.

Я навів сей уступ не тільки, щоби показати тодішні літературні торги, але й кружок людей, у якім Куліш обертав ся. Був се кружок зібраний коло „Современника“, ворожий Краєвському, редакторови „Отечественныхъ Записокъ“, але Куліш друкував свої праці і в „Современнику“ і в „Отеч. Запискахъ“ (н. пр. Історію испанской літератури 1852 і статю про Гоголя в другій книжці 1853). Така невибагливість у виборі журналу, де би свої річі друкувати, була зовсім в дусі тодішнього часу, часу реакції, безщівности і безхарактерности всіх органів печати. Напрямки тоді були зникли, цензура незвичайно давила всякий живійший рух; письменникам було все одно, де друкувати свої твори, в журналах переважали спеціальні наукові статі і подрібні бібліографічні досліді, панувала великосвітська белетристика, горою були бюрократичні ідеали, спадщину 40-их років люде забули і белетристи вертали до теорії чистої штуки¹⁾. Люди читали тоді залюбки романи, які зовсім не заслуговали на увагу. Так можна вірити, що і Кулішеві „Воспоминая дѣтства Николая М.“ і „Алексеѣй Однорогъ“ могли тоді подобати ся, не вважаючи на те, що сі повісти — особливо „Уляна Терентьевна“ і „Яков Яковлевич“ — з артистичного боку були слабі, а що до вірности описуваного життя підкрашені романтичною афектацією. Ся неприродність зовсім відповідала загальному настроєви російської літератури в початках 50-их років. Повість же „Алексеѣй Однорогъ“ і не потребувала лякати ся контролі широкого загалу, бо се була історична повість; її і критика не потребувала займати з історичного боку саме тому, що се була повість, хоч і оперта на історичних дослідях, а все-ж не історія.

В роках 1852—1855 займав ся ще Куліш житєписю Гоголя, написав якусь статю п. з. „Лѣто въ Малоросіи (1853)²⁾, але та статя десь запропастила ся³⁾, а врешті поправляв та доповняв свої праці з 40-их років. А мав він дві важні праці з тих часів: мав „Чорну раду“ і „Українскія преданія“. Так от у сих двох працях він певно неоднo змінив, поправив та доповнив. Року 1854, 25 лютого він писав до Бодяньського з Мотронівки: „Та ще дещо з свого давнього виправляю, що-б уже хоч і сивому чолові-

¹⁾ Пор. Ист. новѣйшей русской лит. 1848—1892 гг. А. М. Скабичевскаго, Спб. 1893, 13—25.

²⁾ К. Ст. 1897, IV, 453, ³⁾ Тамже 1898, IV, 350.

кови доведеть ся взяти у руки, так щоб не згнів. Треба, брате, щоб річ була твереза у такому письмі, як про ті давні, криваві роки“. (Куліш міг мати тут на думці свою Чорну раду і Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ, а може й невідому нам повість „Искатели счастья“, хоч у ній мова не про давні криваві роки, як виходить з друкованого виривка). „Тут — пише Куліш далше — нічого не візьмеш солодкими словами та викрутасами. Хотілось би так, щоб що листок, то й зерно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Отсе-ж усе читаю своїм тай прислухуюсь наче чужим ухом, та опісля вернувшись у свою келию і виправляю, не жалуючи нічого. Се вже може чи не послідня буде праця. Перепишу та й нехай лежить для ненарожденних“¹⁾.

Року 1855 Куліш не видав ніякої своєї праці, але займав ся тоді Гоголем і иньшими роботами. „Живу, пишу не для похвал — писав Куліш 26. жовтня 1855 до Бодяньського — себ-то не для друку, лише для того, що хочеть ся жити і писати. Я попав у середні віки, коли ще друку не знали, і працюю над своїми рукописами, як працювали альхимики. Може й мої праці, подібно як їх, не осягнуть своєї мети, але як альхимія придала ся для химії, так і мої рукописи здалуть ся чей на що небудь. „Послі нас не буде нас, будуть люди, да не ми!“ ось чому треба працювати“²⁾.

Циган. — Дві легенди про Вороніжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Украинскія преданія. — Повѣсть обь украинскомъ народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ. — Искатели счастья (Потомки заднѣпровскихъ гайдамакъ). — Исторія испанской литературы по Тихиору. — Воспоминанія дѣтства Николая М.

Російська література в 40-их роках переживала тяжкі переслідування з боку уряду і деякої частини нерозумної публики. Заведено кільканадцять спеціальних цензур і ті господарили так, що за час 1833—1838 р. вийшло більше книжок, ніж за час 1842 — 1847 (10.365 книжок против 9.158). Результат заходів

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 306. ²⁾ Тамже 1897, IV, 454.

цензури і темної публіки був очевидний. „Але — каже А. Пипін, з котрого книжки беремо сі звістки — коли один подібний результат показував, які трудні були вишні обставини літератури до 1848 року, то сі обставини стали ще трудніші в дальших роках. Нові способи гнету заведено після європейських подій в 1848—1849 роках. На диво, у нас гадали, що можна розширяти і на російську суспільність ті побоювання, які пробудили революційний рух у західній Європі, і навіть уважали потрібними скорі і рішучі способи противділання ідеям, що мали шкодити. Цензура, і перше доволі строга, дійшла до крайних границь суворости в діяльності так званого комітета 2-го цвѣтня 1848, що був найвищою контролею над діланєм звичайних цензур. Літературу, скільки лиш можна було, позбавлено лица, позбавлено змісту. До давніших обмежень, що заборонювали писати про ріжнородні суспільні справи, прилучили ся нові заборони. Нічого й казати, що неможливі були ані найменші згадки про європейські пригоди. крім тих, які появляли ся в офіціяльних виданях і „Сѣверной Пчелѣ“, що сучасна історія була взагалі закрыта від літератури, — заборонювано і такі річи, що ніхто того не міг і сподівати ся, ніхто на перший погляд і відгадати не міг причини заборони. На приклад вийшла заборона писати про старі звичаї й обичаї російського народу, через що мусів перестати виходити „Етнографическій Сборникъ“, важне видавицтво, почате тоді Географічним товариством; не вільно було доторкати ся сумних епох старинної російської історії, як н. пр. періода межицарства, епохи народних рухів і т. д. д. Навіть висловлюванє чисто літературних гадок було небезпечне, як лучило ся, напр. з Тургенєвим у 1852 р. з причини його газетної статі про Гоголя“¹⁾. Серед таких обставин рівень російської літератури і науки дуже обнизив ся. А для української літератури тих майже десятиох років, що наступили по арештованю і засланю членів К. М. братства — то був час трохи не цілковитої мовчанки.

Не місце тут розводити ся про ті обставини ширше. Але хоч згадати про них годило ся, бо вже й така згадка поясняє деякі події в тодішній діяльності Куліша. З ним жеж вели процес за „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і покарали його за ту мар-

¹⁾ „Историч. очерки. Характеристики литературныхъ мнѣній отъ двадцатыхъ до пятидесятыхъ годовъ“ А. Н. Пыпина, Спб. 1890, стор. 491—492.

ницю. Його приятеля Болянського скинули з катедри за переклад книжки Флетчера про Росію XVI-ого століття (!); Кулішеві самому відкинули історію про Бориса Годунова, мабуть тому, що вона чіпляла сумну сторону російської історії — а крім того скільки-ж клопотів мав він з цензурою! В його листах повно наріканя на сю інституцію!

В перших 15-ьох літах своєї діяльності Куліш майже не доторкав ся живих, сучасних, суспільних справ. Навіть його „Воспоминання дѣтства“ були споминками давніх літ, немов історією, а не сучасними малюнками. „Поѣздка въ Украину“, що, здавалось би по заголовку, могла зачіпати сучасні справи, мала бути, як Куліш каже, історично-філософічно-топографічно-фіольологічно-поетичною статєю¹⁾; значить, також не виходила зі сфери науки. Крім очевидного уподобаня в історії і етнографії, безпечно і згадані утиски літератури були причиною, що Куліш поза сферу своєї спеціальної науки не виходив і навіть не міг видати всіх тих наукових праць, які пописав. Заборона друкувати свої твори в роках 1847—1856, а раше утрудненє друкування через те, що всякий твір Куліша, як політичного переступника, мало оцінювати „III отдѣленіє“ головного комітету цензури, а не звичайна цензура, накладало на його діяльність також тяжкі пута.

Отже й не диво, що як розберемо не тільки те, що Куліш надрукував до 1855 року, але взагалі що написав до того часу, то й побачимо, що се головно студії з історії й етнографії. Навіть його повісті з того часу треба вважати історичними студіями, — стілько в них наукових мотивів. На першій з сих повістей ми й затримаємо ся довше, щоби показати немов основу, на котрій збудована діяльність Куліша. Маю на думці „Михайла Чарниш-енка“.

Перед сим романом надрукував Куліш у „Ластівці“ 1841 р. маловажну повістку „Циган“, роботу ще з гімназьяльних часів, написану з оповіданя матери. Скорше, як „Цигана“, надруковано дві Кулішеві легенди про вороніжських козаків; вони появили ся в Максимовичевім „Кіевлянинѣ“, у книжці I на 1840 рік п. з. „Малороссійскіе рассказы: I. О томъ, отъ чего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ. — II. О томъ, что

¹⁾ К. Ст. 1899 кн. 2, 196. Щось подібне видав Куліш 1859 р. п. з. „Повѣсть о Южной Руси“.

случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой недѣль¹⁾. Легенди, як видко, взяті з Вороніжа, отже з родинного міста Кулішевого. Се народні перекази, оброблені Кулішем; як етнографічний материял вони подібні до декотрих переказів у „Запискахъ о Южной Руси“, а як літературна праця Куліша вони свідчать про його запал до української романтики (нпр. опис української природи в другій легенді).

По сих двох перших малих пробах Куліш виступає відразу з великим, більше 600 сторін, історичним романом п. з. „Михайло Чарнишенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ. Сочиненіе П. Кулѣша“. Часть I—III. Кіевъ, 1843. (8°, стор. 206+190+221). Сам Куліш зазначив при кінці повісти, що написав її в Кієві 1842 р.; кійвська цензура дала свій дозвіл на печатанє повісти 21. вересня 1842 р.; виходить, що повість написана в перших місяцях 1842 р. З житєписи знаємо, що перед написанєм сеї повісти Куліш читав разом з Максимовичем повісти Вальтера-Скотта²⁾. Які гадки ворушились у нього під той час, можна зміркувати з наведеного попереду його листа до Юзефовича з 1844 року. „Колиб ми — писав він, розуміючи Україну — по нинішній час заховали були вповні свою характеристику, я певний, що після впливу романів Вальтера-Скотта на Росіян ми стали би для них предметом пильного вивучуваня“. Не робили сего иньші, так Куліш бажав за прикладом Вальтера-Скотта воскресити бувальщину. В. Скотт, як відомо, дбав у своїх історичних романах дуже про історичну правду; характери осіб у його романах живі, правдиві і різнородні; фабула богата; обставини змальовані згідно з традицією й історією, лише початок у Скоттових романах звичайно завадто і без потреби широкий, — така сама хіба, яку бачимо і в Кулішевім „Михайлі Чарнишенку“. Кулішеви, як горячому Українцеві при читаню романів Скотта певно приходило на думку, що йому й не треба сягати в чужі краї; є в нього дома історія така, що тільки бери з неї теми та пиши! А він же-ж тоді вже займав ся історією! От він і написав з великим розмахом та з звичайними хибамі молодого письменника історичний роман. У нїм він виступає передовсім як учений молодий історик, котрому всяка дрібничка з минувшини дорога. Він не може через те найти рівно-

¹⁾ Кієвлянинъ, Книга I на 1840 годъ, стор. 205—228. ²⁾ Ист. лит. рускои Ом. Огоновского III, 1, 89.

мірности у своїй роботі, не то романі, не то історичній студії, де очевидні романтичні видумки ідуть в суміш з поважними історичними дослідями, писаними з прегарною молодечею любов'ю до них. До всіх трьох частин роману додані при кінці численні „прилїччя і дополненія“. З тих заміток і доповнень ми пізнаємо по частині сей матеріал, з якого Куліш зложив свій роман. Він очевидно читав уже тоді „Історію Руссовъ или Малої Россіи“ псевдо-Кониського; Сказанія сучасниківъ о Димитрії Самозванцѣ, Ентеля *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*, А. Скальковського Історію Нової Сѣчи, или послѣдняго коша запорожскаго (видану в Одесі 1841 р.), Історію Малої Россіи Бантиш-Каменского, Народні сербські пісні видані Вуком Караджичем; його-ж „Даницу за годину 1827“; О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунайскихъ Юрія Венелина (Москва, 1835) і н. Сюди треба долучити ще власні Кулішеві історичні і етнографічні дослїди; не забути-б і того, що вже в Михайлі Чарнишенку находимо цитати з жидівських пророків — звичай, якого він не покидав ся через ціле своє житє. Отсе попри поради Максимовича, як що писати, був матеріал, з якого повстала перша велика Кулішева повість. Писав її Куліш у 23-ім році свого житя, себ то у віку таким, у котрім мало хто може назбирати багато житєвого досвїду. Не багато очевидно досвїду мав і Куліш; за те, що правда, дух його рвав ся до роботи, і любов до даного предмету була в нього велика. Але цікаво, що ся перша більша робота Куліша таки писана російською мовою, а не українською. І не велике диво! У ті часи доводило ся Кулішеві чути і читати не тільки захохоту — писати по українськи, але і відмови, н. пр. В. Белїнского ¹⁾).

До всіх трох частий Кулішевого роману подане на вступі motto з української думи:

Оттим би то, панове, треба людий поважати,
панотця й панї-матку добре шанувати,
бо котрий чоловік теє уробляє,
по вік той щастє собі має,
смертельний меч того минає.

¹⁾ Пор. Дашкевичь, Отзывъ о сочиненіи г. Петрова „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, 37—40.

Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
од гріхів смертельних душу одкупляє,
на полі і на мори на поміч помагає!

Як у сій думі співає ся, так і в Кулішевім романі оповідає ся про молодого козака Михайла Чарнишенка, що не послухав свого батька, напер ся іти здобувати собі козацьку славу, за що батько прокляв його, і він погіб марно. Очевидно, Куліш чув між народом подібне оповіданє, бо таке виходило би з його слів при кінці романа. „Народъ, разказывая эту исторію, какъ разительный примѣръ Божіей кары на непослушнаго сына, перелблялъ ее въ балладу и дополнилъ своимъ воображеніемъ“¹⁾. Се народне оповіданє доповнив ще й сам Куліш історичними студиями, та поетичними видумками, як ось любов Михайла Чарнишенка до Українки і до Сербинки, з чого в кінці вийшли дуже романтичні убійства.

Таким способом має роман дві інтересні для характеристики Куліша прикмети: романтична, в душі 30-років любов до народа, ідеалізація його споукує молодого автора займати ся історією сего народу. Він пізнає її щораз більше і бере по змові так поважно, що іноді здержує ся сам від осуду якоїсь справи, коли се забороняють йому історичні студії, він не дає волі своїй уяві; з другого-ж боку він остаєть ся таки романтиком, коли придумує пригоди осіб, — і на всій його роботі лежить печать ідеалізації, впадають в очи сильні краски, звичайні романтикам.

В „Михайлі Чарнишенку“ знати передовсім роботу молодого історика; щоб не поминути якої історичної події або не скористати з нагоди та не сказати своєї думки, чи вона до речі чи ні, він жертвує часом і цілістю романа. Він і сам бачить, що говорить часом не до речі, і тому оправдує ся: Я знаю, — каже — що богатом будуть нудні сі подробиці, якими я ось тут займаю ся; але я знаю і се, що найдуть ся люди, що жалім поглядом пробіжуть сторони, на котрих я зберігаю від забутя неіснуючі вже будинки, погнилі або затрачені харти, понівечені огнем або повінею образи, збрую, съвятотатськи перековану на ножі, серпи, сокири, — неоцінені по своїй старости, формі і написам знадоби, свідки дідівських бенкетів, по варварськи зруйновані задля „нового фасону“, — і прегарні костюми, з таким дитинством

¹⁾ Мих. Чарнишенко, часть III, 200.

замінені лахами і кучою німецькою одежею. Коли із десятих моїх читачів хоч один зрозуміє се чуте, яке будили в мині сі неоцінені останки минувшини — я вдоволений, я нагороджений зовсім за свою працю і не дбаю про иньших¹⁾.

І справді, історичних подробиць, що часто і зовсім не повинні би належати до романа, тут дуже багато. Ще при самім кінці романа Куліш не втерпів, щоб не спитати, чи нема в кого з його читачів Дорошенкової чарки, яку він перше описав, а яка десь затратила ся. Все хотів він зберегти від затрати, вся старосьвітчина була йому справді сьвата.

В иньшій уступі каже Куліш, як він розумів свою задачу, коли писав роман: „Коли-б, каже він, я був творцем сеї історії, то я ніколи не поставив би свого героя в таке трудне положене, або, радше сказати, я замість слабодушного молодця з горячою головою і великою нестачею досьвіду, вибрав би героєм своєї повісти лицаря, повного всяких найліпших прикмет, які тільки можна придумати, неустрашимого, хороброго, дуже розумного, геніяльного, одним словом такого, якими завсіди бувають герої романів. Але, на жаль, я не романіст, лише простий оповідач правди, і тому не маю права, для догоди чутливим серцям, зм'ягчувати ані одної черги у сумних переказах, які я задумав „передати грядущему роду, да не придуть въ крайнее забвеніе“, як каже один поважаний український літописець²⁾).

Отсеї Кулішевої застороги, що він не романіст, не треба, звісно, брати зовсім поважно: він-жеж міг написати звичайну історичну студию, коли хотів зберігати старосьвітчину, і не потребував до того уживати форми романа. Уживши-ж сеї форми, не міг знову так дуже дбати про історичну правду, бо фабула його романа опираєть ся не на документах, лише на народніх переказах з моралізуючою закраскою про кару за ненослух родителів. До того-ж, хоч і як Куліш застерігає ся, а таки видко у нього сліди Вальтер-Скотта у великім, на початку занадто сильнім розмаху фабули, та в тих дивних пригодах, які придумав для своїх героїв. У Михайлі Чарнишенку є все те, що ми привикли находити в романтичних повістях: незвичайна любов, та ще й до двох дівчат, страшні нещастя з сеї причини, двобої, убійства, темниці, старі замки і манастирі, якісь романтичні закутки, герої страшенно острі, як Серб

¹⁾ Мпх. Чар. I, 81. ²⁾ Мпх. Чар. I, 126—127.

Радивой, страшенно відважні, як козак Щербина, страшенно завзяті, як батько Чарниша, що проклинає сина за те, за що иньший батько, козак з роду, похвалив би його: за його козацьку вдачу, охоту до війни, і т. п. Куліш, правда, все пам'ятав, що не повинен придумувати якихось незвичайних історій, що повинен писати правду — він і писав ту правду так як тоді її розумів — але в яких то часах писав він її, під якими впливами жив, видко добре з иньшого уступу романа, де молодий Куліш тодішнім звичаєм відзиває ся до „милого читача“ сповідає ся перед ним зі своїх думок, оповідаючи ось що:

„Декотрі дівчата — нехай буде мир їх імені! — признавали ся мені, що „страх як люблять“ у книжках темниці, печери, підземеля, і просили мене згадати се, коли прийде нагода описувати подібні річі. Не треба, думаю, упевняти, що бажане їх для мене сьвяте; однак чи можу-ж я для їх забави жертвувати правдою і мучити свою уяву темними видумками, тоді як я без ніякого заходу можу черпати з народніх переказів готові материяли, без клопоту для голови і совісти? Крім того я починаю замічати, що моє довге оповідане уже томить читачів, і тому не тільки що не додам нічого від себе, а ще й скорочу зібрані мною перекази про ті справді дивні події. Читачі могли навіть замітити, що я в другій половині сеї книжки звужив свій стиль, і там, де можна було багато сказати, я подав тільки головний нарис. Все те боячись щоб не вродила ся четверта книжка, що при моїй охоті балакати дуже можливе; звісно, тепер і романи виїжджають часом тільки парю⁴⁾).

Так по молодечому простодушно писав Куліш у третій частині свого романа, вважаючи очевидно народні перекази історичним материялом, згідним з правдою і зовсім вільним від романтичної закраски, якої Куліш ніби то так дуже вистерігав ся. Час був такий, література була така, що читачі „страшно“ любили темниці, печери і т. п. і сам Куліш очевидно любив сеї романтичний крам, котрий, що правда, має деякий свій чар і тепер. Крім того, й сам Куліш признав ся, що в його романі нема рівномірної будови; він справді чим ближше до кінця, тим менше балакучий; так і видко, що хоче раз скінчити роботу. Звівши двох ворогів разом з їх дружинами до купи і задумуючи описати їх битву, він, на

⁴⁾ Мих. Чар. III, 174.

приклад, подає від себе таку характеристичну замітку: „Читачі романів, від частой вправи здобувають собі звичайно таку тонку здогадливість, що бідному авторови годі й думати про се, щоби вразив їх несподіванками і здивував неожиданими розвязками. На щасте я не романіст, лише простий оповідач дідівських переказів, і тому ні трохи не жалую, коли мої читачі здогадали ся вже, що згадана перестрілка настала поміж дружинами суді і Крижановського; се навіть звільняє мене від непотрібної праці“¹⁾.

Два рази запевняє нас Куліш у своїм романі, що він раз на свій жаль, другий раз на своє щастє не романіст та що лише оповідає дідівські перекази. Отсі Кулішеві слова можна обернути або на похвалу його або на догану; на похвалу тоді, коли ми скажемо собі: „Годі від автора жадати більше, як подає; він же сам каже, що він не романіст; добре й те, що дає, бо справді зберіг багато дідівських переказів від затрати“; а на догану тоді, коли спитаємо себе: „На що-ж вибрав Куліш форму романа до такої своєї задачі? Коли вже вибрав таку форму, то нехай би не пхав у ню всякого історичного краму“... Тепер по літах було би безкористно клясифікувати сю Кулішеву працю на подобу шкільної задачі; нам доволі ствердити, що в ній проявив ся в одній особі будучий історик і повістяр. Правда, він тут іще оповитий романтичною мракою, але замітне у нього старанє служити правді; не даремно-ж і повторяє все, що хоч міг би способом романтиків дати волю своїй уяві, але не хоче, бо бажає писати правду. Отсій правді, хоч як, бувало, Куліш розумів її по своїйому, служив він цілий свій вік і служив так, що без ніякої користи для себе боронив її завзято; він ніколи не зважав на те, що з сеї причини тратив приятелів і славу, здобуту справді гіркою працею.

Тут ще треба замітити, що в „Михайлі Чарнишенку“ находимо завдатки другої повісти Куліша п. з. „Чорна рада“. Козак Щербина з „Мих. Чарнишенка“ має багато спільних черт з Кирилом Туром. Сербин з „Чорної ради“, Богдан Чорногор, приятель Тура, безперечно повставав в уяві Куліша вже при писаню Михайла Чарнишенка: Куліш описує тут цілу сербську ватагу Радивоя і використовує пильно сербські пісні В. Караджіча. Любоці Михайла Чарнишенка пригадують неодним любоці Шрамового сина, Петра. Навіть сама Чорна рада над Кирилом Туром згадана вже тут;

¹⁾ Мих. Чар. III, 191—192.

козак Щербина оповідає Сербам про неї, про її причини і спосіб виконувая¹⁾).

У тій же повісти видко вже й Куліша етнографа; у ній багато народних пісень і пословиць; видко й студії над піснями, українськими і сербськими. Але вже найбільше знати в сій повісти історика, що й жалує за старовиною і дорікає землякам за те, що нівечать пам'ятки, і радить їм не робити сего. При кінці повісти повістив Куліш відозву до земляків, щоб йому прислали матеріяли до нової праці п. з. „Исторія малоросейскихъ фамилій“. Матеріялів до сеї праці зібрав він небавом на один том²⁾).

Друга більша Кулішева праця, се його „Україна“ з 1843 р. „Україна“ — се ті самі думи, котрі Куліш у старости назвав „фанатичною імітацією кобзарьським думам“, написаною тоді, як він „сліпуючи, брів по слідах Костомари“³⁾. Року 1843 Куліш не знав ще особисто Костомарова, тож очевидно міг лише з творів пізнати його гадки та йти його слідами. Якими-ж то слідами Костомарова міг Куліш іти 1843 року? Костомарів до того року видав драматичні сцени п. з. „Сава Чалий“ 1838, — українські балляди (всіх 17) 1839, — збірник поезій „Вітка“ 1840, у Корсуновім „Снопі“ надрукував трагедію „Переяславська ніч“, а крім того ще деякі поменші твори в „Молодику“ Бецького на 1843 р. і у „Снопі“. З творів же російських Костомарова була видана 1843 в Харкові його студія: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Не знаємо того, чи Куліш читав сю студію, коли писав свою „Україну“ і чи вона взагалі вийшла в той самий час, а не пізнійше; але коли читав її, то з неї міг дізнати ся лише про велике історичне значінє народньої поезії. Може бути, що Куліш і дорікає Костомарову за те, що за його приводом перецінював значінє дум. А може він „ішов сліпуючи“ слідом „Переяславської ночі“, де не затаєна ненависть до Поляків, подібно, як і в козацьких думам? Але ж тоді були вже відомі і „кровожедні“ Шевченкові „Гайдамаки!“. Годі й подумати, щоб Куліш не знав їх: так коли він дорікає лихим впливом на себе Костомарову, чому не дорікає тутже й Шевченкови? На мою думку тут про ніякий особливий вплив творів Костомарова на „Україну“ не може бути й мови; Кулішів докір Костомарову — се рахунок його з ним з пізнійших літ; хронологія тут у Куліша переплутана.

¹⁾ Тамже III, 56. ²⁾ К. Ст. 1899, I, 191. ³⁾ Народ 1892, стор. 248.

Коли можна тут говорити про який вплив, то про вплив Гомера на Куліша. Куліш читав Гомера в перекладі, вподобав собі його дуже і захотів сам бути Гомером, чи то тим автором, що на подобу Грека мав в відомих дум і зі своїх зложити історію України. Про се він і каже в епільогу, де порівнює Греків з козаками, а сам хоче порівняти себе з Гомером, бо упорядкував думи та доповнив їх своїми, не найшовши між народом дум усіх потрібних до історії України. Де таких дум не було, там Куліш „згадав усе,¹ що чув про козаків од самих бандурників і старосьвітських людей; згадав усю старовину, що позаписувано в літописях, як що коли діялось на Україні; да згадавши все те, да зібравши всі думки й гадки до купи — зложив отсе старими словеси новії думи про тих забутих гетьманів да й попритулював їх до кобзарських дум усюди, де вже діди не памятають, як співати. Не знаю тільки, чи потрапив зложити їх тим давнім, голосним, поважним складом, яким вони співають. Побачу, що то мені скажуть сивії голови, як поїду знов літом здовж і поперека“.

„Україна“ писана, як відомо, в Києві і в подорожи по київській губернії, де Куліш збирав історичні й етнографічні матеріяли. Зміст „України“ показує, що сеж ніщо иньше, тільки або дійсний етнографічний матеріял, або Кулішів такийже матеріял, тільки підроблений на лад народнього. Підрібки дум були тоді в моді, — Куліш був хоч на стільки сумлінний, що зазначив, що його, а що народнє, тай не давав свого за народнє. Всіх дум в „Україні“ дванайцять. З тих Куліш зложив першу, другу, третю, четверту крім деяких народніх уставок, в девятій думі пісні про Наливайка і про Лободу, десяту, одинадцятую, а до дванайцяті народньої додав своїх 80 віршів. Крім того як до своїх дум брав декуди народні вставки, так до народніх притулював свої, щоби була звязь і цілість. Виходить, що сам Куліш зложив з половину „України“, а другу половину взяв із уст народа, або з відомих тоді збірників пісень. В епільогу читаємо, що Куліш мав намір писати епопею і про події за Хмельницького тай після нього, але сего наміру не виконав.

Тай невелика шкода, що не виконав його! Бо хоч він свідомо старав ся наслідувати віршовий розмір дум¹), але се йому не всюди повело ся; декуди вийшла мова таки зовсім проза-

¹) К. Ст. 1899, кн. 2, 191.

ічна. Сиві голови мабуть сказали Кулішеви, або й сам він додумався, що не вдає складу дум — і праця лишилася тільки як документ його одушевлення на основі етнографії. Огоновський оцінив цілком справедливо сю працю, сказавши: „Хоча-ж Куліш подекуди щасливо наслідував поетичне складане народніх дум і змів вдатно переплітати слова сих дум із своїм епічним писанєм, то „Україна“ не може ніяк уважатись поемою в роді „Іліяда“, позаяк нема в ній єдності дії, ізза чого вона являє ся лиш збірником всіляких дум, а не епосом народнім“. ¹⁾

Вдатнішим від „України“ наслідуванєм Гомера треба вважати ідиллю „Орися“, написану в домі Свідзінського в ті самі часи (1884), коли писана „Україна“. „Україна“ і „Орися“ хоч змістом своїм не грецькі, лише українські, але писані під очевидним впливом Гомера. Куліш наслідував тоді чужі взірці, хоч і давав свій зміст. Зміст „Ориси“ — се народній переказ, подібний, як у легендах про Вороніжських козаків, — таких переказів Куліш знав і зібрав не мало. Але оброблене се ідиллі нагадує доволі виразно шесту пісню Одисеї, як се вже замічали нераз Кулішеві житєписці. ²⁾ Що Іліяда й Одисея дуже займали Куліша й пізніше, видно з того, що ще в 1848 році хотів він перекласти Одисею, але Бодянский відрадив йому. ³⁾

Як повставала „Чорна рада“, про се вже була мова. Коли-б не було доказів на те, що Куліш переробив і поправив сю хроніку пізніше в 50-их роках, то треба би чудувати ся зростови його артизму зараз по написаню такої з кожного боку молодечої роботи, як „Михайло Чарнишенко“. Але редакція „Чорної ради“, така, як ми її маємо в книжці, се очевидно Кулішева робота протягом довшого часу — він жеж десять літ по написаню хроніки випустив її у світ! От тим то нам лише мотиви хроніки прийдесть ся уважати думками Куліша з 40-их років, а оброблене його за слугою з 50-их років. Замітна річ, що перед тим, як Куліш задумав писати сю хроніку, він читав Гоголевого „Тараса Бульбу“. Не без основи можна сказати, що читаючи сей історичний роман, Куліш забажав показати, як він розуміє історичну повість. Друкуючи „Чорну раду“ в „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р. він додав до неї епілог, у котрім каже, що Гоголь у Тарасі Бульбі розминув ся з історичною та етнографічною правдою, зладивши твір „ефек-

¹⁾ Ист. литер. рускои т. III, 1, 197. ²⁾ ibid. 156. ³⁾ К. Ст. 1898 I, 294 і 1897, IV, 243.

тний, потїшаюцій воображеніє, но мало обьяєняюцій народную жизнь“. Сам же Куліш „желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной исторіи причины политическаго ничтожества Малороссіи, и каждому колеблющемуся уму доказать, не диссертацией, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины, нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ. А это соединеніє уже было шагомъ къ потерѣ своей индивидуальности“.¹⁾ Коли справді так виразно розумів Куліш свою задачу при писаню „Чорної ради“, то се характеристичне для нього з того боку, що вже в самих початках своєї діяльности він дивився на злуку України з Росією так, як у 70-их роках. Се-ж і був погляд його професора Максимовича і иньших. Гадка така оправдувала не так історичний факт злуки України з Росією, як факт нерозлучности її в 40-их роках 19-ого столїтя. Ті люди, до котрих Куліш належав і котрих він знав, не були противниками російської держави, не були сепаратистами. Вони бажали федерації Славян, але — як сам Куліш каже — „під протекцією всеросійського імператора“.²⁾ Українці погодилися з історичним фактом злуки і шукали причини, чому воно склалося так, а не инакше. Куліш подав у „Чорній раді“ сі причини: а то розлад поміж козаками самими і поміж ними а „чорним людом“, поспільством. Не жалував красок, щоби показати сю незрілість козаків, але заравом ще й не позбув ся любови до козаків. Тодїшній Кулішів настрій найліпше показує одно місце в „Чорній раді“, де він говорить і про себе: „Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрїі молодці багато інколи діяли людям шкоди на Україні, да мимо того якось припадали до душі всякому. Нераз доводилось мині самому слухати, як иньший дїд, споминаючи їх пакости, зачне було їх коренити, а далі, як заговорить ся, як забалакаеть ся про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, зачне сива голова гуворити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тїі Запорожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на Божий мір? Гуляли вони і гульнею доводили, що все на свѣті суета одна. Не треба було їм ні жінки, ні дїтий, а гроші

¹⁾ Русская Беседа 1858 г. кн. I, 145. ²⁾ Хуторна поезія, 28.

розсипали як полову. Може тим, що Запороже і споконвіку було серцем українським, що на Запорожі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду днів не замовкали, і було те Запороже як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому“.¹⁾

Нема сумніву, що так думав про Запорожців не тільки Шрам або який небудь сивий дід із 17-ого століття; так думав і Куліш. І він хоч сердився на козаків, та доказував своєю хронікою, що не в їх силі було задержати Україну вільною, самостійною, а проте любив їх за їх козацький світогляд, за їх бажане волі та за предківські звичаї, пісні і т. и. Адже зовсім те саме писав він 1844 року у відомім уже листі до Юзефовича! Саме тоді й писав Куліш Чорну раду. Історик, що хоче подавати правду, хочби й не милу людям, розходився тут із романтиком-етнографом, котрому була люба ідеалізація свого народу. Видко в чоловіці боротьбу, в котрій високий ідеал „правди“, хоч і по своєму нераз понятій, бере верх.

Коли порівняти „Чорну раду“ з „Михайлом Чарнишенком“, то так і видко, як Куліш висвободжувався щораз більше з пут романтики. Він і в Чарнишенку більше історик, як романіст, але слідів романтики там значно більше, як у „Чорній раді“; у Чарнишенку він ще молодик-ідеаліст, що не жалує рожевих красок і сповідаєся що хвилини із своїх думок і почувань; у Чорній раді він уже учений, що тільки раз у наведеном горі місці — висунув себе наперед; деінде ми його не бачимо, читаємо тільки його хроніку та з фактів сами собі висновуємо авторові погляди на описуваний час. Погляди сі — об'єктивні, хоч і не без примішки авторових симпатій. „Я подчинивъ всего себя былому, и потому сочинение мое вышло не романомъ, а хроникою въ драматическомъ изложеніи. Не забаву празднаго ума имѣлъ я въ виду, обдумывая свое сочинение“ — каже Куліш в епілозі, мов на докір Гоголеви за його „Тараса Бульбу“. Свою Чорну раду уважав

¹⁾ Чорна рада, видане „Діла“ 51.

він першим українським історичним романом, по формі таким, як повинні бути історичні романи.

„Чорну раду“ оцінили з різних боків докладно М. Костомарів, М. Максимович, Петров і ин.¹⁾ Костомарів указав на те, що Куліш зобразив у своїй хроніці і політичні пристрасти, і боротьбу егоїстичних загатів (побужденій) і родинний побут, і могутність та слабкість духового життя України в половині XVII століття.¹⁾ Він висказався про хроніку з великими похвалами. Не менше цінив її і Максимович, хоч за Кулішів докір Гоголеви показав йому, що його хроніка таки не всюди чиста історія. Російські критики²⁾ звернули увагу на інтересний бік хроніки, а то на „задні думки“ Куліша. Не в лад їм було, що Куліш своєю хронікою не наче доказував, скільки енергічних сил зискала московська держава через злуку з Україною. Виходили вони з того погляду, що всякі так звані „задні думки“ шкодять артистичному творови; очевидно, не звернули уваги на те, що иньша річ: провідна гадка, а иньша: тенденція.

В Кулішевій „Чорній раді“ ми ще найменше бачимо тенденції, того звичайного у нього в пізніших літах накручування фактів на лад поставленої завчасу програми; тут він ще доволі безпристрастний, спокійний, без романтичної афектації; він ще бачить у минувшині не тільки лихі сторони, але й добрі. Позбути ся всяких „задних думок“, звісно, годі — мусить же письменник мати свою думку про те, що пише, і своє становище, з якого судить! Адже й ті критики, що закидали йому „задні думки“, робили се задля своїх задних думок!

Загальний осуд усіх критиків „Чорної ради“ був користний для Куліша: хоч і показали деякі похибки, висловили деякі бажання, що чому воно так, а не інакше, — але в кінці всі згодилися на те, що в Чорній раді погляд автора широкий і глибокий, що се праця оперта на широких наукових підготовленю, та що в ній багато артизму. До сих оцінок можна додати тільки се, що в порівнаню з Михайлом Чарнишенком треба вважати „Чорну раду“ величезним поступом, майже скоком наперед, важним так із артистичного боку, як і з наукового. Щож до провідної думки „Чорної ради“ — то вона в порівнаню з Чарнишенком далеко виразнійша.

¹⁾ Гл. »Очерки« Петрова 288—290. ²⁾ »Библиотека для чтения“ 1867 г. т. 146, кн. II.

ширша і глибока: тут уже показана історія з усіх боків, хоч і зі становища Куліша. Про се становище Куліша, з якого вийшла провідна думка „Чорної ради“, можна, звісно, сперечати ся з наукового боку, хоч і тут такий історик, як Костомарів, мав самі тільки похвали для Куліша — той самий Костомарів, з котрого ученою діяльністю Куліш потім не годив ся; — для нас, що глядаємо поступеного розвою Куліша, інтересний був при Чорній радї його намір і його погляд на історію.

Та, видко, в 40-их роках не зовсім ще певні були погляди Куліша на історію України, коли, як каже, своєю „Повѣстью о бѣ украинскомъ народѣ“ 1846 хотів „побудити про і contra, щоби таким способом рішити деякі питання про значінє Українців у моральній діяльності славянського свѣта.“ Ся книжка Куліша мала „служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України“. Куліша мучили очевидно сумніви, защенлені йому Поляками й історичними студіями; він ще рішає сю проблему в душі романтичної ідеалізації бувальщини. Праця була зроблена на скору руку, але саме через те вона й характеристична для Куліша. Ю. Самарин так оцінив її 1850 р. у своїм дневнику. „Сеї майстерський, прекрасно написаний начерк історії України замітний особливо тим, що факти, виведені в нїм, ясно показують односторонність поглядів автора і доказують цілком певно думку зовсім протилежну тій, яку він висловляє досить ясно в ріжних місцях. Україна могла би стати ся самостійною, коли би не зрада шляхти і не панованє Москви, — ось що старає ся автор вмовити в нас!“¹⁾ Сумніви Куліша видко в тім, що коли в Чорній радї він доказував потребу злуки України з Росією, то у сій „повісті“ сам собі ставив питання, чи справді доконче потрібна була ся злука. І на перше й на друге питання находив сильні відповіді і тому вагав ся.

Історія й етнографія були його найлюбійші занятя. Один том пізнійших „Записокъ о Южной Руси“ мав він уже 1846 р. готовий, але що видав його десять лїт пізнійше у збільшенім обемі, то ми й поговоримо про нього пізнійше.

Підчас побуту в Тулі Куліш зовсім тим самим методом, як писав Михайла Чарнишенка і Чорну раду, тільки очевидно з більшим досвідом, пише історію Самозванщини і дві повісті з того

¹⁾ „Русскій архивъ“ 1887, кн. 2 стор. 229.

часу. Спершу думає не зважати на історію і основати свою повість на переказах, подібно, як Михайла Чарнишенка, а потім, так як при Чорній раді, студіює історію, бо хоче писати правду. Основа Алексѣя Однорога зовсім нагадує основу Чарнишенка і Чорної ради. У придумуваню фабули Куліш мав тоді, можна сказати, шаблон. У Чарнишенку син покидає батька і любов доводить його до того, що стає проти батька. За дівчину виходить битва. В Чорній раді лучить Куліш різні події оповіданем про сватане Петра Шрама; за дівчину виходить знову двобій Петра з Туром і інші пригоди. За дівчину бють і Тура. Алексій Однорог переживає цілком подібні пригоди, як Чарнишенко; і він покинув батька та через дівчину став у битві против батька. Як бачимо, Куліш не ломив собі дуже голови над фабулою: любов з перешкодами була й для нього тим клеєм, котрим склеював різні сторінки з історії. Вжеж, придумував він і різні інші пригоди, але так і видно, що се в нього була побічна річ: йому йшло про історію. Витягши свого героя у світ, Куліш тягає його від приятеля до ворога, щоби показати історичну подію з обох боків. Так і пригоди Однорога показують нам увесь рух званий Самозванщиною. Примішано тут і перекази народні і інші прикраси з поля етнографії. Але через те саме, що Куліш переладовував свої повісти історичним матеріалом, лучив його часом занадто тонкою фабулою, при тім же пильнував ся як строгий учений брати сторону котрого небудь із своїх героїв і дати широкий відплив своєму чуттю, всі його повісти з того часу, як се вже помітили критики при Чорній раді, лишають читача холодними. Їх можна відложити на бік до завтрашнього дня, як яку небудь історичну студію: се наука а не справа серця, се історичні студії, а не психологічні. Те саме можна сказати і про „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ“.

„Потомки задніпровскихъ гайдамакъ“, хоч се тільки виривок з більшої повісти „Искатели счастья“, зовсім під пару попереднім історичним романам із українського життя. „Ідея сего романа — моя задушевна мрія“, писав Куліш про сю повість 1856 р. Як з виривку судити, то яка-ж се Кулішева мрія, де то шукають щастя сі „искатели счастья“? Річ діє ся коло року 1810. У село Крутоярівку приїздить пан прибитий горем: його батько помер, а він сам розвів ся з жінкою. З горя бажає робити добро людям і займає ся родиною потомка гайдамаків, старого

Дундука. Застає він у сій родині просто патрархальні відносини батька до сина і сина до батька, сьвідому гордість, незалежність, чесність, — самі найкрасші прикмети у потомків гайдамаків! Мало того, він знаходить ще в Крутоярівці відоме побратимство, приязнь аж до самовідреченя. „Чесність старого Дундука очарувала мене, — оповідає сей пан — иньші привязали мене душевною і сильною потребою любови. Ось вони! — думав я — наслідники розбійничого імени!“¹⁾ От і помагає пан Дундукам, а радше хоче допомогти, але ті не приймають помочи. Здаєть ся, дальше у повісти оповідає Куліш, як сей пан за проводом щасливого Дундука глядає і собі щастя подібним способом. Але вже й сам виривок з повісти показує, що задушевною мрією Куліша тоді, як він писав сю повість, було не що иньше, тільки патрархальне українське житє, яке він рисував і перше. В „Потомках українських гайдамаків“ фабула подібна, як у попередніх повістях: син з любови до дівчини йде против батька, хоч незвичайно поважає його. Мотиви його поступованя не менше людянї, як у батька. Крім того і в сїм оповіданю находимо народні перекази про Байду і про Гаркушу — Куліш усе черпав материял із етнографічних збірників.

Воспоминанія дїтства Миколая М. також не зачіпають нічим часу, коли писали ся — се немов також історичні оповіданя з кінця 20-их і початку 30-их років 19-ого столїтя! Куліш очевидно бажав спробувати своїх сил і в оповіданях із новїйших часів. Як уже було сказано, можна вірити, що сї оповіданя у свій час подобали ся; але тепер не можна їм признати великої вартости. Балакучість без потреби, ставанє на котурни і ставленє героїв на котурни, афектований прикрий тон роблять тепер із сих оповідань не дуже милу лектуру. Так і здаєть ся, що сполохана засланєм і сучасними обставинами Кулішева душа шукала щастя і спочинку то в хатах гайдамацьких потомків, то в домах ідеалізованих Улян Терентевен або новгородських Яковів Яковлевичів і Теклюсь. У сучасних обставинах не находив собі Куліш спочинку і щастя. Він і сам глядав у ті часи щастя та спочинку на селї на Україні та повтаряв, неначе другий Дундук: „Лучше тут носити свитку, ніж там (у Петербурзі) жупан... Аж дихати легко!“...

¹⁾ Повісти П. А. Куліша, т. IV 323.

Я зупинився на перших п'ятидесятках роках Кулішевої діяльності може й за довго, але з наміром, бо увесь дальший розвій Куліша оснований на сих літах. Виходить, що Куліш у першій добі своєї діяльності був романтиком-українофілом. Його українофільство складалося з любови до рідної мови, історії й етнографії — особливо до історії козаків, котрих уважав представителями українського народу в минувшині — але не сягало так далеко, щоби було рішучо противне цілковитому зілляню України з Росією. Кулішеви йшло головно про збережене української старосвітчини, як характеристики України, що у спільнім життю з Московщиною може і повинна мати своє лице. В тім зберіганю старосвітчини перемагало ще в Куліша романтичне молодече одушевлене, що й означилося в нього найбільше „Повѣстью объ украинскомъ народѣ“.

Але се одушевлене щораз більше охолоджувала наука зі своєю першою засадою: безпристрастність і правда. Уже ріжні історичні дані, зібрані в Михайлі Чарнишенку, свідчать, що для них, для сеї історичної правди, Куліш готов був пожертвувати і цілістю романа. Се був отой науковий інтерес Куліша, що мішався йому в белетристичну діяльність, і, можна сказати, перемагав у його творчости та спинав полет фантазії. „Я не романіст!“ повторяє Куліш у М. Чарнишенку два рази, вважаючи себе радше етнографом та істориком. „Хочу, щоби се була не видумка, а правда“, каже 1846 про свою Чорну раду, котру й називає хронікою. Історичну правду розумів він тоді так, як і годить ся: не вірив самим тільки українським жерелам. Він розумів, що, аби знати дійсну правду, не можна маловажити й иньших жерел, н. пр. польських і російських, і все тішив ся, коли їх найшов або коли почув иньші погляди. „Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди“, писав ще 1846 р. Але в оцінюваню історичних жерел був ще Куліш не зовсім певний; тут ще „своє“ нераз перемагало, тому що було своє.

В Тулі починає він писати історичний роман із часів Самозванщини і покидає його, бо бачить, що „по що брехати, коли правду можна ось-ось намацати?“ Отже пише перше історію Бориса Годунова і Дмитра Самозванця і тільки тоді ладить повісти про Однорога і Бориса. Притім він поводить ся не тільки особистими причинами (хотів дістати від властей дозвіл друкувати, через що очевидно й вибрав тему не українську), але й науко-

вими; він з таким самим жаром, як займав ся українською історією, займає ся і Самозванщиною. І повісти на сю тему вийшли так само, як попередні, не то історичною хронікою, не то романом. Але тут же повість „Искатели счастья“, хоч і написана 1850 р., свідчить, що погляд його на українську старосвітчину зовсім не змінив ся; він описує потомків гайдамаків так принадно, так ідеалізує їх, що зараз видко у всім давнє Кулішеве молодече одушевлене, давній вплив романтики.

Так підчас побуту в Тулі Куліш є ще той самий, що був у початках 40-их років, лише круг його відомостей ширшає; він учить ся. Студії над Самозванщиною збільшають його історичні відомости, він уже не тільки український історик, але й російський. Його глядає правди в історії спершу з наукових причин, аби була правда, а потім у пізвійших роках із чисто людських причин, треба нам сильно підчеркнути, як найважнійшу черту в характері Куліша.

Добре підготовлений до наукової роботи знанєм языків, він із Тули переходить у Петербург, але тут не находить для себе поля до роботи і їде на село, та літературними студіями починає період своєї дальшої діяльності. Під впливом змінених обставин у Росії і власних студій його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством. Дальших десять літ роботи ставить його на переді українського руху.

II.

История Кулішевих праць від 1853 до 1864 р. — О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Грамматка. — Проповѣди. — Праці над Гоголем, Квіткою, Марком Вовчком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Поевѣсть о Южной Руси. — Липовія нуци. — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Украинскія незабудки. — Другой человекъ. — Дѣвоче сердце. — Тайна. — Досвѣтки. — Историчні і літературно критичні студії. — Мартин Гак. — Брати.

Заки приглянемо ся Кулішевим працям з років 1853—1864, мусимо перше хронологічно оповісти їх історію. Не всюди можна

докладно сказати, як повставала яка праця і коли, але при більшості праць можна на основі Кулішевих листів означити час і обставини, серед яких вони повстали.

Взявши насамперед „Чорну раду“ на увагу, як річ найдавнішу, з 40-их років, мусимо пригадати, що Куліш у вересні 1846 р. далі шукав материялів до сеї своєї повісти, хоч вона була вже скінчена. Вже тоді бажав він, щоб Чорна рада „не була видумкою, тільки правдою“. Вісім літ потім він клав собі за задачу так само писати про давні криваві роки тверезо, щоб що листок, то й зерно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Перший в українській літературі історичний роман, яким була „Чорна рада“, Куліш уважав таким важним, що коли 1856 р. рішився його друкувати, то зладив до него передмову, яка тільки посередно вязала ся з ним. У ній говорило ся про духову злуку південної Русі з північною. Була се важна заява думок із сфери тих самих, з яких узяли ся пізніші Кулішеві пересвідчення. Пишучи сю передмову, Куліш не був певний себе. Перед друком він розіслав її знайомим у рукописі і просив їх гадки. І так до В. В. Тарновського-батька писав він 27 марця 1856:

„Посилаю вам із сею поштою обезпеченим письмом свою статю: „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною. Предисловіе къ Черной Радѣ“. Прочитайте її перше в родині, а потім на вечері у себе, у Галагана або Юзефовича, не зважаючи на те, які тут траплять ся люди і чи буде в них або не буде стрижене волосє. Потім не полїнуйте звїстити мене, нічого не скриваючи, що будуть говорити про неї учені мужі і прості смертні. Коли-б і всі сказали в один голос, що се нісенітниця, то так просто і напишіть мені, додавши і свою гадку, яка-б вона ні була. Приватні замітки також мені потрібні. Ще не знаю, чи скоро буде і чи в загалі буде друкована ся статя, але вона може бути у многім поправлена, відповідно гадкам київського ареопагу. Київські відзиви для мене, в тім випадку, з усього найважніші, бо тут ціла роздроблена літературна діяльність України доведена до свідомости і показана їй дорога, котрою повинна іти від сьогодні. Коли моя статя не покаже ся дурницею (чепухом), то буде спершу надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ як оголошенє про виданє оригіналу Чорної Ради, а потім при самій Чорній раді як передмова“.¹⁾

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 116.

Що відповів Тарновський Кулішеви, не відомо, але з листу Куліша з 6 червня 1856 знаємо гадку Грабовського про передмову. Куліш каже:

„Написав же до мене й пан Грабовський про передмову до Чорної ради. Сей каже, що праведно возніс я Квітку, а от коли-б не пересолив на Тарасові. А про Гоголя,¹⁾ то аж дивуєть ся, як ми можемо ізглаголати праведний суд про такого чоловіка серед такої літературної заверухи. І я так думаю, що художницької слави Гоголевої я не знищив, сказавши, що в одному ділі, або в одну пору він був іще голоцюцьком, а в другу зробив ся підлітком, а потім так пурхнув, що й не піймаєш. А то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію дальше! Нехай хто хоче контентуєть ся Бульбою, а ми, не казавши про його ні слова, тільки огласимо свої розправи про ту старосвітчину (от хоть би і в другому томі Записок), то всяке й побачить, що під Тарасом Бульбою землі не має і що нераз він воєє з марою, а не з людьми, бо нічого такого не було, або було зовсім не так, як у його. Що більше пізнавати-мем свою старосвітчину, то все більше будем давать догану Гоголевії поезії, і зостанєть ся вона для правдивого знавці тільки доводом, що зможе чоловік почуьт душею, не маючи кругом себе наукового світу“.²⁾

Свою гадку про Гоголя опирає Куліш на власних студиях над його житєм і працями, якими тоді займав ся, — так у передмові він виступив у-перше і зі своїми літературними поглядами. Тому й займемо ся ми потім сею передмовою докладнійше, а тут доведемо до кінця історію видання „Чорної ради“. Дня 24 жовтня 1856 Куліш писав Тарновському: „Про Чорну раду йде справа з головною управою цензури. Дуже додають надії. Земляки, прочитавши її, попали в неказаний захват, себ то ті земляки, що заняті в управі; а передмову повторяють тирадами на память. Не давайте вашого списка нікому: в нім багато сказано не так, як треба“.³⁾ Виходить, що передмову Куліш переробив. Вістка з 20 падолиста 1856: „Наконець в обороні Чорної ради повсталала сильна партия і рішила ся або впасти або побідити. Трохи чи не дійде справа аж до високого порога, але мабуць обійдеть ся без того“.⁴⁾ Вістка

¹⁾ Куліш писав у передмові між иньшим, що інакше розуміє історичну повість, як розумів Гоголь.

²⁾ К. Ст. 1898, IV, 358.

³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ Іб. 125.

з 26 падолиста 1856: „Нехай не смутить ся серце ваше (Тарновського): Чорна рада пропущена і в той час, як ви будете читати її рядки, станки Якобзона будуть працювати з можливою для них скорістю. Я заложив тут українську друкарню, з котрої складачі спершу втікли, кажучи, що складати сю тарабарщину — все одно, що складати по грецьки, але тепер так управились, що по другій коректі можна підписати: печатать! Найбільше обов'язаний я обер-прокуророви св. Синода¹⁾ за Чорну раду. Він не вагався поручити ся своєю репутацією за чистоту моїх намірів. Моїм цензором був Лажечніков, що мені дуже приємно. Російський романіст подав руку українському²⁾“. Як бачимо, немало клопоту мав Куліш із Чорною радою. Російського перекладу сего романа Куліш не хотів друкувати, але прийшлося круто і він продав його у той сам час, як друкував український оригінал, у „Русскую Бесѣду“. Заплатили йому там добре: по сто рублів за аркуш друку, та ще й дали 500 окремих примірників³⁾. Передмову хотів Куліш надрукувати при перекладі, але цензура здержувала її. „А знаєте, що робить ся з передмовою до Чорної ради?“ — писав Куліш Тарновському 19 січня 1857. „Перенесли її аж у „совѣщательный комитетъ главногo правленія цензуры“. Поділились голоси: одні репетують, що притьмом треба розрішити, не вичеркуючи нічого, а другі: „Ой ні! поміркуйте, що з сього буде?“ А комітет той засідає раз у місяць, да ще поки через канцелярське митарство проведуть, то наждемось у волю“. ⁴⁾ Але в кінці цензура пустила передмову — і так 1857 р. вийшла українська „Чорна рада“ і російська з передмовою чи радше епілогом, бо не міг передмови дати перед повістю.

Не менше клопоту мав Куліш і з „Записками о Южной Руси“. Один готовий том сих Записок під первісним заголовком „Украинскія преданія“ лежав у Бодяньського від 1846 року і з поданих уже перше причин не міг побачити божого сьвіта. Тимчасом 1853 р. в літі Куліш записав у Сосницькім уїзді 12 великих дум, з котрих декотрі, як про Хмельницького, гетьмана Хвеська Ганджу Андібера і н., були зовсім нові, а иньші мали дорогоцінні обичаєві (правовисательні) і історичні черти і подробиці. Крім того доставив Кулішеви багато пісень чернігівський Білозерський. З тої нагоди писав Куліш Бодяньському 18. вересня 1853: „Я прийду до

¹⁾ Гр. Олексієви Толстому. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 126 і 125. ³⁾ К. Ст. 1898, IV, 362. ⁴⁾ К. Ст. 1898, IV, 364.

вас з дуже важним збірником; але коли-ж прийде час видання вашої колекції?"¹⁾

Того-ж року 1853 прийшла Кулішеви щаслива думка описати зі споминів свої стрічі з людьми, від котрих записував перекази і думи, і вставляти в бесіди з ними перекази так, щоби з того вийшла жива історія останніх часів українського козацтва. Хотів він зробити се головню для молодого маляря Льва Мих. Жемчужнікова, що літом того року їздив по Україні, займав ся її історією, етнографією і письменством, і нарисував багато українських типів. Жемчужников хотів рисувати аквареллю ряд ескізів, що уявляли би все, що збережено від забутя в переказах²⁾. Отсей самий артист і подав опісля кілька рисунків у „Записках о Южной Руси“.

Бодянський своєї колекції не видавав і се почало в кінці сердити Куліша. Але поки не найшов накладця для Записок (Тарновського), то ждав. Бодянський не хотів мабуть випустити Кулішевого збірника з рук і се дало Кулішеви причину до такого листу 12 падолиста 1854: „Я вам (Бодянському) служив вірою і правдою в тій справі, поки не явили ся люди, що найшли гроші на виданє сих дорогоцінних пам'ятників старовини. А коли ви приступаєте до видання вашого збірника — то я ваш покірний слуга, і вже тоді не дам нікому. Адже я спершу давав Максимовичеві — зволікає і зволікає; потім Срезневському — зволікає і грабить;³⁾ потім вам — чекаєте і чекаєте. Я всюди пхаю ся зі своїми нахідками, за користями не вганяю ся, не придержую в себе, у мене нема того, чого-б я не був готов відступити кождому, хто прапює для загального добра, і тому не дивіть ся на мене, як на якого відступника. Я все той самий, що і в 1846 році. І вчора Куліш і сьогодні Куліш“.⁴⁾

В кінці Бодянський звернув Кулішеви його збірник. Року 1855 Куліш роздобув ще 1600 пісень, записаних Ніговським у Харківській і Полтавській губернії. Тоді став він намовляти Бодянського, щоб той видав свій Збірник пісень, а сам почав приготвляти до цензури збірник переказів, дум, казок, легенд і кри-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 278. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 453.

³⁾ Куліш дуже нарікав у листах на Срезневського, звав його просто злодієм, поки не відобрав збірника.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV, 460.

тичні погляди на всячину в українськiм житю. Хотiв розрушати дослідувачiв України.¹⁾

В люти́м року 1856 цензура пропустила перший том „Записокъ о Южно́й Руси“,²⁾ Тарновський дав гроші і Куліш став печатати 2400 примірників, маючи надію, що хоч би на сей перший том не було покупу, то потiм, як видасть дальші томи, таки будуть його купувати.³⁾ Богато клопоту мав в друкованем, але вкiнці видав перший том. Про се звiстив вiн Тарновського листом з 24 липня 1856 р.:

„Скоро сказка говориться,
Дѣло медленно творится.

„На силу да на превелику скiнчив я друком „Записки о Южно́й Руси“, да й то покинув їх там (у Петербурзі) iзживати і до ладу доводити, а сам ухопив двi чи три книжки тай лечу отсе на Вкраїну до своїх любих землякив“.⁴⁾

Треба було тепер брати ся друкувати другий том „Записокъ“. „Тимчасом гроший у мене нема — нарікає Куліш перед Тарновським 20 падолиста 1856. — Записки о Южно́й Руси поки що iдуть дуже помалу. Другий том друкує ся на довг і коли я від вас не дістану запомоги, то буду у великiм клопоті. Тепер уже без сороба казка: пришліть мені гроший, да не оскудієть кріпость моя“.⁵⁾ При другiм томi мав Куліш такий самий клопiт iз друкарнею, як і при першiм. За складане української мови друкарня брала з Куліша дорого. Тим то й книжка не могла бути дешева. Не всяка друкарня згiдна була печатати по українськи і тому, коли цензура держала в себе статю Грабовського про Острианицю, призначену для Записок, Куліш покинув займатися Записками, що були майже готові, і друкував Чорну раду, що очевидно коштувала його також не мало. „Оттiї ксiї коштують мені багато гроший і праці — писав Куліш до Юзефовича 2. грудня 1856. — А що робить, коли земляки забули читати по своїому? Уже коли я їх не навчу, то не научить їх і лисий дiдько. А що щиро працюю, то нехай мені Бог так у царстві небесному заплатить! І поти буду працювати, поки сили моєї стане. Аби мені Бог помогав, а покажу я всю нашу старовину, як на картині, почавши од львівського

¹⁾ Пор. лист з 16. вересня 1855 р. *ibid.* 462 і 463. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 113. ³⁾ К. Ст. 1898, IV, 354. ⁴⁾ К. Ст. 1898, IV, 361. ⁵⁾ К. Ст. 1898, II, 125.

братства да аж до Калиниша і Головатого. Коли вже славить Русь перед чужоземцями, то оттут її славить!“¹⁾

Завзятий був Куліш мимо клопотів, які тоді переживав. У саму пору прислав йому Тарновський 500 рублів. Куліш відписав йому на те 24 грудня 1856:

„Спасибі вам за 500 рублів. Був я сими часами у великій нужді; усе, що взяв, то за книжки, то що, усе вготив на папір да на друк, а діла свого, слава Богу, не поцсував і не зневажив... Другий том „Записокъ о Южной Руси“ дійшов до кінця да й зупинивсь, бо й доси не получив я статі про Острияницю, котора дуже в йому потрібна. На те місто, щоб часу не гаять, печатаю „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ. Чтение для молодыхъ людей“. Дорогий буде другий том, бо в йому 25 пісень із нотами і 4 картинки. Шкода, що отсе ви, дорогой друже, звонтили об Записках. Такі книги, як Чорна рада, дуже потрібні і вжиточні, да самі по собі не поставлять на ноги літератури, бо вона повинна бути підкована на всі чотири наукою. На те не вважайте, що книжки не йдуть по рукам; пійдуть, не бійтесь. Аби мені з грошима вправить ся, а „Записокъ о Южной Руси“ я не покину, поки моєї снаги, і ви побачите, що з їх виїде! Випускать художественні твори без піддержки критики, етнографії і історії — все одно, що висилать полки без обозу. Се наша харч, се наші запаси, се наша зброя, се наші гармати. Коли-б мені сила да гроші, я-б обявив, що виїде шість книжок у год, да й бив би огненним боєм поти, поки всякий розум до мене прихилив ся-б. Іще нема на світі печатної Руської історії, і не буде поти, поки не розберемо ми, южні Русичі, своїх діл із Польщею й Москвою і поки самі в себе в дома не роздивим ся. Чи не опасуетесь ви, добродію, щоб я не втонув в каламарі, заклопотавшись над Записками? Не бійтесь і сього! Навчила мене біда служити чурою, навчить мене і отаманувати, бо недурно сказано: Терпи, козак, отаманом будеш. Коли-б тільки все йшло по мойому, зробив би я так, що й німії в мене-б заговорили; давав би я тільки зерно на посів, а орали-б, сіяли, жали і молотили-б у мене люди, і було-б у мене в засіках завжди повно. Да вже, як би ні пійшло моє діло, а чогось же таки доброблю ся я на світі, бо кажуть: роби, небоже, то і Бог поможе!“²⁾

¹⁾ К. Ст. 1899, март, 313. ²⁾ К. Ст. 1898, IV, 362—363.

Ще минуло троха часу, бо цензура довго задержувала статтю про Острияницю,¹⁾ — і вкінці в перших місяцях року 1857 вийшов другий том „Записокъ о Южной Руси“.

На другий рік 1858 почав Куліш ладити третій том. До Каменецького, управителя своєї друкарні, писав, щоби поприслав йому деякі збірники пісень, що лишив у Петербурзі, та просив докінчити потрібні виписки з Публичної бібліотеки. Про сі виписки хотів він написати трактат. Але сам бачив, що не встигне видати всі пісні нараз. Отже писав: „Оброблю я сотню і подам свій погляд, яке хосенне таке обробленє для молодої нашої літератури“.²⁾ Се писав він 12 червня і мав очевидно охоту робити над тим, але Каменецький не прислав йому нічого, і Куліш мусів роботу відложити на иньший час. Отже й дорікав Каменецькому у листі з 25. серпня 1858: „Тепер третій том відкладає ся лише для того, що ви не прислали мені нічого. А я не у всякий час могу ним завяты ся“.³⁾

Однак дівнійше Куліш таки завяв ся ще сим ділом — і наслідком того були „Народныя пѣсни, подобраныя Кулишомъ“, а надруковані не як третій том „Записокъ“, лише в „Народномъ Читені“ за 1859 рік.

Habent sua fata libelli! — приходить на думку ся пословиця, коли ми оттак слідимо за книжками Куліша. Справді „скоро сказка говориться, — дѣло медленно творится“. Се-ж кільканийцять літ праці, хоч і порозриваної, треба було на ті етнографічні збірники, що видав Куліш. Але за те імя його як етнографа все буде в повазі.

Зберігав він оттак старовину свого народу, але при тім не забував і на живих своїх земляків. Він звернув увагу на проповіді для народу. „Бсть у нас — писав він Тарновському 8 мая 1856 — надруковані по нашому проповіді Гречулевича, тільки плохенька мова, да ще й по подольському слєбизованю. Так я сю книжку гарненько виправив і Гречулевич оддає мені — що хотя з нею чинити. Як би надрукувати її в друге да пустить по Україні, то велике-б з того добро було народу хрїстьянському“.⁴⁾ Але як став Куліш поправляти проповіді, то й повиходили проповіді не Гречулевича, лише Куліша. „Проповіди пишу, покинувши рішучо

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 365. ²⁾ К. Ст. 1898, 237—238. ³⁾ Ibid. 243. ⁴⁾ К. Ст. 1898, IV, 357.

Гречулевича і навіть Інокентія — писав Куліш 24 жовтня 1856. — Ви побачите проповіді, обернені до такої пастви, в котрій можуть бути пани і гетьмани. Тепер думаю про нову працю для народа: переклад євангелія, владженого по порядку подій, з відповідними замітками. Цензор каже, що се можна зробити“.¹⁾

Про ті самі проповіді писав Куліш до Мих. Павлика в р. 1892: „Гречулевичові проповіді написав я на ново, відкинувши тупу попівщину, аби сказати згід попової єгиди слово правди євангельської (не книжницької і фарисейської) народови, що блукає із церкви в церкву, аки овечки не імуці пастуха. Хто читати-ме мої листи до цензора Платонова-Гиларова, той знайде в моїх листах, що не загубились у Гиларова-Платонова, і таке слово: „Ети проповѣди писаль я самою горячею кровью моего сердца“. Чи так же пишуть про чужу ще й попівську працю?! Через мое якоби друге видання розійшов ся я і з сином автора, петербурьським Гречулевичом“...²⁾

В падолисті 1856 р. були вже проповіді надруковані. Посилаючи кілька примірників їх Гарновському Куліш писав 26 падолиста 1856: „Читайте першу проповідь і зараз переходіть на сторону 100, себ то до тих проповідий, що я писав їх по повороті з України. В них виразила ся вся душа моя. Напишіть мені, котрі проповіді вам більше сподобали ся, і що будуть казати Кияни“.³⁾

Проповіді вийшли в друку п. з. „Проповѣди на малоросійскомъ языкѣ протоіерея В. В. Гречулевича, переработанныя и дополненыя Кулишомъ“ і мають дату 1857, хоч уже 1856 були готові.

Намір перекласти євангеліє на українську мову Куліш небагом почав виконувати, як видно з його слів з 2 марта 1858: „Костомарову я напишу, що Євангеліє од Йоана давно вже мною переведено і находить ся у Ник. Дан. Білозерського“.⁴⁾

Робота над проповідями привела Куліша на думку видати для народу Граматку. Він і написав її в осени 1856 р., мабуть у падолисті і в грудни,⁵⁾ і надрукував її 1857 у 10.000 примірників. До трьох років розійшло ся Граматки 5000 примірників, крім тих, що задержали кп. Васильчиків, Г. П., Галаган і ще якийсь пан, котрим Куліш продав по кілька соток примірників, а вони замість ширити книжечки держали їх у себе, що дуже гнівало Куліша.⁶⁾ Року 1860 в літі Куліш владив невеличку Історию

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ²⁾ Народ 1893, стор. 326. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 125.

⁴⁾ Ів. 225. ⁵⁾ К. Ст. 1898, IV, 363. ⁶⁾ К. Ст. 1899, март, 319.

України для народу, бо бояв ся, що як Граматка розійдеться ся, „то нічого гаразд і читати хлопцям і дівчатам¹⁾.) Дня 5. грудня 1860 писав він про се Юзефовичеві: „Я не перестаю і не перестану працювати для освіти маси і хоч як мені трудно приходить ся через наші митарства, але й сеї зими випущу дещо в роді Граматки, котра розійшла ся в 5000 примірників“.²⁾ І справді в місяць пізнійше вийшло друге видане Граматки значно змінене, з малою історією України. Що ті заходи Куліша коло освіти маси не всім людям подобали ся, видно з Кулішевого листу до Юзефовича.

Посилаючи йому друге видане „Граматки“ Куліш писав 23 січня 1861: „Вкінці сеї книжки додана коротка історія українського народу, котра Костомарову незвичайно сподобала ся і він буде писати про неї статю. Цікаво було би знати вашу гадку. Чи не постараетесь розширити сю п'ятикошічну книжку? Я пригадую собі ваші думки про простий нарід. Отже думаю, що „Граматка“ вам сподобає ся, а і вашим властям нічого тут сердити ся. Я відкриваю нашому народови широку будуччину, але тільки на основі просвіти маси. Коли-ж так, то що в тім шкідливого для теперішнього порядку річий? Ах, яку славу річ сказав Костомаров на публичних лекціях про Виговського! „В 17-ім століттю ще не знали, що для будучих поколінь нема і не може бути ніяких умов“.³⁾ Того ще й тепер не знають і з причини свого незнання роблять неприємности діячам свободної думки. Прочитайте мою статю про лекції Костомарова в нр. IV „Віска“. Що ви скажете про нинішній стан історичних понять про Україну?“³⁾

Попри ті заходи над освітою маси Куліш у 50-ті роки займав ся дуже пильно й історією літератури. Особливо багато працював ся він над Гоголем. Ще в році 1852 став він писати про него;⁴⁾ першу статю про Гоголя, котра була вже готова 1852 р., надрукував у „Отеч. Записках“ на рік 1853; того-ж року забажав він написати повну біографію Гоголя,⁵⁾ збирав далі Гоголеві листи і 9 падолиста 1853 міг уже таке сказати про свою працю: „Моя книжка (про Гоголя) написана в дуже уміренім дусі; я не говорю в ній, що се нес plus ultra аналізи і синтези. Бороши Боже! Противно, я широко роз'орюю царину на се поле (рас-

1) К. Ст. 1899, вересень, 9. 2) К. Ст. 1899, март, 319. 3) К. Ст. 1899, март, 321. 4) К. Ст. 1897, IV, 264 і 1898, I, 300. 5) К. Ст. 1897, IV, 277 і 440.

пахиваю царину въ это поле) кождому чоловікови, волови і навіть ослови. Ідїть, оброблюйте його і назовіть для будучої оранки“.¹⁾ В грудни 1853 Куліш давав знати, що скінчив „опытъ біографіи Гоголя“.²⁾ Сей „опит“ післав він Ал. Аксакову прочитати; Аксаков дуже похвалив його, сказавши: „Ви означили образ поета так правдиво, що всі дальші вісти про него будуть тільки доповненнями, доказами“³⁾ — і Куліш надрукував свою роботу у Современнику 1855, продавши редакції рукопис за 1000 руб.

Але ся житепись Гоголя була тільки початком роботи над Гоголем; Куліш небавом почав діставати що раз більше материялів від старого Аксакова, Гоголихи, Висоцького, Плетньова і п.,⁴⁾ робота протягла ся через цілий 1855 рік, а в цвітни 1856-ого р. вийшли з друку два томи „Записокъ о жизни Гоголя“ в 650 сторін.⁵⁾ Але сам Куліш уважав сі „Записки“ тільки материялом до житеписи Гоголя, він розумів, що се ще не житепись.⁶⁾ Всеж зібране сего материялу та упорядковане його заняло йому дуже багато часу і праці. Дальшим наслідком сих студій над Гоголем було видане шістьох томів творів Гоголя в 1857-ім році. Родина Гоголя повірила Кулішеви сю справу, Куліш „пішов у наймити до Гоголевого небожа“, котрий недугуючи, їхав у чужі землі. Звірив на його руки все діло і йому не було

ніколи боршу хлебнути,
ніколи у смак заснути,

як казав Котляревський⁷⁾.)

Підчас видаваня творів Гоголя Куліш носив ся з думкою зібрати свої спостереження про Гоголя разом і написати нову статю. Він мав свій погляд на Гоголя, де в чім відмінний від принятого до його часів погляду иньших критиків. В листі до Галаґана з 9 лютого 1857 він уже формулував ті свої спостереження коротко;⁸⁾ в цвітни того-ж року вже пише Галаґанови: „Може швидко прочитаєте публікацію про Гоголя. То зроблено, що-б налякати книжників, що всі до мене кинуть ся, і щоб скорше книжники купували всю едицію (sic!); якже не куплять, то не знаю, на чії руки й покинуть таке діло, которе треба робити з толком і порядком“.⁹⁾ Куліш говорить тут про

¹⁾ Тамже, 451. ²⁾ Тамже, 453. ³⁾ 454—455. ⁴⁾ Пор. К. Ст. 1897, IV, 457 і 459. ⁵⁾ К. Ст. 1898, II, 120. ⁶⁾ К. Ст. 1898, IV, 354. ⁷⁾ К. Ст. 1899, I, 316. ⁸⁾ К. Ст. 1899, III, 247.

⁹⁾ К. Ст. 1899, III, 351. Заробок із сего видавництва в сумі 3000 рублів Куліш обернув на заложене друкарні, див. про се у »Правді« 1868, 312.

свою статю про Гоголя, яку надрукував у Русск-ім Вѣстник-у 1857 р.

На твори Гоголя був очевидно покуп, бо вже на другий рік 1858 Каменецький, управитель Кулішевої друкарні, умовляв ся в Кулішешем що до нового накладу творів Гоголя. Куліш писав Каменецькому 2 марця 1858: „Від виданя Гоголя я й не думаю відкаувати ся, лише біографія мені надоїла. Але ви забуваєте, що чим більше праці, тим більше наша природа жадає спочинку. А я страшенно напруцював ся над біографією Гоголя. Для нового-ж виданя я напишу живу статю, що потече від початку до кінця, як пісня. Сими днями попала мені під руку біографія Байрона при його творах, і я почув уже настрій написати дещо про Гоголя. За границею я напишу про Гоголя на певно, коли не одушевлю ся чимнебудь далеко більше. Але на всякий випадок уважаю потрібним пустити свою думку при творах Гоголя по цілій Росії. То ще ліпше, як у „Русск-ім Вѣстник-у“. Що до того будьте спокійні“. ¹⁾ І справді того-ж року 1858 Куліш написав дві статі про Гоголя та звіщав про се Каменецького 8 серпня так: „В останні часи я написав не менше десяти печатних листів ріжнородного змісту, і між иньшим дві статі: „Гоголь какъ авторъ повѣстей изъ малороссійской жизни и исторіи“, котрі сьогодні я й вислав в Русскій Вѣстникъ. Ви побачите, що се тільки початок великої етнографічно-критичної праці“. ²⁾ Того самого місяця, 25 дня, пише він ще: „21 серпня вислано Макарову посилкою рукопис: Переписка Гоголя съ Ивановымъ, що містить у собі не менше чотирох печатних листів“. ³⁾

Згадані висше дві статі про Гоголя не були друковані в „Русск-ім Вѣстник-у“; за те в р. 1859 в книзі „Лицей князя Безбородко“ появил ся „Н. В. Гоголь“, біографічний начерк Куліша. В „Основі“ за січень 1861 подав ще Куліш „Замѣтки и наброски для драмы изъ украинской исторіи Н. В. Гоголя“. Тим і закінчив свої публікації про М. Гоголя. Як бачимо, се довгий ряд праць про жите і діяльність славного письменника, котрих будучі жителісці піяк не могли поминути мовчки.

Крім праці над Гоголем Куліш зретадував і видав оповіданя Марка Вовчка 1857 р. Його й на другий рік просили, щоби виправляв оповіданя Вовчка, але він відповів 7 липня 1858:

¹⁾ К. Ст. 1898. II, 226. ²⁾ Тамже, 240. ³⁾ Тамже, 243.

„Що до Вовчка, то рука моя більше до него не доторкнеть ся. Нехай порівнює мою печать із своїми оригіналами і виправляє після даних мною взірців артистичної редакції. Коли-ж сам собі не вірить, то нехай йому допоможуть иньші люди зі смаком. Я зробив для нового письменника так багато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому невідомого. Сего з него доволі. Не вік же мені розривати ся з великодушности“.¹⁾ Не мало, видко, має Марко Вовчок завдячити Кулішеви.

Каменецький удавав ся до Куліша 1858 р., щоб той виправив і поезії Шевченка для друку. Куліш відповів 7 липня „З Тарасовими творами нічого спішити ся. Нехай перше дозволять. А коли дозволять, то нехай Тарас віднесе ся до мене сам, а я набивати ся з виправками не хочу, бо й так маю багато роботи“.²⁾ Але як дізнав ся, що готові вийти поезії Шевченка без його догляду, то зараз писав 8 серпня 1858 до Каменецького: „Скажіть Тарасови, що видане його творів я прийму на себе. Нехай він не робить себе залежним від Кущелева. Скажіть йому також, що в ріжних моїх статях, наприклад про Гоголя, я підготовляю думку про дозвіл на його твори виписками з него і толками про него. Прикро мені буде відречи ся від друкованого Шевченка в користь рукописного, коли він вийде у світ Бог знає в яким виді. Піддайте йому думку, що тепер він знаходить ся в зеніті своєї слави, і кожний крок повинен робити дуже обережно, а особливо не маловажати поради того, що так горячо приняв до серця його літературне значінє. Я для него з повістяря зробив ся критиком. Нехай же він не зневажить мене необачним ділом. Між иньшим покажіть йому переписаних мною Гайдамаків. Там кожда протинка обдумана. Нехай він хоч на се зверне увагу“.³⁾

Кобзаря Т. Шевченка видав Куліш у 1860 р. Так і Шевченко мав не за одно дякувати Кулішеви. Куліш хотів, щоб українська література зросла в повагу, отже дбав, щоб усяка нова книжка була бездоганна.

З давніших українських письменників Куліш зянав ся особливо Квіткою, котрого цінив дуже високо. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко, рідко піднімав ся до такого ясного і свобідного мальованя селян шотландських як наш Харковець позмальовував своїх дівчат, молодиць і чоловіків! Тут наче й ху-

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 235. ²⁾ Тамже, 234. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 241.

дожества не має, бо дивишся як на саму правду, що от перед твоїми очима совершається; а було художество велике у душі в того чоловіка, коли він зміг підняти мужика в святі і в дьогтяних чоботях на таку вишину, що хоч візьми та й посади коло престола Божого“.¹⁾ Так писав Куліш до В. В. Тарновського-батька ще 6 червня 1856. І вже тоді він думав, що „годилося би надрукувати знов Квітчині повісти, бо давні видання нездалі. „Велике-б з того було добро і велика була-б вам шаноба од земляків. А я прийняв би на себе працю знайти коректора і самому доглядіть. Великої ваги було-б се діло“.²⁾ Куліш хотів очевидно грошей на видавництво. В жовтні 1857 він уже переписував ся з Харковом у справі видавництва повістей Квітки.³⁾

Потім заняв ся сим ділом, приготував повісти до друку і написав передмову. Повісти Квітки друкувала Кулішева друкарня; так він і писав Каменецькому 15 мая 1858 з Женеви: „Основяненка випускайте без передмови, а передмову пішліть до Крузе, давши такий заголовок: „Григорій Квітка і його повісти. Слово на новий виход Квітчиних повістей“. А на кінці: „П. Куліш. Хутір Мотроповка. Р. Б. 1858, февраль 18“. Сю брошурку надрукувати тим шрифтом, що і повісти, і продавати при повістях, а окремо не продавати. Все те, розуміє ся, в такім випадку, коли Крузе пропустить з невеличкими змінами“.⁴⁾

Як дорога була Кулішеви пам'ять Квітки, видно із його слів, писаних дня 7 липня 1858 до Каменецького з Мотропівки: „З Основяненком я поступаю так, як би він живий просив у мене сего. Я сам був би рад на тім світї, коли би досвідна і добра рука розпорядилась так із моїми творами. А на замітки пероґризів (шелкоперовъ) нема що зважати. У них свій погляд на літературу, а в мене свій“.⁵⁾

Дня 18. жовтня 1858 він уже звіщав Тарновського: „Сего дня випускаю в світ Повісти Квітки. Моєї української передмови цензура не пропустила“.⁶⁾ Повісти вийшли н. з. „Повісти Квітки“ і в них була така передмова про Квітку.

Року 1862 видав ще Куліш „Драматическія сочиненія Квитки“ в Петербурві. Так і в сім виданю творів Квітки Кулішева заслуга не мала.

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 359. ²⁾ Тамже, 360. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 228. ⁵⁾ Тамже, 235. ⁶⁾ Тамже, 131.

Маючи свою друкарню, Куліш бажав видавати і журнал, але що не мав власних грошей і трохи не на кожде видавництво мусів їх роздобувати у заможніших людей, то й бояв ся відважити ся видавати журнал. Лист Куліша до Г. П. Галагана з 30 березоволя 1857 свідчить, що Куліш відзивав ся „на здогад буряків“ до сего пана, чи не дав би грошей на журнал. Писав він ось як:

„Напишіть же мені, як вам здасть ся другий том Записок, і чи треба видавать третій і далі? У мене така думка, що нам би не вадило завести свій журнал, щоб дати южно-руському слову гражданство. Ми збогатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у Москалів не було. Тепер треба взяти своє з лихвою, не вважаючи, що хозяйствував на нашому добрі Пушкин і инші. Отсе я, оддыхаючи, переложив по нашому перву пісню Чайльда Гарольда так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська да наша. Переложу-ж і три останні і побачите, коли не буде добре. Також само треба переложити Гамлета, Вільгельма Теля, Геца фон Берліхінгена і Ламермурську молоду, щоб виробить форми змужичалої нашої мови на послугу мисли всечоловічній. Шкода, що мені ніколи коло того гаятись, бо треба своє близше діло робити. А як би був журнал, сиріч гроші на його, то можно-б і знайти ручих хлопчат, которі зрозуміли-б, що нам треба, і сотворили-б свій язык незгірш од Чехів і Сербів. Тоді-б то явилась словесность, котра свій критеріум мала-б не в зімеччених панських головах, а в щирих мужичих, навпаки московській. Одно, два популярних созданій — і словесность пустила-б глибоко коріне у свій рідний ґрунт. Думайте про те і наготовте материяльного двигателя для журналу; а я вернусь не з порожніми руками і надбаю добра словесного. 24 книжки в год преобразили-б нашу публику, і сьміх був би згадувать про те, що тепер городять про нашу рідну словесность. Спасеніє нашого краю — в нашому слові. Слово земляка укаже землякови, і явить ся сила общественна, котрої тепер не має, явить ся воля й дума єдина“¹⁾.

Галаган не дуже, видко, квапив ся давати гроші на журнал — і так діло застрягло. Але Куліш не покидав свої гадки про журнал. В осени 1858 він обдумав уже плян журналу, що мав називатись

¹⁾ К. Ст. 1899, вересень. 349—350.

вати ся „Хата“ і виходити книжками в 20 аркушів 6 разів у рік. У нім українські твори мали мати почесне місце, але наукові статі і більші повісті мали друкувати ся по російськи.¹⁾ Куліш мав надію, що Тарновський pomoже йому материяльно, але не пощастило й тут: „пани“ не хотіли дати грошей, а до того й цензура спинала. „Не буде пуття з журналу, як попали його в свої лапи пани з паненятами!“ писав Куліш в рік пізнійше, 28. жовтня 1859 до Каменецького. „Треба як небудь будувать хату, хоть обхідчасту, аби була на сьвітї хата, щоб тільки слава була, що хата єсть. А там одлигне цензура, то й періодична хата явить ся“.²⁾ Стративши надію на журнал, Куліш і не займав ся дуже альманахом „Хатою“, що був малим результатом великих плянів. Не хотів мати короводів із цензурою та з сотрудниками, бояв ся, щоби „при своїй простоті в розмовах із авторами не спротивив їх собі ще більше. Надоїло йому сварити ся з людьми“.³⁾ Але альманах „Хата“, що вийшов у першій половині 1860 р. — се таки заслуга передовсім Куліша. Альманах сподобав ся, як каже Куліш у листі з Василівки 10 мая 1860: „Хата сдѣлала здѣсь впечатлѣвіе сильное и Галаганъ съ братією очень глупо считаєть вреднымъ изданіе этой книги. Что поднимаетъ въ обществѣ лучшія челоувѣческія чувства, то можетъ быть вредно для однихъ лицемѣровъ и плутовъ“.⁴⁾

В „Хаті“ були надруковані три поезії Куліша з 1847 р. п. з. Три сльози дівочи, перший акт драми „Колії“ і „Погляд на українську словесность“.

Давній плян видавати журнал здійснив ся аж 1861 р., коли почала виходити „Основа“. Куліш таки осяг своє. Хоч він не був офіціальним редактором сего журналу, але був найпильнішим доставцем усякого літературного материялу і в адміністрації журналу з початку мав важне слово.

Заким оглянемо Кулішеві праці, друковані в „Основі“, треба нам перше завернутись о кілька літ назад і подивити ся, що свого написав тоді Куліш. Видаючи з таким завязем чужі твори, він не покидав і власної роботи. В році 1858 він крім меньших статей як ось Про київських богомольців і сьвятки; про Галичину,⁵⁾ писав повість Липовыя пушци, переробляв її, змінював, але не докінчив, не йшла робота.⁶⁾

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 131. ²⁾ К. Ст. 1898, IV, 350. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 372; пор. тамже 394: »З Хати друкуйте що хочете, і як хочете«. (Лист до Каменецького. ⁴⁾ К. Ст. 1893, II, 334. ⁵⁾ Тамже, 238—239. ⁶⁾ Тамже, 236, 377 і 379.

Рік 1859 був багатший на літературні твори від попереднього. Куліш написав тоді Повість о Южної Руси. З початку сеї праці, коли він дістав її в руки, не був рад; бачив, що було вже написано — нерівно і неповно. Цензура повиривала багато місць.¹⁾ В маю написав третю главу „повісти“ про топографію України, а четверту, про етнографію старинної України, лишив собі на літо.²⁾ Мав намір не кінчити студії на тім, лише вести дальше, але Каменецький не писав йому, чи праця подобає ся, так він у вересні написав четверту главу і тим закінчив поки що працю.³⁾ Вона появилася потім в „Народномъ Читеніи“ за рік 1859 і 1860.

Здасть ся, не з великою охотою ладив він сю студию, бо рівночасно писав — і то з великим одушевленем, нову повість. Про неї читаємо в листі з 12 вересня 1859 так:

„Нинішній день — один із найщасливіших у моєму житю: Я скінчив роман, задуманий на Волві⁴⁾ і початий в Малинівці. Назва сего роману — Исправницкая дочка; він містить у собі коло 23 аркушів або троха більше; він докаже моїм друзам, що я ще живу на світі, — тим друзам, що майже всі показали ся дурнішими і тому гіршими від моїх ворогів. В сім романі я зілляв комічне з патетичним, і знаю, що се — найліпший мій твір. Що я був оживлений думкою і чутем, яке ледви поміщалося в слові, — доказ сего ви побачите на самій рукописи, котрої 9/10 написано без усяких поправок, як під диктат“.⁵⁾ Сей роман хотів він надрукувати в Русск-ім Вѣстник-у, передав його цензорови Гілярову⁶⁾ — і далі ми вже не находимо в листах Куліша звістки про него.

Заголовка „Исправницкая дочка“ не має ніякий друкований Кулішів роман; а в „Русск-ім Вѣстник-у“ за 1859 друкована більша повість „Майоръ“. У ній ніякої ісправницької дочки нема; за те є ісправницька дочка Ніна в „Украинскихъ незабудкахъ“, оповіданю недокінченім, а друкованім у Основі 1861 р. Уже Петров замітив, що „Майоръ“ і „Украинскія незабудки“ досить подібні між собою змістом і характером.⁷⁾ В обох творах виступає навіть одна і та сама особа Іволгин; иньші-ж

1) К. Ст. 1898, II, 371. 2) Тамже, 372 і 374. 3) Тамже. 376. 4) Се було того-ж року 1859, як Куліш подорожував по Росії. 5) Пор. К. Ст. 1893, II, 379. 6) Тамже 378, 380. 7) Очерки ист. укр. лит. 273.

особи нагадують одні одних. Огоновський перечив ся за те з Петровим, казав, що крім Іволгина всі инші особи в „Украинских незабудках“, се характери зовсім окремі, до котрих ні один тип повісти „Майор“ не подібний.¹⁾ Але діло не в подібности осіб, тільки у сфері думок, з яких вийшли оба твори. Тож коли ми пошукаємо роз'яснення сего питання в Кулішевих листах, то знайдемо, що гадка Петрова була оправдана.

Літо 1859 р. по повероті з подорожи по Європі прожив Куліш у Малинівці на Хопрі. Три місяці просидів він там за роботою і той час уважав найщасливішим у своїм житю.²⁾ Тоді він і написав „Исправницкую дочку“. Пробирав ще писати роман Липовья пущи, але не обдумав добре пляну і робота не йшла. Так само почав ще иншу повість п. з. Скандаль, але її покинув, бо не обдумав завчасу пляну. Роман же „Исправницкая дочка“ він уважав „архиукраїнським“ і бояв ся, що цензура дуже його обріже, коли схоче його друкувати в журналі, де Українці верховодять. Тому й рішив ся дати його у „Рускій Вѣстникъ“.

В нецільий місяць потім, як Куліш скінчив роман „Исправницкая дочка“, він 8 жовтня 1859 повідомляв Каменецького з Москви, що пише „большую повѣсть въ противоположномъ тонѣ“. І мова тут не про „Липовья пущи“, тільки про инший роман, бо тут же додає він: „Я истощилъ всѣ усилія продолжать Лип. пущи и не могъ продолжать, а это само пишется“.³⁾ Що повість „въ противоположномъ тонѣ“ мала бути іменно pendant-ом до „Исправницкой дочки“, видко з зіставлення сих двох речень, де в першій говорить ся про Испр. дочку: „Маю надію добути значні гроші за свій роман і поповнити ними недобори. Пишу більшу повість у противлежнім тоні“.⁴⁾

Відповісти цілком певно на питанє, яку саме повість мав Куліш на думці, коли писав се, поки що трудно. Куліш написав кілька повістий, у котрих можна бачити одно жерело; се є повість Майор, Укр. незабудки, Старосвѣтское дворище і Другой человекъ. Житєписець Куліша каже рішучо, що Куліш в літі 1859 в Мотронівці написав „Майора“⁵⁾; у згаданім же листі говорить ся про Исправницку дочку, яка іменно є героїнею „Украинскихъ

¹⁾ Ист. лит. рускои III, 1, 170. ²⁾ К. Ст. 1858, II, 376. ³⁾ К. Ст. 1858, II, 379—380. ⁴⁾ Тамже, 379.

⁵⁾ Правда, 1868, 322. Се очевидно відомість від самого Куліша.

незабудокъ“. Про обі ті повісти не можна сказати, що вони собі протилежні; у них навпаки той самий тон. Виходить з того, що Куліш в осени ще раз переробив „Исправницьку дочку“, а радше зробив з неї дві повісти і з них одну, Майора, дав друкувати. Відмінний же тон супроти обох сих повістий видко в двох інших повістях: „Старосвѣтское дворище“ (вийшло 1860 р.) і „Другой человекъ“. Обі сі повісти, се трохи чи не той же „Скандалъ“, про який згадує ся в листі. Які врешті метаморфози переходили сі повісти, се питанє треба лишити до лінших часів, коли буде видана житєпись Куліша; нам потрібно тільки ствердити, що сі повісти вийшли з одної сфери думок, яким пізнійше приглянемо ся, — і то вийшли під кінець 50-их років. Сюди очевидно належить по змісту і Кулішева „Поѣздка въ Украину“, де говорить ся про деморалізацію народу близько казньонних доріг і показаний дуже поганій смотритель стації.

Року 1860 Куліш видав чотири томи своїх давнійших російських повістий, а то: Чорну раду, Алексѣя Однорога, Воспоминаніє дѣтства, Майора і Потомки задіфпровскихъ Гайдамакѣв. Видавши ті повісти, він написав нову повість Тайна. Про неї находимо ми вістку в листі Куліша до Юзефовича з 8 лютого 1861 р.:

„Радую ся — писав Куліш — що Михайло Антонович Грабовський, найліпший і найбільш незалежний критик з усіх, що появляли ся в нашім кружку, звертає увагу на мої повісти.¹⁾ По старій приязни я похвалюсь вам, що я тепер пишу ліпше, тому, що став більше вибагливим у виборі і обробленю предметів. Жаль, що мені не прийшло на думку прочитати вам у Києві свою повість Тайна, котрої довго ще не пропустить цензура. Я хотів написати таку річ, що нічого не втратила би,

¹⁾ Куліш переслав Грабовському через Юзефовича свої повісти. Грабовський прочитав їх і в листі з 12 січня 1861 сказав свою думку про них Кулішеви. Цілий сей довгий лист напечатано у «Правді» 1868, стор. 284—285. Грабовський був против тенденції у белетристиці; тому найбільше подобали ся йому: Теклюся, Уліана Терентевна і Яков Яковлевич; в Майорі вже добачив тенденційність, у Потомках гайдамаків не подобалась йому замітка про гайдамаків. В історичних повістях Куліша добачив менше артизму. В листі багато компліментів для Куліша; за Теклюсю порівнав Грабовський Куліша з Дікенсом, за Потомків гайдамаків з Ірвінгом Вапінгтоном. В загалі лист дуже характеристичний для відносин Куліша до Грабовського.

якби її перекласти на мову Боккачіо, Сервантеса, Гете або Меконля, і мабуть осягнув се. Костомарів дуже вдоволений нею^{.1)}

Повісти „Тайна“ Куліш не надрукував; за те від 1861 р., особливо по смерті Шевченка, став він частіше писати поезії. Друкував він їх у „Основі“ 1861 і 1862 р. і з них зложив книжку п. в. „Досвітки, думи и поеми“, видані 1862 р. Небезпідставна думка, що по смерті Шевченка Куліш бажав поповнити ту недостачу в українській літературі, яка взяла ся через смерть великого поета. Сам він признав ся у поезії „До братів на Україну“, що „мовчав, словом не озвав ся, поки батько український пісню впивав ся“, але „хоч мовчав устами, співав він душею, та бояв ся з Тарасом рівнити кобзою своєю“^{.2)} По смерті-ж Шевченка Куліш писав „брату Тарасові на той сьвіт“ (се епілог до поеми *Н а с т у с і*), що докінчає його роботу.

„Докінчаю, брате,
не загину марне,
втішу Україну,
матір безталанну“^{.3)}

Сі слова й були написані того року, коли помер Шевченко. Тоді, 1861 р., літом жив Куліш у Ніцці, Монако, Генуї разом з Костомаровим, потім сам був ще у Відні, звідки Дунаєм поїхав у Туреччину. Вернувшись із Туреччини опинив ся він у хуторі Василівці у матери Гоголя в Полтавщині, де зложив поеми „Великі проводи“ і „Настуся“^{.4)} З того-ж року 11 серпня є така звістка в Кулішевім листі до Каменецького: „Прочель я въ Полтавѣ койкому сочиненія Дунайскаго поета (Куліш розумів тут себе) и всѣ пришли въ восторгъ. Я радуюсь своей находкѣ. Скоро ожидаю еще надсылки съ Дуная“^{.5)}

Земляки очивидно намовляли Куліша писати поезії, хоч були й такі, як нпр. Нос, що радили йому покинути вірші. Куліша не переконували такі поради, як Нос; він і відписав Носови 22 берез. 1862 р.: „Радите мені покинути вірші, а того й не знаєте, що до мене пишуть люде дуже письменні: „От ваша дорога! От коли ви на її натрапили!“ Так як же тепер порадите мені: чи вас чи тих людей слухати? З роду я ще ні вкого не питавсь дороги і питатись не буду. З роду я все по своїй уподобі

¹⁾ К. Ст. 1899, I, 322. ²⁾ Основа 1862, стр. 29—30. ³⁾ Тамже 1861, 11—12.

⁴⁾ Ист. лит. рускол. Отоновскаго III, 1, 112. ⁵⁾ К. Ст. 1893, III, 134.

робив, і робити буду. Ото не гарна річ, як знав би чоловік, що воно ні до чого, тай робив. А коли він певен, що воно дуже потрібне і що воно-б його замучило, коли-б він не виявив на світ, то вже тут шкода раяти! Ви забули, що не всякий город зветь ся Черніговом, а я добре знаю, що пишу не для одного Чернігова. Так нехай уже воно так буде, як душа моя велить мені“.¹⁾

Крім поезій помістив Куліш у „Основі“ свої повісти, написані давнійше: Другої чоловік, Липовія пущи (початок роману) і Українскія незабудки. Надрукував також менші оповідання, як Гордовита пара і Січові гості (Людська пам'ять про старовину) і и. З історичних статей друкованих в Основі важніші отсі: Історія України од найдавніших часів (переднє слово і перша глава), Хмельницина і Виговщина (дві останні популярні студії вийшли окремими книжками). Зі своїх літературних, етнографічних і полемічних статей помістив тут Куліш отсі: Климентий, Котляревський, Артемовський-Гулак, Гоголь, Чого стоїть Шевченко яко поет народній? (у третім Листі з хутора 1861), Простонародность въ украинской словесности, Полякамъ обь Украинцахъ і Поѣздка въ Украину. Крім того надрукував Куліш в Основі кілька Листів з Хутора про всякі справи.

Коли „Основа“ перестала виходити, Куліш помістив у „Вѣстник-у югозападной и западной Россіи“ три відривки із свого історичного роману з початку XVII столітя, а то: В стрѣча, Братья і Два стана. Може бути, що се виривки із повісти „Тайна“, написаної 1861 р., про котру Куліш писав, що її довго ще цензура не пропустить.

Нав'язавши зносини з галицькими руськими народовцями, він оголосив тоді у Вечерницях (1862) іділлю: Дівоче серце, а в Мєсті (1862) повість Мартин Гак, недокінчений роман Брати (1864) і історичну розвідку „Руїна“ (1863 і 1864, недокінчену). Дрібніших творів і перекладів відомих уже Кулішевих творів і не числимо.

Отсі ріжні неподокінчувані роботи свідчать між иньшим також про те, що хоч Куліш у початках 60-их років мав у земляків велику повагу, а в р. 1861 за свої наукові праці став спершу членом-кореспондентом, а потім і дійсним членом „Императорскаго

¹⁾ К. Ст. 1899, апрѣль, 9.

русского Географического общества“, то проте обставини його життя складались щораз гірше, так що не було в нього потрібного спокою і вигоди до роботи. Перший клопіт мав з „Основою“; не міг дійти до ладу з редактором, а своїм шурином, і перестав займатися адміністрацією журналу. Вже в самих початках існування журналу Куліш був дуже невдоволений з редактора Основи за його необережне поступоване з українською мовою; на редактора нарікав він і 24 квітня 1861 в листі до Бодянського: „Основа снується Богъ знаеть какъ, чему я не причастень, удалихся бо и умыхъ рудѣ мои отъ всеѣхъ распоряженій и даже совѣтовъ, зане редакторъ возмнилъ себя быти мудрѣйша паче всеѣхъ земнородныхъ“.¹) Особистий характер редактора Основи був такий, що причинився до упадку журналу, господарка була недобра, і журнал в осени 1862 упав.²)

Небавом упала й друкарня Кулішева;³) він саме почав будувати собі хутір Піддубень коло Мотронівки, а не мав грошей, попав у довги і жив у великих злиднях. Але і в ті часи не покидав роботи, бо писав Історію боротьби козаків з Ляхами за Павлюка і Острияниці. Крім того зладив бу тоді також переклад англійської історії Меколея.⁴)

(Про побут Куліша в Петербурзі в роках 1845—1847 і 1851—1853. Знайомість з московськими славянофілами. — Аксакови і Куліш. — Кримська війна. — Добро маси як провідна гадка в Кулішевих працях: історичних, беллетристичних і літературно критичних. — Вплив Грабовського. — Відносини Куліша до Росіяни і Поляків).

Підчас свого першого побуту в Петербурзі в роках 1845—47 Куліш, як сам признався, не познайомився з ніким таким що міг би мати вплив на нього, крім Плетньова. Інтересно було би знати, чого навчився Куліш від сего приятеля та порадника Пушкіна, Гоголя і інших що найліпших російських письменників, — на жаль відома переписка Куліша не каже нам нічого. Діяльність Куліша в Тулі і зараз по повороті з Тули не показує, щоб Куліш зі знайомости з Плетньовим витяг якісь провідні гадки для себе; ті думки, які він тоді висловлював, були що до свого змісту ті самі, що й до знайомости з Плетньовим.

¹) К. Ст. 1897, IV, 470. ²) К. Ст. 1899, за март 143 і май 73. ³) Ист. лит. рускол Ом. Огоновекого III, 1, 113. ⁴) Про упадок друкарні з причини недбалости Каменецького, див. Правда, 1868, стор. 312.

Величане патрiархальних звичаїв у „Потомках українських гайдамаків“, що вiдповiдало i поглядам славянофiлiв, давало би деяку пiдставу до здогаду, що Кулiша займав російський славянофiльський рух; але се величане виходило також i з давнiйших поглядiв Кулiша, до побуту в Петербурзi. З самим же Плетньовим Кулiш по поворотi з Тули розiйшов ся. Про се писав вiн 1873 р. : „Годъ и мѣсяць холостой моей жизни передъ 1847 годомъ я прожилъ семейниномъ между семьею Плетнева. Потомъ онъ женился во время моего пребыванiя въ Тулѣ и уже никакъ нельзя было возстановить прежнихъ отношенiй. Исчезла простота, которая теперь у насъ царствуетъ и которая царствовала въ домѣ Плетнева, даже въ изыщѣйшемъ видѣ“¹⁾.

Пiдчас другого побуту в Петербурзi в роках 1851—1853 Кулiш працював у „Современникъ“. „Современникъ“ — як каже Кулiш — за ним просто волочив ся, але вiн на стiлько не був привязаний до сего журналу, щоби оставати ся при нiм за всяку цiну; вiн писав i в противнiм Современникови журналi „Отечественныхъ Запискахъ“ Краєвского i просто був рад, що мiг один журнал лякати другим та користати з того²⁾. Нехай се було i в дусi тодiшнього часу, що той самий писатель помiщав свої твори в рiзних журналах; Кулiша при тiм оправдувала й потреба зарiбку; але й се iнтересне, що вiн не пристрацав ся до нiкого з петербурських западникув. Вiн навiть рад був, що Бог винiс його живого й цiлого з болотної петербурської цивiлiзацiї на хутiр, де не потребував читати i слухати рiзних змагань друком i словами. Якi тi змаганя могли бути тодi, в часи реакцiї, се знаємо з iсторiї російської лiтератури. Слiду з них у Кулiшевих творах не видко, хiба що прийшлося би Кулiшеви „Воспоминанiя дѣтства“ уважати наслiдком модної тодi в Петербурзi теорiї штуки для штуки. Так i має ся вражiне, що Кулiш пiдчас першого свого побуту в Петербурзi стояв осторонь вiд тамошнiх змагань. Натомiсь листи i твори Кулiша свiдчать, що вiн далеко бiльше хилив ся до московських славянофiлiв з часу, як пiзнав Аксакових.

Виїжджаючи на Україну в р. 1853, щоби жити на хуторi, вiн брав iз собою „весьма порядочную библiотеку“, щоби на дозвiлю „пополнить пробѣлы памяти, которыхъ множество“, а крiм

¹⁾ К. Ст. 1893. 1, 121. Плетньов позичив Кулiшеви пятьсот рублiв на господарство в роках 1852—1854: гляди про се у »Правдi« 1868, ст. 311. ²⁾ Пор. ще К. Ст. 1897, IV. 454.

того збирав книжки для ліпшого вивчення Самозванщини¹⁾. І справді в тих роках 1853—1855 він щільно займав са історією. В його тодішніх листах до Бодяньського повно звісток про найдені старі книги, в котрих він між иньшим находив і неприхильні відзиви про козаків. Було би цікаво, якби можна дізнати ся зовсім докладно, що Куліш у тих трьох роках читав; але не маємо до того потрібних звісток. Одно тільки бачимо, що в той час дозріли Кулішеві думки про відносини України до Росії і Польщі; а що ті погляди дуже сходять ся з поглядами російських славянофілів і Поляків, як Грабовського, то нам і треба шукати розвитку Кулішевих думок у знайомості з сими людьми і їх працями.

З Аксаковими познайомив ся Куліш мабуть у осени 1852 р., коли переїздив через Москву. „Но знакомство съ домошь А. меня вознаградило за просрочку нѣсколькихъ дней“ — так писав Куліш у листі з 8. падолиста 1852²⁾, затаючи ціле ім'я Аксакових мабуть тому, що Константин і Иван Аксакови були тоді під поліційним довором³⁾. Але тоді був Куліш у Москві лише короткий час і тому писав Бодяньському в лютім 1853: „Весною ми маємо намір проїхати через Москву на Україну. Се буде в місяцю маю. Тоді познакомимо ся з Москвою докладнііше, а мені того й треба: може я зберу сили і зображу старинних Москвичів у їх столиці“.⁴⁾ Весною і в осени 1853 року Куліш справді переїздив через Москву; але що ми з того часу маємо тільки Кулішеві листи до Бодяньського, а з Бодяньським бачив ся Куліш у Москві, то й ніщо дивного, що в пізнійших листах не писав сего, що оповів устно в Москві про свої сходи з Аксаковими. Але проте є численні звістки з 1853 року, котрі свідчать, що Куліш тоді знав ся вже добре з Аксаковими⁵⁾.

Знайомість з Аксаковими ще-б сама собою нічого не значила в оцінці Кулішевої діяльності, якби не відгомін у сій діяльності тих думок, яких Аксакови боронили. У Петербурзі в початках 50-их років літературний рух заупустів; за те в Москві, де жили Аксакови, було хоч яке-таке самостійне жите і навіть неначе якась опозиція. До сеї опозиції належали саме Аксакови, батько Сергій і сини його Константин і Иван Аксакови, провідники московського славянофіль-

¹⁾ Тамже 1897, IV, 270. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 266. ³⁾ Пор. звістку в листі з 25. серпня 1853: »Хочу составить нѣчто въ родѣ полной біографіи Гоголя съ гробовымъ молчаніємъ объ А—ыхъ«, — очевидно Аксакових, від котрих дістав деякі матеріяли до життєписи Гоголя. К. Ст. 1897, IV, 277. ⁴⁾ *ibid.* 258. ⁵⁾ *ibid.* 450, 453, 454, 457 і д.

ського руху. Знайомість з ними втягла Куліша у сферу думок московських славянофілів. Старий Аксаков був представителем давнього славянофільства, його сини — новішого. Отсеми славянофільству й треба й нам приглянути ся на хвилину, щоби потім порозуміти Куліша.¹⁾

Старі славянофіли були люди побожні, боронили православну віру, дуже любили свою вітчину, думаючи, що нема красшої над неї, і дивили ся на всі її інституції як на щось цілком бездоганне і сьвяте. Під впливом ідей Шеллінга і Гегеля дійшли вони з часом до думки, що Росії припадає роля здійснити гуманні демократичні ідеї, яких не могла виконати Європа.

Дальший хід думок у тій справі розділив славянофілів на два табори, бо коли поставлено питанє: чому саме Росії припадає ся роля, одні сказали: тому, що Росія *tabula rasa*, не має ніяких традицій, що перешкаджали-б їй, так як се діє ся в західній Європі, здійснити великі ідеї; другі-ж казали: саме тому, що в Росії дуже сильні традиції і то такі, що допоможуть здійснити великі ідеї. Першої думки вхопили ся люди, що найбільше вирекли ся традицій; другої-ж ті, що жалували за традиціями. Оттак повстали западники і славянофіли.

Історичні праці славянофілів, особливо К. Аксакова, доказували, що російська держава — то оснований на довірю союз народа з властю, землі з государством. Російський нарід показували вони як вибраний Богом нарід, призначений відродити Європу. Моральну висіість у будуччині приписував Хомяков не Германцям — завойовникам і аристократам, лише Славянам — рільникам і ремісникам. Киреевський і К. Аксаков величали простоту Росиян. Всі-ж славянофіли були люди побожні і демократи і не противні свободі слова та суспільним реформам; навпаки, вони сильно боронили справи знесеня кріпацтва, свободи жінци і т. п. Свою-ж прихильність до народу виявляли навіть тим, що носили мужицьку одежу. В естетичних питаннях славянофіли були прихильниками штуки для жита, а не штуки — для штуки, отже жадали пропаганди користних ідей і в творах штуки.

Через реакцію 50-их років виділила ся з поміж славянофілів консервативна фракція т. зв. почвенників, зібраних коло „Москвитянина“, що бачила у кожного народа свій окремий тип, не

¹⁾ Пор. про славянофілів в Іст. нов. лпт. 1848—1892 А. М. Скабичевского, Спб. 1893, ст. 25—48.

признавала солідарности різних народів, отже й не признавала Росії ролі просвітительки і провідниці всіх народів у будущині. Повстали ті почвенники по 1848-ім році, в епоху загального розчарованя і реакції. І самі вони були реакціонери.

Живучи і в Петербурзі і в Москві, бодай переїздом, Куліш пізнав і западників і славянофілів. До западників його не тягло; він як історик і етнограф не міг виректи ся традицій народу, котрі як раз збирав і любив. До почвенників не тягло його також; він в реакціонери не годив ся; сам жеж від реакції мусів терпіти! „Чи Москвитянинъ все еще въ рукахъ безсмертнаго Кощея?“ питає ся Куліш Бодяньського в листі з 3. квітня 1854¹⁾ і се глумливе питанє відслонює нам хоч потроха погляд Куліша на почвенників.

За те московські славянофіли могли справді припасти Кулішеви найбільше до душі. Брати Аксакови, саме тоді, як Куліш завів з ними знайомість, були так само під поліційним доглядом як і Куліш. А їх пересвідчення були дуже близькі до Кулішевих думок. Кулішеви треба було тільки погодити ся з їх гадкою про культурну задачу Росії, про принципи, на котрих вона стояла і стоїть, про простоту російського народу, і він, хоч і Українець, міг дуже добре жити зі славянофілами. І він таки й жив з ними, друкував у їх журналах свої твори, і високо цінив їх не тільки тоді, але і в старости.

Знайомість з Аксаковими тягла ся довший час; Куліш просто полюбив сю сім'ю. Уже 1 січня 1856 писав він Тарновському: „Старий Аксаків просить прислати йому російську Чорну раду. Я вже давно говорив з ним про се і для того приготував чистий примірник, що тепер находить ся у Мих. Влад. Юзефовича... „Воспоминанія“ Аксакова просто — чудесні! Се зовсім не автобіографія, а історія серця матери, в високій мірі вдячного... На мою думку, се одна з найліпших книжок в роді оповідань, які я читав. Я можу бути пристрастний до Аксакова, котрого дуже поважаю і люблю, але слези, що не давали мені читати його споминки, переконують мене самого, що тут було щось глибоше, як приятельська прихильність.“²⁾

Отже саме в пору, як кінчила ся Кримська війна, як московські славянофіли збирали ся видавати свій журнал „Русская Бе-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 457.

²⁾ К. Ст. 1898, II, 111—112. Говорить ся тут про книжку «Семейная хроника и воспоминанія Багрова внука» С. Т. Аксакова, що вийшли 1856 р. —

с'їда“, як Куліш небавом мав дістати дозвіл посилати свої твори у звичайну цензуру, він уже так пізнав старого Аксакова, що дуже поважав його і любив і вже умовив ся з ним дати йому російську „Чорну раду“ для „Русской Бесѣды“, в котрій від початку її в 1856-ім році енергічно працював Константин Аксаков, а потім і Іван Аксаков. Стверджене отсих зносин з московськими славянофілами, а що більше: стверджене симпатії до них, якої не вирік ся Куліш і в старости, дає нам відповідь на деякі питання про його діяльність у 50-их роках.

Интересно було би тут ще знати, що Куліш думав підчас кримської війни 1853—1856 про саму Росію — час сеї війни як раз сходить ся з часом його знайомости зі славянофілами — але звісток про се ми не маємо. Аж в лютого 1856, коли вже заносило ся на мир, находимо в Кулішевих листах звістку про ювілеї Щепкина у Москві, де тоді був і Куліш. Константин Аксаков підніс тоді тост за загальну опінію — і гості з одушевлення положили кілька крісел. Оповідає Куліш і про обід даний купцями севастопольським героям, і каже при тім: „Общественное мнѣніе дѣлаетъ въ Москвѣ успѣхи. Громко говорятъ противъ чиновныхъ низостей; пишуть исполненныя благороднаго негодованія письма; противъ мира возстають всѣ сословія, даже и купцы. Здѣшний извозчикъ и ремесленникъ слѣдитъ за политическими вѣстями съ трепетомъ патріота и выражаетъ свое сужденіе въ харчевняхъ и на рынкахъ, какъ у себя дома. Москва была і есть сердце Россіи; нельзя не восхищать ся ею и въ чужбѣ.“¹⁾

Куліш переїздив тоді через Москву у Петербург закладати свою друкарню і попри свої пляни, які лучив із сею друкарнею, мав намір помагати і московським славянофілам. Дня 7 марта 1856 писав він до Тарновського: „Що сказати вам про Москву? Москва дає обід за обідом героям теперішньої війни і з надмірного нахилу до національності не може всидіти на місці та зайняти ся роботою. Тому в неї два журнали, в котрих нема що друкувати. Непорядки в Русск-ім Вѣстник-у нічого не значать в порівнаню з непорядками в Русск-ій Бесѣд-ї. Сегодня кажуть мені, що не будемо видавати, коли не пропустять таких то статей, а завтра Кошелев, не спитавши иньших, друкує оголошене, яке ви мабуть уже

Треба також зазначити, що С. Аксаков дав Кулішеви на печатане «Записокъ о жизни Гоголя» вісімсот рублів. — Гляди про се у «Иправді» 1868, 312.

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 114.

дістали. По волі судьби й я опинив ся в сій чесній компанії добродушних крикунів, хоч сам я найбільше мовчазливий зпоміж грамотіїв. Я дав їм повість і обіцяв надрукувати у них переклад Чорної ради, коли буде виданий оригінал! А чей є надія, що його видадуть.“¹⁾ Тут усе і в дальших листах оповідає Куліш про ті різні надії, які настали в Росії по закінченю кримської війни, як про знесенє кріпацтва²⁾ і т. и. Куліш був пересвідчений, що „богато добра зробила Росії теперішня (кримська) війна. Се кажуть не лише ті, що ніколи не бачили, як ломають ся кости і бють ся черепи... Тепер хоч заговорило все благородне в Росії, як би уладити добробит найбільшого числа людей у державі, а до війни чи багато умів займалось сим питанєм?“³⁾

• І от саме в той час він владив статю „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣвѣрною“, що була потім епільоґом до Чорної ради, і в сій статі він сказав, що своєю хронікою хотів доказати „политическое ничтожество Малороссіи“ і „нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвѣрнымъ.“ Сама Чорна рада, як відомо, і не дуже то так доказує „политическое ничтожество“ України — єсть же в ній списані і додатні обяви історичного життя України, задля чого російські критики обернули Кулішеву думку так, що ось, мов, скільки Росія зискала через злуку з Україною! — але тут уже діло не в самій хроніці, а в бажаню Куліша, вважати її доказом політичної недозрілості України в часі її злуки з Московщиною. Хроніка сама собою, тому що була писана і поправлювана протягом коло десятиох років, могла доказувати і те, що Куліш думав про історію України в початках 40-их років, і се, що думав десять лїт пізнійше; але епільоґ її вязав ся тісно з Кулішевою „Повѣстью объ украинскомъ народѣ“ з 1846 р. У тій повісті розбирав він відносини України до Росії і говорив на здогад буряків, що Україна могла би бути самостійною, як би не зрада шляхти і не панованє Москви, що вбила українську народність. Але своїх гадок не вважав він ще тоді певними. Коли-ж він десять лїт пізнійше говорить уже про „нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвѣрнымъ“, то видко, що за той час від 1846—1856 він сам рішив собі се питанє, яке мулило його при писаню „Повѣсти объ укра-

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 114. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 120. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 118 і 119.

инскомъ народѣ." Рішав він його, як бачимо, в негативний бік, добачивши на підставі своїх студій в історії України багато таких об'явів, що на його думку не давали їй права на державну самостійність. Сьвідомість отсеї низшости України в порівнаню з иньшими „государниками“ і „культурниками“, як Куліш називав потім то Росиян, то Поляків, — сьвідомість отся, потверджена епілогом до Чорної ради, то був перший крок по тій дорозі, котрою він дійшов до відмови Україні й иньших заслуг.

Під якими то впливами могла виробити ся в Куліша отся сьвідомість низшости України а висшости Москви або Польщі? Щоб така сьвідомість могла в кого небудь повстати, треба раз сумнівів що-до минувшини своєї вітчизни, а друге: певности що-до сили і зрілости иньших країв чи то держав. Сумніви що-до історії козаччини і моральної вартости її взяли ся у Куліша під польським впливом і з намаганя служити правді; але звідки взяла ся його певність що-до висшости Росії як держави?

Мені здаєть ся, що як розважити історичні досліди славянофілів, котрі саме тоді й доказували безнастанно висність Росії від усіх європейських держав, — як розважити зносини Куліша з сими славянофілами, зносини, що певно не обмежували ся на самій особистій знайомости з ними, але обнимали і пізнанє їх історичних дослідів, — то можна не без основи сказати, що іменно російські славянофіли рішили Кулішеві сумніви що-до злуки України з Московщиною. Куліш погодив ся з думкою про висність „государників“ Росиян, котрих держава основувала ся після науки славянофілів на довірю народу до власти; бо коли сам розважив свою Чорну раду, то бачив, що в Україні такого довіря народу до власти не було. Вся Чорна рада справді показувала не те саме, що добачували славянофіли у своїй історії. Отсе й була найважнійша причина, чому Куліш разом із славянофілами вдарив поклін перед російською державою. А кримська війна, в котрій Росия справді показала багато геройства, разом із надїями, які вона збудила, була до того другого немаловажною причиною. Здаєть ся, що така хоч у приближеню була психольгія розвою Кулішевих історичних пересьвідчень; при чім справа йшла не про зміну поглядів, бо Куліш ще 1844 р. писав: „это и хорошо!“, що злучено полудневу Русь з північною, а тільки про рішенє сумнівів, які Куліш мав у тій справі.

Позбувши ся раз сих сумнівів і признавши висшість північної Руси, Куліш зовсім консеквентно мусів згодити ся і з славянофільськими поглядами на офіційальну російську народність, що збудувала велику російську державу, і на простоту і скромність народу, що мав у будуччині відродити Европу. І ми справді у Кулішевій діяльності вже в 50-их роках бачимо розвій гадок у сім напрямі. Тому, що ствержене сего розвою потрібне нам буде пізнійше до Кулішевої „Історії возсоединенія Руси“, то ми вже тепер мусимо доказувати сей розвій поглядів Кулішевими листами і працями з 50-их років.

Дня 19 січня 1857 р., коли ще Кулішів епілог до Чорної ради був у цензурі, він писав до Юзефовича: „Спасибі вам, високоповажний пане земляче, за гроші, що прислали на Чорну раду, ще більш за добре слово, котре ви до мене обернули. Хоть ви пишете і не по нашому, да не зовсім же й по чужому; бо ми Московською Землею не ворогуєм і любим московську словесность, як і свою руськую. Сохрани нас Боже Московської Землі одбігати! Се тільки Москалі нас одбігали, кидавши нас то орді, то Ляхам на поталу. Раз одцурались вони нас, як уломив ся Батий у Золотії ворота, а в-друге — по ганебному Андрусівському договору.

І ніхто Українців не рятував,
ніхто за їх Богови молитов не посилав;
тільки святий Бог наших не забував,
тільки Він теє знав, що Він думав, гадав, замишляв,
як невгодины на українську землю посилав...

Знав Господь, що з нами діє і на які учинки, на які подвиги готує. Загартувалось наше серце в бідах і напастях і сияє душа наша, яко злато седмерицею іскушено. Шукай чого иньшого по тих Суздалях, Псковах та Тамбовах, а щирого серця, а душі святої не забивайсь шукати на чужину, — не знайдеш нігде такої, як дома. Не про единицю веду я річ, а про великі сонми; бо що казати про единицю, коли „Господь может і от камене воздвигнути чада Авраамови?“ Сонми, сонми велике діло роблять, як настане велика година! Сонми рождають із себе великих чоловіколюбців, великих граждан, великих мудреців. Із сієї то ріллі благодатної виростає насищающее і плодотворящее жниво; а нігде не родить духовного жнива більш, як на Україні, — тільки що женців мало, і треба нам благати Бога, щоб вивів більш женців на

ниву свою. А поки що, будем чинити так, як чинили наші предки. Москва їх одбігає, а вони до Москви горнуть ся, наче той брат, що покинули рідні браті на самарських степах; Москва їх цураєть ся, а вони славлять царя і бажають піддать ся під його руку; Москва роздирає Україну різно і одну часть кидає Ляхам на поталу, другу Турчину на поругу, третью сама обдирає, а вони за зло заплатають добром і заступають її од Шведа, так як заступили християнський мир од Мусульман, а православний од католиків. Докоряє нам Шевченко „овечою натурою“; отже, як поглянеш на всю історію, то єсть у того сонму народнього якийсь висшій розум, і не дармо сказано: „терпи козак — отаманом будеш!“

„Приїде година — і може вже скоро, що кротціє наслідять землю. Нас обдирали, нас зневажали не з чого иньшого, як з дурного розуму, да й сами ми до того причинялись через своїх недолюдків панів та гетьманів. Отже й память злочинців і здирщиків погибла, а сонми українського народу сияють душевним богатством над усі народи і збагачають Московську Русь що року. Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона тее, чи ні — нужди мало; а що дано, те дано, і вернеть ся нам колись сторицею... Тим то будем трудять ся на Божій ріллі, як хто зможе.“¹⁾

Отсей лист показує вивазно, як у Куліша війшлись до купи погляди славянофілів і колишнього кружка київської молодіжи і що з сеї мішанини вийшло. Куліш не хоче відбігати Московщини, він любить її — так як Максимович; про себе має вже й піби-наукові докази, щоб не жалувати за самостійністю України — докази сї, то погляд на українських недолюдків панів та гетьманів — але тутже він, так як Максимович, любить Україну і, так як славянофіли, любить простий народ, масу. В літературних студиях, якими він рівночасно займав ся, він величає простоту Квітчинних героїв-селян, — про се буде ще мова — при тім і сам починає працювати для сего простого народу, по котрім надіє ся великого добра і для полудневої і для північної Руси. По українським простім народі надіє ся він того, тим більше, що вважає його ліпшим від московського і польського.

Ледви в три тижні потім, як Куліш писав отсе, що ми подали, до Юзефовича, він д. 9 лютого 1857 написав подібне і до

²⁾ К. Ст. 1899, март, 314—315.

Г. Т. Галагана. „Не дивуйтесь словам моїм про великі надії на народ український. Погляньте на його історію: чого не перебував він, які недолюдки з його не знущались! а в його більше людськості осталося, ніж у Москаля й Ляха. Коли не ймете віри серцю, то пойміть віри самим Ляхам й Москалям, которі оддають йому зверхність над своїм племям що-до натури доброї, що-до духовного розуму!“ І дальше повтарає Куліш те саме, що писав Юзефовичеві, показуючи на ідеальних людей в українській літературі, яких не писателі сотворили — бо вони не годні самохіть підняти ся в гору душею: піднімає їх дух рідного племені — а сотворив простий нарід, рідне племя. Куліш переводить у тім листі паралелю поміж деякими російськими і українськими письменниками, а провідна гадка сеї паралелі така, що справді можна мати надію на український нарід, бо „од плодів його пізнаємо його, не можеть бо древо нікчемне приносить доброго плоду“, тоб то таких добрих ідеальних людей, як батько й мати Марусини у Квітки, як батько й мати Катерини у Шевченка, як от Кирило Тур і божий чоловік у Чорній раді Куліша.¹⁾

Отже як московські славянофіли покладали великі надії на свій російський нарід, так Куліш покладав і на український, маючи при тім свою теорію, що хоч український народ не потребує відбігати Московщини, як держави, але він сам собою ліпший, як московський або польський. „Прийде година — і може вже скоро, що кротці (Українці) наслідять землю...“ Тісно з отсею любовію до простого народу вязала ся у Куліша ненависть до українських недолюдків панів і гетьманів, що сеї народ нівечили і обдирали. Ся ненависть, що потім витворила у Куліша цілу теорію, як дивити ся на історію України, була цілком логічним наслідком його пересвідчень про простий нарід.

Вже було перше сказано, що аби погодити ся з думкою про висність російської держави, Куліш мусів сумнівати ся в висності історичної України. Ті сумніви були вже в нього в 40-их роках, але в 50-их вони з польського боку дістали ніби наукову підставу і виробило ся пересвідчене, якого вже не могло зрушити давнє романтичне козакофільство. І тут зовсім виразно ми бачимо вплив Грабовського на Куліша. Що Куліш з ним переписував ся, видно з того, що послав йому 1856 прочитати передмову до Чор-

¹⁾ К. Ст. 1899, сентябрь, 344—346.

ної ради. Напечатавши перший том „Записокъ о Южной Руси“, Куліш, як відомо, поїхав на Україну. І отоді то в літі 1856 був він у Києві, де бачив ся з Грабовським і разом з ним думав про універсал гетьмана Остряниці, що мав увійти до другого тому Записок. Куліш писав про се до Юзефовича так: „Бувши в Києві, читали ми вкуці з паном Грабовським універсал гетьмана Остряниці і мізкували над ним — він польською і шляхетською, а я южно-руською і козацькою головою. Послі ми списали своє мізкування на папір, і тепер (в січні 1857) його цензура, послі довгої волокити, пропустила... Тут не в універсалї штука, а в тому, що пишуть польський пан і український козак в девятнайцятomu віку про гетьманський універсал сімнайцятого віку. Що пропустила цензура наше послання, то се великий факт, добродію мій любий! Не дурно я ждав сього пропуску із другим томом „Записок“ місяців зо три. Ось прочитаєте, то побачите сами, до чого діло доходить. Пан Грабовський мого писання не знає, а прочитавши (се нехай буде між нами) може й він носом закрутить...“¹⁾ Се тут Куліш говорить про той свій додаток до статі Грабовського про Остряницю. Він помістив сю статью у Записках, щоби показати свою безсторонність у справах науки. Нам же тепер ся статья з Кулішевим додатком показує не тільки розвій до 1856 року Кулішевого погляду на відносини України до Польщі, але і звязь сего погляду з Крашанкою.

Універсал Остряниці оцінив Грабовський з польського становища; він доказував, що причини розлюченя Українців не лежали в суспільнім ладі і діланю Польщі; Польща не утискала систематично України, навпаки, польське правительство і шляхта дбали про добробут України; розлютили Українців тільки поодинокі несправедливости, а Українці роздули їх до великих розмірів. Із статі Грабовського виходило, що самі Українці провинили ся, викликавши сі страшні війни, що закінчили ся прилученєм України до Росії. Тепер же розважмо, що Куліш, працюючи над своєю Чорною радою, зібрав багато спостережень, що входили у сферу тих самих думок, які порушив Грабовський. Крім того він уже вступив до того часу виробити собі демократичний погляд на масу (хоч сей демократизм і мав романтичну закраску). Пригадавши собі те, ми не подивуємось, що Куліш у додатку до статі Грабовського згодив-

¹⁾ К. Ст. 1899, март 317.

ся з аргументами сего Поляка, так само казав, що польське правительство і пани „довели Малороссію до цвѣтушаго состоянія, поощряя сельское хозяйство, ремесла и промыслы“; але на перекір Грабовському додав тут від себе (і се мала бути та думка, від котрої Грабовський мав носом закрутити), що не тільки в Польщі, але й на Україні, поміж козаками, було понятє про благородність, яким гордила ся польська шляхта, і що непризнанє сего понятя з польської сторони довело до страшної війни. Куліш говорив се зі свого відомого вже демократичного, соціального становища, боронячи людської гідности маси, що від козаків навчила ся погорджувати надутою польською шляхтою. Расових і релігійних мотивів війни він не брав в оборону. Зробивши уступку Москалям таку, що признав їх організаційну висність і полюбив їх мову, він не міг поняти, задля чого маз би був, у 19-ім віці, бути ворогом польського народу і взагалі якого-небудь иншого, — сучасне жите мішало ся йому тут до науки. На релігійні спори дивив ся із свого соціального становища і не любив їх, тому що чи то в обороні латинської чи православної віри все терпіла маса. В поглядах на православну віру Куліш очевидно розходив ся з російськими славянофілами, бувши більше ліберальним, ніж вони, хоч поки-що віра його народу, православна, була йому дорожша, ніж латинство зі своїм єзуїтством. Але гадка Грабовського про те, що Польща колись дбала про масу народу, глибоко запала в душу Кулішеви, і він безнастанно повтаряв її, величаючи Грабовського „найліпшим і найбільш незалежним критиком з усіх, що появляли ся в нашім кружку.“ Ствердивши оттак ще й вплив Грабовського на Куліша, ідїм далі дорогою його діяльности. Оттут ми й найдемо вже всі ті Кулішеві гадки про історію, які він доси зібрав. В листах і працях його з 1858 р. ті самі погляди, що попередного року. Галагана, що очевидно не дуже вірив в українську ідею, Куліш переконував, що треба боронити сю ідею.

„Діло тільки що починає ся, і хоч які малозначні наші почини, то ідея нашої самостійности на полі думки і чутя може прийняти широкі розміри і увійти в саме жите. На основі сеї ідеї можуть повстати нові горожанські відносини, і се стане ся без відома людей, що посивіли у безнастаннім читаню політичних газет. Я вірю в будучність нашого краю і в неможливість сперти самосвідомість, що родить ся у сьвіжих українських умах. Що дає нам великоруське жите і великоруське письменство, того для

нас занадто мало. Сім можуть задовольняти ся люде, що ді-стали чужоземне вихованє і не зжили ся з нашим народом. Самі Росіяне, що знають жите свого простолюдя, очі-кують чогось від нас, чуючи душею, що тут богата людська при-рода. Лише ми, прибиті довголітними невдачами, утисками, на-пастиливим лакошством сильних і авантюриків, сумніваємо ся в собі, не довіряємо ні своєму слову, ні своєму чуттю і віримо науці людей, що в нас не жили і нас не знають. Я з глибокою гіркістю і погордою дивлю ся на сучасну українську громаду і успокоюю ся душею тільки в будучих поколіннях, покликаних до самопізнаня і до самодіяльности на своїй рідній землі, як то показує уже й те-пер сліпа пристрасть до всего рідного у багато молодих людей.“¹⁾

В сім уступі, що є знову нічим иньшим, тільки повторенєм Кулішевих надій на простий український парід, я підчеркнув слова, що багато заважили потім в його судах про учених людей, як про Костомарова й иньших. Він жадав від істориків України не тільки наукових студій, але й серця, жадав житя в народом і україн-ського вихованя. Се вихованє мало очевидно основувати ся на лю-бови до простого народу, такій яка була в Куліша, а не на самих історичних жерелах, що подавали козаків за парід.)

Отже ніщо дивного, що того-ж самого року 1858-ого, як Ку-ліш писав таке до Галаґана, він у своїх „Липових пушах“ подав такий свій погляд на гетьманщину: „Ми не жалуємо за нею, бо таким способом знівечено корпорацию генеральних старшин, що ра-зом з назначеним від царя гетьманом ділили поміж собою військові маєтки, не дбаючи про добро народа, — що окружали себе своя-ками під назвою генеральної канцелярії і притакували їм в самих найстрашнійших несправедливостях, сповнених на безборонній ча-стині українського населеня, — що роздавали своїм приятелям і розпродували вихрестам з жидів і ріжним виходцям полковницькі і сотницькі місця майже з необмеженою властю над підданими. Нам нема чоґо жалувати упадку гетьманщини! То було дерево, що підогнило в корені і не приносило ніяких плодів. Коли-б не повалило його петербурське правительство, воно само впало би і зогнило, а народ і не подививсь би на нього...“²⁾

З якого-ж тут становища осуджено Гетьманщину, як не зі становища простого народу? Куліш уже тільки повторяв гадки Грабовського і свої, висловлені в „Запискахъ о Южной Руси.“

¹⁾ К. Ст. 1899, III, 353—354. ²⁾ Основа 1861, февраль, стор. 22.

Нема потреби слідити ще дальше рік за роком, твір за твором, за поглядами Куліша на історію України. Доволі буде сказати, що сю провідну гадку, яку ми зазначили, находимо у всіх історичних працях Куліша з того часу, який ми оглядаємо.¹⁾ А що в тих працях він звичайно говорив про столітє 16, 17 і 18-те, то безнастанно приходилось йому зазначувати своє становище до польських панів, ксьондзів і жидів. Тому що ті люди утискали масу, то й ненавидів їх Куліш цілим серцем. Особливо не терпів латинських священників і не скривав своєї неприхильности до них, на приклад у драмі „Колії“ й у „Хмельнищині.“ Він признавав тим способом боротьбу за віру, як причину воєн, але що не показував при тім дуже виразно своєї прихильности до православної віри, то й виходило так, як би йому було байдуже до обох вір. Показувати-ж свою неприхильність і до православної віри не міг задля цензури. Десь недесь тільки, мов мимоходом виявляв її, і своїми ліберальними поглядами на релігію сходив ся з „западниками.“

Два уступи в „Хмельнищині“ покажуть нам наукове становище Куліша в р. 1861. „Отже не треба самих тільки Ляхів католиків за таких Азиятів уважати — каже Куліш, описавши панованє Поляків та Єзуїтів у першій половині XVII столітєя. — Наше козацтво, поки їм добре поводилось, були ті-ж самі жовніре своєвольні й безсердечні, тільки що в одній церкві з людьми простими молили ся і за віру їх не зневажали. Добивались вони своїх вільностей козацьких, а про міщан і селян не дбали... Ото-ж ми й бачимо, що не було на Україні добра сьвятого од Ляхів католиків, од наших панів староруських, од попів і чернців католицьких і наших, а козаки ще більш біди начивили, бо людей простих до якоїсь-то волі з'охотили, а панів, старост, жовнірів і всяку власть і силу на міщан і селян розозлили, а тим робом таких бід, таких кривавих мук і всяких неправд по Україні начинено, що вже ні наші Ляхам, ні Ляхи нашим не мусили того і за сотню років позабувати.“²⁾

Все те очевидно сказане в обороні „простих міщан і селян“ і осуджене з їх становища. Але з того самого становища вийшов у Куліша й такий уступ у „Хмельнищині“: „Воно-то правда,

¹⁾ Які польські погляди на історію України приходило ся чути Кулішеви, се видно із листа М. Грабовського до Куліша з 12. січня 1861, напечатаного у „Правді“ 1868, стор. 384—385.

²⁾ «Хмельнищина», Спб. 1861, *стор. 41—42.

що в речі посполитій польській часами тяжко городам і селам, міщанам і селянам, понам і мирянам жити приходилось; воно правда, що пани ніякого вину собі не знали і що хотя з убогим людом чинили; правда, що вбогому з багатим шкода було судом правувати ся; що великі панове і на сеймах, маючи за собою поплічників, чого хотіли доказували, а бували такі між панами розбишаки, що через їх наїзди та розбої шляхи бурянами заростали: а все-ж бо таки, поглянувши на життя людське огулом, треба забуту правду виявити, що „поки, як то співають, були на Україні пани в ладівницях, то в мужиків пироги лежали на полицях; якже почали швендяти по Україні козаки з пороховими рогами, залягли скрізь стени й неся облогами.“ Торги по городах були в давніших часах безпечні... Якже піднялась козацька руїна, городи один за одним до тла горіли і пустіли, а крамарство по иньших землях розбігало ся.“¹⁾ За тоту руїну, материяльну і моральну, через котру терпів увесь нарід, Куліш не любив козаків; він бачив, що через них терпіла маса народу, і тому прощав Польщі гріхи, коли мав нагоду сказати, що у ній часом жило ся масі народу ліпше. Він виявляв отсю забуту правду на перекір иньшим історикам, н. пр. Костомарову, що видав був свою студию про Хмельницького. „З того самого материялу, (що ужив Костомарів до своєї студії), з прибавкою пильної праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я -- каже Куліш 1892 р. про свою „Хмельницину“ — виробив иньшого Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і паробків і досі ваготить над єхидним, юдинським, козацьким ділом“ і т. д.²⁾

Так от і бачимо, що в поглядах на історію України рішало в Куліша добро маси. Він тільки в 40-их роках одушевляв ся, хоч часом, козаками так, що готов був уважати їх історію історією народу, але в 50-их уже такої гадки про них не мав. Зі становища добра маси народу робив уже деякі уступки історичній Польщі, до чого приводом був йому Грабовський, з котрим жив у приятни, переписував ся, сходив ся і працював разом.

Не пошкодить нам подати ще одну виписку з Кулішевої „Історії України“, щоб уже не було сумніву про його погляд на козаків коло р. 1860. У сій тільки початій студії він сказав між иньшим: „Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво

¹⁾ Ibid. 124—125. ²⁾ Народ, 1892, 248.

споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тимчасом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а иноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато й опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умирало і на-ново в иньшому виді родило ся, все те історію нашої України становить... Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а в давнини на близчі нам віки, а в них і на козацтво споглядати.“¹⁾

Лишаєть ся нам доповнити деякими замітками тодішній Кулішів погляд на Польщу. Вже було сказано, що там де Польща шкодила українській масі, напосідала ся на її віру і народність, там Куліш не оправдував її. Ще в першій виданю „Граматики“ 1856 р. Куліш таке писав для народу: „Була Польща великим царством.. Погляньте-ж, що тепер із неї осгалось! Де її пани й гетьмани, де її дуки й воеводи? Стоїть тепер Польща великим цвинтарем стародавньої слави, і плачуть на тому цвинтарі живії по мертвих. Се не чие, як наше діло! Допекли Ляхи нам своєю зневагою до самого серця, стрепенулись ми — і захиталось польське царство на своїй твердині; поти хиталось, поки суєди зовсім його повалили. Так то Бог карає за неправду царства земнії тими самими руками, которі їх обороняли!“ (стор. 29).

Отсі слова показують нам настрій Куліша до Польщі. Сей настроій його не зміняв ся довго; у свідомости Куліша гріхи Польщі все ще переважали її заслуги. За те Поляки постарали ся, що його Граматку Київська адміністрація заборонила уживати в школах.²⁾ Пізнійше також не долюблювали його, посилали анонімні листи, так що Куліш уважав потрібним відповісти Полякам в „Основи“ 1862 у статі „Полякамъ объ Украинцахъ.“ Відповів він між иньшим:³⁾ „Я польське і Я українське розійшлись протягом століть так далеко від себе, що Поляк, хоч би як старав ся, не може увійти в натуру Українця, а Українець, при всіх приманках, увійти в польську натуру не хоче. Освічені представителі одної і другої народности (се так на приклад, як Куліш і Грабовський) можуть сходити ся по приязни в імя загально людських ідей і з любви до поетичности взаїмних історичних переказів; але скоро вони тільки стають представителями своїх народів і від

¹⁾ Основа 1861, сентябрь, стор. 81. ²⁾ Ист. лит. руск. Ом. Огоновского III 1, 184. ³⁾ Основа, 1862 февраль 75.

абстрактних бесід переходять до житєвих справ, кождий з них поневолі повинен іти у свій табір і бороти ся один з другим оружієм, котрому не блистити під одним і тим самим знаменем. Се справа не їх довільних теорій, се справа історії одного і другого народа.“ І тоді то закинув Куліш Полякам, що вони не бажають ще й тепер зректи ся заповітів своєї історії, „системы хитраго, а часто и насильственного соединения разнородныхъ религій и противоположныхъ народностей.“¹⁾

Виходить, що тільки у сфері історії Куліш уступав тоді дечим Польщі, але в питаннях практичного життя не знав згоди з нею. Російському народови поклоняв ся він тоді далеко більше, писав його мовою і любив її. „Справді, я люблю російську мову, хоч як розпинаю ся за українську!“ — казав він Юзефовичеві (1861 р.) Чогось такого він ніколи не сказав про польську мову.

Найвиразнійше показують Кулішеві думки і чутя, зібрані підчас студій, його історичні поеми у „Досвітках“, що вийшли передруком в „Основи“ 1862 р. Тому що для оцінки тодішньої діяльності безперечно треба числити ся не тільки з його історичними, науковими доводами, але і з чутем, яке найліпше виявляє ся в поезії, то й годить ся придивити ся ближше історичним поемам Куліша. Ті поеми були, так сказати, есенцією його наукових студій.

У тих студиях він займав ся найбільше подіями 15—18-ого столітя. Боліло його, що на сих подіях він не міг духом відпочити і нарікав на се в листі до Юзефовича у 1860 році.²⁾ Ті події, каже він там, немов учора стали ся і тому трудно брати їх спокійно. „Въ настоящее время болѣе, нежели когда либо, сгустились вокругъ насъ недоразумѣнія, и самыя спокойныя умы невольно раздражаются, уясняя истину по своему.“ Щоби віднайти правду, Куліш сягнув ще в глибошу минувшину і займав ся студиями XIV і XV столітя, добирав ся до фундаменту русько-польських відносин. При тім постановляв собі держати себе супроти кожної маси народу однаково симпатично.

Така постановова зовсім лицювала до Кулішевого понятя про задачу історика, але на він справджувалось те, що він помічав у собі; він не міг успокоїти ся духом на подіях століть 16-ого до 18-ого і коли тільки заговорив про них, уже й роздразнював ся. В поемі „Солониця“ (1596) сердив ся на лейстрових коза-

¹⁾ К. Ст. 1899, I, 322. ²⁾ К. Ст. 1899, I 318.

ків, що станули против Наливайців. „Кумейки“ (1637) навели Куліша на думку, що

Поки Рось зоветь ся Россю,
Дніпро в море ллеть ся,
Поти серце українське
З панським не зживеть ся.¹⁾

Сі слова уважав Куліш потім гаслом против Поляків, змінивши слово „панським“ словом „з ляхським не зживеть ся.“²⁾ Рік 1648 навів його на думку, що чому-б то не було жити людям так тихо та мирно, як от жила родина Настусі (поема Настуся); ні, усе нівечила війна! Годі було спочити духом на сих історичних подіях; треба було придумати поетичну іділлю, хоч і з кровавим закінченєм. Такою іділлею є поема „Великі проводи.“ Героєм поеми є Українець Голка і Полька панна Рарожинська, отже Україна і Польща в році 1648-ім. Голка чоловік освічений і бувалий; його болить те, що шляхта знущає ся над народом, отже він не любить шляхти і бере ся против неї. Але як залюбив ся у панні Рарожинській, то й змінив ся: уже не хоче війни, вже хоче темноті очи осияти, щоб не бачили у братовбійчій війні добра, носить ся з високими гадками, та ніхто його не розуміє. І не довів до нічого, бо козаки Хмельницького вбили його, вбили Кулішеву ідею...³⁾

Панна Рарожинська сама веде військо против Голки, але, взята в полон, залюблює ся в нім і зрікає ся „шляхти, віри, церкви і отця сьвятого.“ Коли-ж почувла, що Голку вбили, то й сама кинула ся в Дніпро. Пропала Кулішева ідея..

А через кого? Через таку шляхту, як лютий Брема, як деруни Рарожинські, і через їх ксьондзів, жидів і всяких посіпаків, що помагали обдирати нарід. Отже й дістаєть ся шляхті і иньшим дерунам по заслужі, а ксьондзам не жалує Куліш чорних красок.⁴⁾ А ще через кого? Через козаків! Куліш прикладає до них такі епітети, яких у більшій часті стеріг ся уживати в наукових працях: втікачі-панщане, низове гультайство, босоногі дейнеки, хижацтво,

¹⁾ Досвітки, 17.

²⁾ Записки тов. ім. Шевч. том XXVI (Із переписки Куліша з Галичанами, стор. 12).

³⁾ Зовсім подібна історія оповіджена і в Кулішевій повісті «Мартин Гак» з 1862 р.

⁴⁾ Досвітки 177, 212, 214, 230.

волоцюги, гайдабури, розбишацькі діти, хижі бурлацтво, дугарі... Всі вони як чорна галіч з усього світу позлітали на поживу, на гульню зібрались (стор. 221). У них є козацьке завзяте, але журби в них про Україну мало і більше дбають про добичу. Що запопадуть, се прилюдно пуплять (207), щоб латати свої драні боки (209); граблять (220), нападають навіть на церков (208), щоб із шляхетських мерців зняти скарби, у церкві роблять розбій, а коли Голка на них за се сварить, вони кажуть: „Се наша здобиченька, се наш заробіток, наша вдача, наше щастє, козацький пожиток!“ (216). Побивши ворога, вішають людей на шибеницях і пють та гуляють, убравшись у шляхетські кармазини (199). Гадячани кажуть, що через отсих гайдамаків їх батьків на Солониці голодом морили; а вони шляхту дурно драгували, а потім з лукавим Остринином в степи повтікали (203).

Отсі гадки про козаків — тож зовсім те саме, що він сказав у своїй „Хмельнищині“ більше спокійно: „Низові козаки, правда, бажали віру свою од католицької нахаби слобонити, а ще більш — кляштори та костьоли пожакувати тай на заможний люд хижим оком позирали. Вела їх помета і жадоба великої здобичі военной на Україну, і найменш вони про те дбали, щоб міщан од жицівських оранд і панських утисків, а селян од державців, од їх окупів і мит слобонити. Бо й першими часами, скільки нї виходили з низу козаки на Україну, таких великих дум у голові собі не мали і жадного універсалу такого до міщан і поспільства не писали, а тільки на ворогів охочого комоньика ззивали, і що вийде з кривавого бою, того вони своїми молодецькими головами не рахували.“¹⁾

Отже порахував Куліш козакам їх провини, що занедбували міщан та селян, і помалу став на їх пам'ять правдивим бичем божим.

(Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографа. — Погляд на його повісти, і критичні праці).

У попередній главі я показав, як розвивався погляд Куліша на відносини України до Росії і до Польщі і його демократизм.

¹⁾ Хмельнищина, 51 і 52.

І вже там нераз замічав я, що, хоч Куліш признавав висість російської держави і сам любив російську мову та писав нею, то проте ніколи не забував своїй задачі, як Українця. Він хотів у межах Росії бачити ще другий, український народ, про котрий був пересвідчений, що в нього богата природа та що він, навіть в інтересі самої Росії, повинен задержати і розвинути свої прикмети. Треба-ж нам отсему Кулішевому стараню про український народ придивити ся ближше. На тлі вже відомих його поглядів на історію і нарід ми й зрозуміємо сі стараня ліпше.

Вони вяжуть ся тісно з тим рухом, який настав по Кримській війні в Росії і з тими надіями, які покладано на народ. Куліш поставив собі ріжнородні задачі і виконав їх. Порядкуючи історію його праць, ми бачили там: 1. реставрацію минувшини України в студиях історичних і етнографічних; 2. стараня про українську мову і літературу у власних повістях, поезиях, перекладах, наукових працях і виданях чужих творів; 3. популярні видавництва для народу.

Про історичні праці Куліша була вже мова; про етнографічні, а то про „Записки о Южной Руси“ годі сказати щось нове після того, що про них писали ріжні вчені. Всі признали ті „Записки“ дуже цінними і вони то придбали Кулішеви славу серйозного етнографа. Автор „Історіи русскої етнографіи“ А. Н. Пипін оцінив сі „Записки“ так: „Записки о Южной Руси були в свій час замітною появою. Присвячені історії, а ще більше етнографії, вони не були ні вченим трактатом, ні голим збірником творів народної поезії, — се була зовсім нова форма вивчюваня етнографії. Автор уводив читателя в сам процес етнографічних спостережень: він не лише подавав старинну думу, казку, пісню, переказ, але познайомлював з самими обставинами, з тими людьми, серед котрих він чув сі перекази. Творене народної поезії являло ся не анекдотичним фактом, як цвітка, відірвана від свого кореня, а навпаки ставало перед читателем окружене тими подробицями життя, особистих народних характерів і понять, між котрими воно справді існує. Автор оповідає історію своїх дослідів, рисує образки життя, дає портрети своїх знайомих, співаків і кобзарів, і в результаті виходить не такий збірник, як давали звичайно давнійші етнографи, збірник фактів, відлучених від свого ґрунту, але повний етнографічний образ. Се була щаслива думка, — тому й книга Куліша дуже подобала ся, особливо його землякам: подобалась дуже Ко-

стомарову, до захвату доводила Шевченка. Справді, вона показувала спосіб, як поповнити недостаток, від якого найбільше терпіли попередні збірники; дійсний характер народної поезії можна зрозуміти тільки у звязи з обставинами, в котрих вона родить ся або зберігає ся, в обставинах живих осіб, до котрих вона належить. Давнійші етнографи згадували часом про сі обставини лише в сухих описах обряду, в переліченю фактів, коли співають ся сі або ті пісні, або просто записували місце й імя співака й оповідача. Тут автор дає читачеві не тільки сі знадвірні указки, але старає ся зрозуміти і моральний настрій сих людей що зберегли народну поезію. Врешті, та форма може мати і свої недостачі¹⁾.

У „Записках о Южной Руси“ каже Куліш в однім місці, як він відносив ся до народніх традицій і поезії. У молодости, коли збирав етнографічний материял, його притягала найбільше поетична сторона життя народа. Він вганяв ся за драмою яку розіграє дрібними відривками піле українське племя. Бажав як найбільше бачити і чути, а жерелом сих бажань була чиста любов до чоловіка в його простім сільським житю. Народ був для нього живим пам'ятником старовини²⁾. На жаль, „цивілізація“ убиває прості народні звичаї і чисті народні почування і тому треба зберігати старовину, котра звикає. Народня творчість упадає, крім иньших причин, також через те, що народ перестав розуміти, що діє ся довкола нього, а в чім він не бере участі. Але розуміють се освічені представителі народа і на них спадає задача, продовжати народну творчість. „Мы (письменники) и народъ — одно и тоже, по нравственному развитію малороссійскаго населенія; но только онъ, съ его изустною поэзією, представляетъ, въ духовной жизни, первый періодъ образованія, а мы — начало новаго, высшаго періода“³⁾.

Правдивої цивілізації не можна вважати ворогом народнього життя. Житє поступає наперед і мусить творити для себе щораз нові форми. Що принесе ся цивілізація Україні, Куліш не міг угадати, але вірив, що вона поведе нарід наперед. Тільки півцивілізацію уважав шкідливою.

Так думав Куліш уже 1855 року, бо тоді вже мав готовий перший том „Записокъ о Южной Руси“, де читаємо сі думки. Під впливом нових обставин, які наставали в Росії з кінцем кримської

¹⁾ Ист. русск. этногр. Том III, 194.

²⁾ Зап. о Ю. Р I, стор. 234—235. ³⁾ Тамже, 181—182.

війни, у Куліша дозрівала думка, дати українському народові хоч початки сеї широкої освіти, щоб він міг дальше розвивати ся. Ся освіта мусіла очевидно ґрунтуватися на народній мові, а сьому вважав Куліш з деякого боку красшою як російську. Не даром же сказав у епілогу до Чорної ради, що „томительное чувство художника и человекъ, напрасно борящагося съ невозможностію выразить свои задушевныя рѣчи“, спонукали його писати Чорну раду по українськи і не даром уважав він і свій переклад Чорної ради чимсь майже оригінальним.

Але його надії на українську літературу занадто далеко тоді не сягали. „Вообразятъ, пожалуй, — писав він в епілогу до Чорної ради — что я пишу подъ влияніемъ узкаго мѣстнаго патріотизма и что мною управляетъ желаніе образоватъ отдѣльную словесность въ ущербъ словесности общерусской“. Того він ще тоді не загадував, розуміючи добре, що не подолати йому самому величезної роботи; але не міг по російськи висловити рівно сильно як по українськи, свої задушевні думки, отже написав по українськи свій історичний роман. На підставі своїх студій він пізнав красу, гармонію, силу, багатство і різновидність української мови, отже й міг відважити ся на таке діло. „Язык наш — писав Куліш Юзефовичеві 1857 — виведе на яв багато дечого такого, що по московськи зроду не розкажеш, і сама московська словесность зацвите новим цвѣтом. От я тепер морочусь над Чорною радою для Руської Бесіди. Розкажи Москалеви по московськи, що се в нас слово ніжне, мальовниче, голосне як пісня! Хочеш повіять запашиюю садовиною, а йому несе квашеною капустою, — і сам бачиш, що воно зовсім не те, да не знаєш, як до його заговорити, щоб зрозумів він тебе!“¹⁾ Тому він і Шевченкови відраджував друкувати його російські повісти, зовсім справедливо вважаючи їх далеко гіршими від його українських поезій.

Кілька літ потім, в р. 1861, у листі до Юзефовича він так сформулював свій погляд на російську і українську мову; „Да, я люблю таки рускій языкъ, не смотря на свое ратованье за украинскій, но онъ очень книженъ, — это меня въ немъ възмущаетъ, и не хватаеть у меня силъ вырватъся изъ общей филологической манеры русскихъ писателей. Украинскій хорошъ тѣмъ, что изъ него можно еще дѣлать, что угодно, — только не тѣмъ способомъ,

¹⁾ К. Ст. 1899, т. III, 352.

якь въ плохой, крайне плохой, повѣсти Марка Вовчка : Три доли. Это профанация святыни народнаго вкуса : это — жалкое псчадие денежнаго вдохновенія ! Я крѣико недоволенъ на „Основу“ за помѣщеніе подобной прозы и стиховъ. Развратъ всего губительнѣе въ юности. Имѣя возможность выражаться на языкѣ великорусскомъ, мы должны съ крайней осторожностью дѣлать шаги впередъ въ украинскомъ, чтобъ изъ нашей юной словесности не вышла польско-московско-французская горничная, которой народъ нашъ не захочетъ знать. Но Василій Михайловичъ (Бѣлозерскій) обрадовался, что бумага все терпитъ, и величаво шевтуетъ по слѣдамъ пакостной русской журналистики“ ¹⁾. Задача очевидно была не легка: зроби́ти українську мову здатною для науки, але Куліш підняв ся її і довів рідну мову до великої досконалости.

Розуміючи оттак, як було сказано, свої відносини до народу і розвій української мови, він заложив свою друкарню і почав робити. В історії Кулішевих праць ми оповіли, скільки ріжнородних перешкід мав він при сій роботі; а тепер, маючи „ключ розумія“ до його тодішніх праць, ми тільки коротко перейдем мотиви їх.

Щоби навчити нарі́д читати, видав для нього два рази Граматку; а щоби свьященики розумно виховували нарі́д, видав свої проповіді і став толкувати евангеліє. Популярна історія України, як на приклад : Хмельницина і Виговщина, була також призначена для широкого загалу. З того самого жерела вийшли й історичні співи у „Досвітках“; як освьічений переємник народних традицій, Куліш продовжав дальше народну творчість, тому, що сам нарі́д уже своє відспівав.

З Кулішевого демократичного погляду на нарі́д вийшли його повісти з сучасного житя : Майоръ, Украинскія Незабудки, Старосвѣтское дворище, Другой человекъ, Про злодія в селі Гаківниці, Дівоче серце і ин. Мотиви сих повістей : то знеславлене пів-цивілізації і величане простого народу. „Простий нарі́д наш — то одинока у нас самостійна верства. Тільки в сій верстві, хоч яка вона нерозвита, живуть ще корінні наші порови, не перемішані ні з чим чужим, невластивим нашої славянській природі. Нам треба жити з простими людьми, треба з ними посвоячувати ся. В простім чоловіці скорше найдеш вірного, щирого і живого чоловіка, ніж у висших кругах. У про-

¹⁾ К. Ст. 1899, т. I, 322 і 323.

стого чоловіка є ще приязнь, є любов, котрої не зворушать ніякі рахуби і відносини“. Так говорить герой повісти „Майоръ“ Сагайдачний¹⁾, женить ся з селянкою Парасею і носить селянську одежу. Так само полюбив і герой „Дівочого серця“ — селянську дівчину (се оповідане нагадує навіть дечим відносини Кулішевої родини). В півцивілізованих сферах бачив Куліш посуху в женській любови і неприродність і тому його симпатії були по боці Сагайдачного²⁾.

Ся посуха жіночих сердець у ніби-інтелігентних кругах показана в „Украинскихъ незабудкахъ“ на трьох старих дівчатах Чечотках, що в молодости лявували поміж женихами і страшили все, що може подобати ся в жінчині. Яка-ж повинна бути інтелігентна жінчина, се показує автор у тійже повісти, вивівши розумну інститутку Ніну, що влюбає ся в такогуж розумного професора Нечая.

А яка пагубна півцивілізація для людей, се показано в повісти „Лихой челоувѣкъ“; відставний офіцер Зарубаєв зовсім відчувив ся від народу і поневіряв рідну матір.

Сі три повісти походять з одної сфери думок: контрастом до Парасі і Ніни мають бути три панни Чечотки і їх товариство; контрастом до Сагайдачного — Зарубаєв. Повісти основані на теорії про простий нарід, писані з наміром різко розділяти світла і тіни і тому вийшли тенденційні. Подібно, як в історичних працях теорія про нарід — сей Кулішів романтичний демократизм — пошкодила йому в тім, що він усе судив зі становища сеї теорії; так і в повістях ся теорія звихнула безперечно великий Кулішів талант і звела його на романтичні мавівці. З великої погоні за природністю сам попав у неприродність. Поставивши собі метою, за приводом московських славянофілів, описувати ідеали життя в їх типових проявах, Куліш не займав інтересів дня, які вважав перехідними. А що хотів також примиряти людей з життям, то й ідеалізував своїх героїв, чи то додатних чи уємних.

¹⁾ Повісти П. Л. Куліша, т. IV, 197.

²⁾ Тамже, 153 і 154. Такі самі гадки мів Куліш тоді читати не тільки в російській літературі, але і в польській; сам він наводить у „Майорі“ слова польського поета: (стор. 153).

Gdybym miał jeszcze dać me serce komu,
Oddałbym go dziewczynie z wieśniaczego domu;
Stałbym się z ducha synem, ojcem mego ludu...
Godny trud życia, godne życie trudu!

Та сама Кулішева теорія про нарід поясняє нам і Кулішеві літературні погляди. Коли він писав свій перший „опытъ біографіи Гоголя“ (1853), то ще вважав його тільки пробою. Два роки потім видав більшу житєпись Гоголя, де дуже величав його, а помилки його оправдував (у цвьітні 1856 р.), тільки в листі до Тарновського: „Не говоріте мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збив ся. Воно правда, да не зовсім. Збив ся він із пантелику од великої муки за гріхи людськії, а в його великих помилках треба читать помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуть ся нам на добро і його розумні речі і його безуміє. Ось побачите, що з сього буде, як вяснить ся все жите його і не зостанеть ся над чим ламати голову. Хоть я надрукував два томи його листів і всяких про його звісток, — отже се тільки часточка того, що надрукує Трушковський і иньші люди. Нехай лишень виявить ся все оте на Божий сьвіт, тоді побачите, що вийде за книжка з житя Гоголевого і для старих, і для молодих, і для філософів, і для людей богомільних“¹⁾.

Сі надзвичайно людянї думки про Гоголя, які слово в слово можна і треба приложити й до Куліша, показують, що він бачив Гоголеві помилки, тільки з пієтизму до Гоголя і його родини, з котрою жив у приятни, не бажав їх виказувати в самій житєписи. Але деінде він їх не промовчав і небавом таки сказав. І що найчуднїйше, Куліш за проводом Грабовського розвінчував Гоголя. Ще 1846 р. Грабовський назвав Гоголевого „Тараса Бульбу“ повістю „дуже слабою“, одним з тих творів, що не є ні поезією, ні історією. Гоголь, каже, „взявши для сочиненія предметъ изъ историческаго минувшаго, въ первый разъ создавалъ, по воображенію, рисунокъ и колорить, бился безъ дороги и дѣлалъ прогрѣшенія“²⁾. Така думка, що історична повість повинна бути майже історією, рішала при другім обробленю Чорної ради; отже яку мірку прикладав Куліш до своєї роботи, за проводом Грабовського — таку приложив і до Тараса Бульби, сказавши в епільогу Чорної ради, що ся повість „є ефектовна, потїшає уяву, але мало поясняє народне жите“. Ніщо дивного, що Грабовський похвалив отсю гадку Куліша про Тараса Бульбу — адже Куліш повторяв його гадки! „І я так думаю (як Грабовський) — писав Куліш

¹⁾ К. Ст. 198, т. IV, 354.

²⁾ Современникъ, т. 41, з 1846 р. (Гл. Отзывъ Дашкевича 101).

1856 р. в листі, який ми вже навели -- що художницької слави Гоголевої я не знищив... а то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію дальше!" Петров і Дашкевич докоряють за таку гадку Кулішеви¹⁾; кажуть що він не звернув уваги на се, що Гоголь був поет-артист, котрий не міг студіювати історію, бо не було з чого, але відгадував подібно, як Шевченко. Однак сі учені помиляють ся, коли гадають, що Куліш таки того самого 1856 р., як сказав свою гадку про Тараса Бульбу, не думав так само, як вони про Гоголя. І він писав тоді у листі, що Гоголева поезія „востанеть ся для правдивого знавці тільки доводом, що зможе чоловік почути душею, не маючи кругом себе наукового світу“²⁾. Йому, як авторови Чорної ради, йшло головню о те, щоб не вважати Гоголя оракулом в історичних повістях. Се тільки свідчило про його серйозне розумінє історії.

У своїм погляді на українську літературу в „Русск-ім Вѣстник-у“ 1857 р. Куліш говорив уже, що Гоголь не знав демократичної України і описував її як пан, що бачить тільки сьмішне в „мужику“. І в 50-их роках і тепер ще російські критики чудують ся, як міг Куліш таке сказати про Гоголя; при тім же не все тямлять, що він зовсім такий самий докір за висьміване селянина зробив тоді не тільки Гоголеви, але й Котляревському за його Енеїду. Тимчасом, як нагадаємо собі його слова з „Записокъ о Южной Руси“ про простий нарід, то й не почувдемо ся Кулішевим докорам. Очевидна річ, що в ті часи, після кримської війни, коли всі тільки й знали говорити, що про добро народу, знесене кріпацтва, і т. и., і Куліш ударив у великий дзвін, славлячи нарід. Уже-ж, можна з його поглядом на Гоголя не годити ся, але тут не було ніякої Кулішевої злости, „чрезмѣрности“, як казав „тонко“ Максимович. В імя поваги народу мусів потерпіти і Гоголь і Котляревський, один не менше другого. Даремно бере д. І. Стешенко у своїй статі п. з. „И. П. Котляревскій въ свѣтѣ критики“³⁾ у горячу і довгу оборону Котляревського — так само, як російські критики Гоголя — перед Кулішем; уже-ж Куліш помиляв ся, пошкодив славі двох поетів; але як розважити, коли се він писав і в імя якого то ідеалу, то й виїде, що справа була простійша, як нам тепер здасть ся: Куліш задля тодішнього ідеалу

¹⁾ Петров... 193, Дашкевич... 100. ²⁾ К. Ст. 1898, т. IV, 358.

³⁾ К. Ст. 1898, т. III і IV.

пошкодив і своїм власним творам. У звязи з цілою його роботою в 50-их роках сї оцінки Гоголя і Котляревського видають ся цілком льогічним поступком.

Як би-ж іще він усіх україньських письменників до свого часу маловажив, то можна би вже й дуже чудувати ся; а тож він рівночасно, як ганьбив Котляревського і Гоголя, з сих самих мотивів величав Квітку і видав його твори, величав Марка-Вовчка і видав так само, багато попрацювавши над виданєм, величав Шевченка і так само видав його „Кобзаря“. І всі були йому по-нутру власне за те, що мали тепле слово для селян-кріпаків. Про се він писав не тільки в своїх оглядах української літератури, але і в листах. На приклад у листі з 6. червня 1856 до В. Тарновського Куліш не може навеличати ся Квітки, вміє його оправдати навіть за великодушних панів і губернаторів. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко-рідко піднимавсь до такого ясного і свобідного мальовання селян шотляндських, як наш Харківець позмальовував своїх дівчат, молодлиць і чоловіків.“¹⁾

Подібне писав він 1857 до Галаґана²⁾, а все була в нього на думці українська гуманність, чесність, великодушність і т. и. Через те й Кулішеве слово на новий вихід Квітчиних повістей (1858) було одною великою похвалою для нього. Куліш став фанатиком просто-народя і додумав ся навіть до теорії, що: поезія — голос народа, а не „любителей словесности“; все ненародне зникає з часом і піде в непамять. Тільки слово народу, проглаголане вікам і племенам через його віщателїв, останеть ся поти, поки любо буде брату споминати брата“³⁾. „Список з натури найдокладнійший не більше того значить, що в живописця етюди для картини. Єсть у чоловіка сила, котора з тих дрібниць творить самовладний мир, так щоб усяка частина дихала одним великим помислом — душею того мира. Такої сили нема в московських розумних людей, і довго ще вони на неї не спроможуть ся. Не спроможуть ся вони поти, поки писатель і народ стануть нероздільним тілом“⁴⁾.

Отсе вже теорію про народ довів Куліш до краю, так само як у російській літературі Ан. Грігорев, котрого слідами очевидно йшов Куліш. Куліш мав свій „один великий помисл“: добро маси і чи то з історії чи з белетристики чи з критики творив „один

¹⁾ К. Ст. 1898, т. IV, 359. ²⁾ К. Ст. 1899, т. III, 334—348.

³⁾ Там-же 348. ⁴⁾ Там-же 351.

самовладний мир“; притім був пересвідчений — а мав значне право до того, бо довго жив з народом — що саме він став з народом одним тілом. І як такий чоловік він розвивав далше свою теорію про народ у перших двох „Листах з хутора“, де провідна гадка така, що хуторянське чи то сільське жите морально висше від великоміського з його „болотньою“ цивілізацією, як любив Куліш висловлювати ся. Пізнійше, р. 1873., Куліш придумав навіть „хуторну філософію“, після якої оцінював російську літературу та показував, якою вона могла би бути, як би була розумна. „Вся дурнота і нікчемність її пішла від того, що дурні не тямлять, яке хутор добро“¹⁾ Ся „Хуторна філософія“, о скільки мені відомо, не була друкована. За те заголовок одної ще пізнійшої Кулішевої книжки „Хуторна поезія“ і проєктованої 1882 часописи „Хутор“ — показують ту вподобу Куліша в хуторянськім житю. Десятки літ снувала ся в Кулішевій голові гадка про спасенний хутір; аби й собі зажити природним хуторянським житем, він не мало пожертвував часу, гроший, і праці а то і слави своєї, бо для зарібку на хуторянське жите приймав ся не раз за роботи, що його заводили на манівці.

Коли ми на ті Кулішеві погляди подивимо ся з теперішнього становища, то звісно, не одно нам у них не сподобаеть ся. Але нам треба памятати, коли то вони повстали. Се-ж на самім Кулішу ми бачимо найкрасший приклад, як у 50-их роках давне романтичне українофільство перетворювало ся в демократичне свідоме українство. Куліш сам мусів собі складати програму думок і роботи, щоби піднести се українство. І він був тоді одиноким до того підготовленим чоловіком. Розумів се добре Костомарів, коли по виході у світ „Записокъ о Южной Руси“ сказав, що Куліш „въ настоящее время — единственный писатель, на котораго можно полагать надежду въ дѣлѣ развитія малороссійскаго слова и выраженія малороссійскаго элемента въ русской литературѣ“²⁾. Всякі тодішні Кулішеві помилки і сумніви можна виправдати, дивлячись на його душевну боротьбу і численні перешкоди в роботі.

Згадавши про сі перешкоди, ми й мусимо пошукати їх у Кулішевих відносинах до поодиноких осіб. Ті відносини дадуть нам також деяке пояснене до Кулішевого поступуваня, особливо в будучині.

¹⁾ К. Ст. 1898, т. I. 138. ²⁾ Ист. русск. этногр. т. III, 200.

(Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова, Конст. Сергієвича Аксакова, Катеніна, гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Бодяньського, Юзефовича, В. Тарновського батька, Г. П. Галгана, Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова).

Вже в старості згадував Куліш як своїх приятелів і добродіїв: Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і його сина Константина, Катеніна, графа Олексія Толстого, Володимира Жемчужнікова, а з Поляків Грабовського. Се були потомки „государників“ і „культурників“ і тому більше зробили для української справи, ніж Українці, що давали гроші на Кулішеві видання і робили їх ненавистною Кулішеві підмогою¹⁾. Се думки Куліша з року 1892-ого.

Про зносини Куліша з Плетньовим, Аксаковими і Грабовським була вже мова. Сі люди у 50-тих роках не були справді ворожі українству, мали вплив на розвій Кулішевих думок і помагали йому морально й материяльно в його діяльності. Жемчужніков інтересувався Україною і поміг Кулішеві при виданю „Записокъ о Южной Руси“²⁾. Граф. О. Толстой, як прокурор синода, найбільше причинився до того, що цензура пропустила Чорну раду; він поручився своєю репутацією за чистоту Кулішевих намірів. Які були в Куліша зносини з Катеніним, не відомо; в листах находимо тільки звістку, що Куліш поручав Бодяньському Катеніна „як чоловіка освіченого і прекрасного“³⁾.

Натомість, як зложили ся Кулішеві відносини до визначних Українців, чи, радше сказати, українофілів? Максимович, Срезневський і Бодяньський довго зволікали з виданем етнографічних материялів, вібраних Кулішем; Срезневський мав навіть ограбити Куліша з його заслуг, як етнографа. Юзефович, що в 40-их роках справді дуже займався долею Куліша, відіграв дуже сумну ролю у процесі Кирило-Методіївського Товариства⁴⁾. Тільки тепер ми знаємо, що через Юзефовича потерпів і Куліш; але Куліш давно не міг того знати. Він тільки підозрівав Юзефовича, не переписувався з ним вісім літ, але вкінці знову погодився в жовтні 1855 і нераз поручав йому полагоджувати свої орудки. Листів з того

¹⁾ Народ, 1892, 248.

²⁾ Пор. К. Ст. 1898, I 307. ³⁾ К. Ст. 1897, IV 269. ⁴⁾ Гл. »Тарас Шевченко« Грушівський, хроніка його життя. Написав Ол. Кониський, том I стор. 225 і дальші.

часу до Юзефовича не багато, але і з них видно, що відносини між ними не були вже такі, як у 40-их роках; були більше обмежені і холодні. Куліш чомусь уважав потрібним запевнити його, що любить так само російську мову, як українську, та пояснити йому потребу ширення української ідеї; очевидно, гамував Юзефович енергічного Куліша в сім напрямі. Пізніше вони знову роз'єднались, здасться не через що інше, як через те, що погляди їх на українську справу дуже змінилися; Юзефович став ворогом сеї справи, а Куліш усе таки служив їй.

З Бодяньським по повероті в Тули чим раз більше розходився. Правда, Куліш любив закидати своїх знайомих своїми орудками в добрій вірі, що се їм не тяжко виконати; в житю і такі дрібниці можуть роз'єднати людей, зайнятих важнішими справами. Але і те сказати, що Куліш зі свого боку також радо сповняв чужі орудки. Листи Куліша до Бодяньського з 50-их років показують нам отсе напружене, яке настало між ними. Бодяньському в р. 1855 здавалося, що Куліш шукав собі з ним якоїсь зачіпки („задираль“); Куліш клявся Бодяньському¹⁾, що не мав такого наміру. Куліш мав чогось насміювати ся з Бодяньського; Галаган назвав Бодяньського „крутеньким“, а Бодяньський приписував се Кулішеви²⁾; настало якесь тонке непорозуміння поміж сими двома високоосвіченими людьми, відносини охололи, але Кулішеви треба признати, що Бодяньського не маловажив і високо цінив його заслуги. Непорозуміння такі легкі, що нам доволі трудно тепер їх зрозуміти, вийшли мабуть з неоднакових вдач у обох. Куліш приписував непорозуміння в Бодяньським ріжним неприємностям, що в часі 1860—1864 довели його „до мовчальної хандри, від котрої насилу вилічив ся хутірським будівництвом, огородництвом і садівництвом“ та ще й тому, що Бодяньський — неначе не хотів з Кулішем зійти ся і поговорити; просто не допустив його до себе³⁾.

Василь Вас. Тарновський, що помер 1866 р., у 50-их роках великий прихильник освободження селян, позичив гроші на I том „Записокъ о Южной Руси“. Позичив і на другий⁴⁾, але Куліш мусів його переконувати, що таке видавництво потрібне. Отся потреба кланяти ся багатому панови, щоб дав гроші на народну справу там, де Куліш давав свою велику працю, — потреба пере-

¹⁾ К. Ст. 1897, IV 465. ²⁾ Там-же, 467. ³⁾ К. Ст. 1897, IV 471. ⁴⁾ Пор. К. Ст. 1899, I 83.

конувати його в річах таких, що Кулішеви здавали ся зовсім ясними і чистими, була певно немила його гордій натурі.

З Григорием П. Галаганом знав ся Куліш ще з 40-их років ¹⁾. У 50-их роках Куліш посилав йому свої книжки в розпродаж і переконував його також про важність української справи. Але, видко, не переконав його, бо Галаган, князь Васильчиків і ще якийсь пан-земляк замість ширити Кулішеву „Граматку“, заховали в себе по кількасот примірників і не пустили її в світ. Се дуже гнівало Куліша. „Ті пани — казав він — більше вірають у свої політичні видумки, як у прямоване маси. Нехай і так буде! Коли вони не дають нам свободи, то даймо хоч ми їм. Нехай і в наші часи існують Вишневецькі і Кисілі, коли жите потребує їх противділання, як негативного стимула; я і подібні до мене будем іти своєю дорогою, а сила річий поможе кому треба“ ²⁾ — „Трудно спонукати людей жити і робити так, як бажав би. Трудно піднести на поетичну висоту тих, що низько ходять по землі. Богато разів приходило ся мені кликнути з Пушкином: „Ми в'ять стыдно идоловъ моихъ!“ Але в душі жие невтомиме бажане шукати в людях високих прояв чутя і вести його до високих мет! А тимчасом скільки з того виходить здогадок, непорозумін і и!“ ³⁾.

Перед Галаганом жалував ся Куліш 1858 р., що Тарновський охолов до него і покинув його. „Мені таки в житю приходиться ся зазнавати богато розчаровань і страшно помиляти ся. Часом мені здаєть ся, що я вже зовсім звівечив ся і ні до чого не здав ся. Одначе невидима сила підкріплює і обновляє мою душу в часи її найбільших огірчень, так що на самі огірчення я почав дивити ся, як на конечно потрібний елемент мого житя“ ⁴⁾. Але й Галаган, на котрого, видко, Куліш покладав надію після Тарновського, не розумів його. Складало ся справді так, що з чужими людьми Куліш міг жити у приязни, а зі своїми земляками не міг дійти до ладу.

З Шевченком і Марком Вовчком були в Куліша ліпші відносини: в імя своєї ідеї він цінив високо їх працю, хоч сам мусів поправляти і твори Шевченка і твори Вовчка. Здаєть ся, не дуже цінили Кулішеві поправки сї письменники, коли Кулішеви

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, 188. — У Правді 1868, ст. 312 сказано: »Все, що не в журналах, було друковане коштом В. В. Тарновського« — очевидно в 50-их роках. Син Тарновського дарував потім Кулішеви його довг у батька.

²⁾ К. Ст. 1899, I 319. ³⁾ К. Ст. 1898, II 224. ⁴⁾ К. Ст. 1899, III 354.

вкінці надійшло займати ся поправлюванем чужих рукописий; у нього-ж було доволі і свого діла. На нього, як на Українця, що розумів своє діло, спало занадто багато роботи — і се очевидно його роздратовувало.

В році 1858-ім пішли якісь дивні поголоски про Куліша поміж його знайомими земляками. Стали докоряти йому наживою в Граматки і иньших книжок. Справа виглядала так, що тут наприклад В. В. Тарновський давав гроші на видавництва, а Куліш доробляв ся чужими грішми... Почувши сі поголоски, Куліш уважав потрібним оправдати себе перед Тарновським, написав до нього лист, і ми з того листу можемо зміркувати, що Куліша глибоко вражали ті поголоски. Він писав, що вже не просить у людий помочи, тільки терпеливості. Як почекають, то побачать, що його бажаня чисті. Він оправдував людий, що ширили про нього злу славу, казав, що його неправильно жите й могло наводити декого на сумніви. Але боліло його те, що найблизші знайомі не старали ся зрозуміти його ліпше. Отже просив Тарновського сказати йому, чого він не рад з нього ¹⁾. Що відповів йому Тарновський, не знаємо; тільки те знаємо, що зносини з ним стали холодні.

Про оті зневажливі поголоски не забув також сказати Кулішів житєписець у Цравді 1868 (стор. 323): „Видав Куліш Граматку у п'яти тисячах примірників і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну пів карбованця, а на Україні звелів продавати дешевше, ніж стояла йому самому; до того, багацько тих Граматок пороздаровував усюди. Отже знайшли ся письменні та довгоухі люде, що печатно докоряли Кулішеви за наживу з Граматки і иньших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу Граматку у восьми тисячах примірників, і розпродав її за безцін, або пороздаровував. Коли-ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих грошій, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без звороття, яко научню підмогу, по сотні і по три сотні карбованців: свого часу такі люде обізвуть ся. А скільки від його йшло вбогому простолюдо, найпаче-ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найблизші приятелі його зваять“. В сій житєписі й оповідає ся про те, як Куліш запомагав Мужилоську, козачку Оленку Вовківну і и.

¹⁾ К. Ст. 1898, II 129—130.

Так отсе такі докори сердили дуже Куліша; а ще як подумати, що печатно йому докоряли наживою — де про се було печатано, мені не відомо — то й можна зрозуміти Кулішеву вражену гордість. Щоб убити тугу після таких неприємностей, Куліш 1858 поїздив по Європі і успокоїв ся. Але на другий рік його знову взяла туга, охота втекти перед людьми і перед самим собою — він уважав себе хорим душею і знову вирвав ся в подорож по Європі. Кілька вириwkів із його листів до Каменецького покажуть нам, що Куліш був хорий справді.

„Я надію ся зробити ще багато роботи, коли задушу в собі ту змию-тугу, що їсть мене живцем“.

„Я добре зробив, що поїхав не на Україну. Для хорого духом багато значить вигоди, що дають спромогу жити до вподоби і їхати, куди хочеть ся.. Учу ся бути самотним: нема нічого красшого на сьвітї від такого положеня. Бути в товпі одним, усе чути, бачити, відчувати і бути ні від кого незалежним — чи можна видумати що красше? Ледви чи усиджу довго в Дрезні і Монахові. Швайцария сильно приманює мене до себе. Лише вона і підчас тамтої подорожі заспокоїла мою тугу“¹⁾.

„Пишу вам із Кенігсберга поганим німецьким пером, і пишу для розігнаня туги. Слава Богу, вже почала потроха уступати ся, але все ще томить мою душу. Стараю ся розірвати себе всякою всячиною, і бачу, що сі стараня не такі до нічого, як мені здавало ся. Втікати перед собою помалу можна, і я тому душею рад. Не раджу вам бути мною: се найприкрїйше істноване, якого нічим не задовольниш, хоч би не знати чим. Правдивий мій елемент — війна. Я через помилку попав у спокійні горожани. Але може я ще знайду свою дорогу. Почекайте, дайте мені троха виздоровіти від пекельної туги. Мені здаєть ся, що я виздоровію. Вид чужих міст і людїй робить тепер на мене відрадне вражінє; щось тихе оселюєть ся в душі, і вона лише деколи скрикує, як божевільна. — Я лишу ся за границею не менше як рік. Самі скажете, що в Петербурзі в зимі не багато для мене радости. Мені треба забути все неприємне і нагодувати себе зовсім иньшим житєм, або й поробити нові знайомости. Думаю, що ви не будете тому противні, тим більше коли бачите, що я роблю. А робити я буду: чую, що буду. Дайте лише мені виздоровіти від туги!“²⁾ Куліш не прожив року за границею, тільки весною 1859 поїздив ще по Росії, а літом уже сидів у селі Малинівці і працював.

1) К. Ст. 1898, II 366 і 367. 2) К. Ст. 1898, II 368 і 369.

Може пізніше колись вияснять ся ще докладніше причини сеї туги; тепер тільки можемо сказати, що безіечно викликували тугу в Куліша і розчарованя з причини неприхильности земляків, на котрих він покладав найбільшу надію; його „ідоли“, що зросли і виховали ся серед иньших обставин, не розуміли української ідеї так як він.

Але у загалу української інтелігенції повага Куліша зросла і ті земляки старали ся Кулішеви показати, що його поважають. В Полтаві в маю 1860 дали на його честь обід. Про се пише Куліш з великою радостію до Каменецького, звіщаючи його при тім, що не стрічав чоловіка, котрий би не тішив ся пізнавши його. „Останні два роки зробили багато. Репутация моя, як письменника, дає мені всюди приступ і сердешну гостину“¹⁾. Року 1860 був він і в Києві і писав звідси також дуже радісні листи; всі поважали його; жінки з поважання до нього волочили ся за ним як за Дон Жуаном; він тільки стеріг ся, щоб не зробити якої дурниці, але тішив ся дуже. „Не сумуйте про мене — не зонсуюсь, дарма що ніби-то байдики бю да за жіноцтвом знай ганяюсь“. Вийшло таке, що жінки в нім любили ся, писали листи до нього, він сам також залюбив ся і дійшов до гадки, що „зближеня з жінками ніколи не буде вважаги негідним висших характерів. Се-ж і є житє; а то, що називають житєм — учені люди і промисловці (дѣловые), то надвірня робота. Правдиве житє в хаті і під хатою коло жєнщини. Все, що з далека від неї — то епіводи, що вяжуть ся з головним“²⁾. Не обійшлось, розуміть ся, і без ріжних поговорів, але Куліш упевняє, що нічого не винен.

Два дальші роки, 1861 і 1862, принесли знову Кулішеви багато розчаровань. „Був се понурий період його житя; сумував тяжко; а чого. — хіба-б у цілій книжці можна роз'яснити“ — сказано у „Правді“ 1868, 323. Очевидно крім усяких розчаровань, що виходили з його роботи і трудних обставин, було тут і якесь розчарованє або жаль після знайомостей з жінками... Против закидів сих людей, що докоряли йому за його роботу, він боронив і потішав себе гадкою, що робить діло. „Що се ви так турбуєтесь про тих людей, що мене ганяють? — писав він 1862 р. до Носа. — Нехай собі ганяють, коли охота! Діло само себе покаже. Все те забудеть ся скоро, а діло не на те робить ся, щоб його занедбати,

¹⁾ Там-же 384. ²⁾ Там-же, 388—392.

бо воно діло. Нехай ганяють: може, ганивши, яку й правду скажуть, а ми її й намотаємо на ус тай порозумнійшаємо на користь людям¹⁾.

Тимчасом Кулішева друкарня щораз більше упадала; матеріальні клопоти росли; на ріжні видавництва пішло багато гроший, без довгів годі було обійти ся. Прийшло польське повстанє 1863; наслідки його були шкідливі і для українського руху; рух сей погамовано, а з ним і Кулішів запал. Так гарно почата робота урвала ся і Куліш попав у злидні. Се й завело його на службу у Варшаву.

Ми бачили, що, загалом узявши, ті земляки, які повинні були помагати Кулішеви, відчужили його від себе. Кулішів житєписець міг уже 1868 р. таке написати про се відчуженє, що склало ся в останніх десятиох роках: „Петербурську українську громаду складали не самі Куліші, тай не Кулішівці. Усяких людців нашлось туди доволі. Вбачивши сєє, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись; „а то“, мовляли, „на тебе дивившись і иньші відвернуть ся“. Мусїв Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба була вона йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата.. Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахилились. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко-ж і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяне громадянами. (Се говорить ся тут про діла таких, як Юзефович, після польського повстаня). — Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена, і початок народньому self-help зроблено²⁾. Видко, Куліш, чи його житєписець не хотів ще говорити про кружок Бодяньського, Срезневського, про Костомарова, Галагана і иньших, але ми про відносини сих людей до Куліша вже дещо знаємо.

Таким способом ми оглянули десять дуже важних років у житю Куліша. Провідна гадка в цілій діяльності його в тих роках: добро маси народу. Сю провідну гадку він висловлював усюди. Хоч з Шевченком і Костомаровим не зірвав зносин, —

¹⁾ К. Ст. 1899, II, 9. ²⁾ Правда, 1868, 324.

з Костомаровим їздив навіть 1861 р. по Європі і тоді замітив що Костомарів характером своїм „баба“ ¹⁾ — але думав инакше, як вони, про історію України і її відносини до Московщини і Польщі. І так Шевченка цїнив Куліш у своїй статі з 1861 р. п. з. „Чого стоїть Шевченко як поет народній?“ не за його історичні поеми, тільки за „Катерину“, „Наймичку“ і т. п. Про „Гайдамаків“ він тут і не згадує — се треба нам пам'ятати, коли хочемо зрозуміти, за що пізнійше нападав Куліш на Шевченка. З часом він тільки розвинув свої історичні погляди ширше то в бік Московщини, то в бік Польщі, і через те станув на противнім становищі, як Шевченко і Костомарів.

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874.

По упадку „Основи“ і иньших розчарованях Куліш умовляв ся з Каменецьким що-до видаваня нового журналу, але не мав на се грошей. Тому й нарікав 25. серпня 1864: „Ну, а журнал наш іде через пень да в колоду. Чорт мати-ме добра поти, поки все діло не опинить ся в моїх руках, так щоб мені ні на кого не очікувати, ні від кого, ні в чім не бути залежним“. Куліш не мав власних грошей, а земляки хотіли йому тільки позичити. Довгів мав Куліш і так досить, отже не хотів робити нових. Але радо був би спомагав журнал. „Досить того, що не відлучу ся від других і не скажу так, як Костомарів, що готов працювати лише за дорогу плату. Противно, я знижу ціну до 40 і 30 руб. за аркуш, коли тільки не буде кому платити більше. Однак дивно якось жадати, щоби чоловік прийняв ся на себе найтруднійшої роботи і притім ще дозволив зануздати себе. Від найтруднійшої праці я не ухляю ся, але тоді вже дайте мені орудувати ділом, так як я гадаю, а не так як другі гадають“ ²⁾.

Коли з сего проєкту нічого не вийшло, Куліш написав лист до Миколи Олексїевича Мілютина, котрого знав ще з 50-их років, що готов би взяти ся за учебну службу. Торгував ся з ним якийсь час, бо не хотів прийняти подаваної йому посади молодшого дирек-

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 130. ²⁾ К. Ст. 1898, III, 136—137.

тора, але вкінці згодився і поїхав у Варшаву. У відомім урядовім атестаті читаємо, що Кулішеви назначили службу при „учредительнім комитетї в Царстві Польскім“ дня 23 грудня 1864; а вже 10 червня 1865 за дуже щирю службу „высочайше повелѣно“: не вважати Кулішеви його провини в Кирило-Методієвїм братстві і заслання в Тулу нерешкою до висої урядничої карієри та признати йому всі иньші права і службові користи, крім ордера сьв. Владимира за вислугу лїт і візнаки за бездоганну службу“; а 8 грудня 1865 іменовано його урядником „особыхъ порученій V класса“. Дня 28 червня 1866 Куліш зістав „исправляющимъ должность директора духовныхъ дѣлъ“; дня 17 сїчня 1867 увільнили його з сеї посади і назначили до „учредительного комитета“ з платнею 4500 руб. на рік; звідси увільнили його „по болѣзни“ того-ж року, 30 жовтня¹⁾.

Же сї урядові дати про урядничу карієру Куліша свідчать, що він мусїв чимсь дуже заслужити ся, коли так авансував. А він і справді взяв ся до служби дуже ревно. Пришов він у Варшаву тоді, як по польськїм повстаню російське правительство загадало подбати лїпше про свої порядки у Польскім Царстві, себ то про „обрусеніє“ і православіє. Ся справа могла бути Кулішеви близька і з боку політичного і особистого о стїлько, що тут він мав сам нагоду дати волю своїй і перше незатаюваній неприхильности до Поляків. Він, правда, у сфері історії дивив ся вже на козаків так як дивились Поляки, але при тїм думав про Поляків, що вони все ще не позбули ся своїх давнїх забатів: напосїдати ся на чужї народности і релїгію. Так і в листах Куліша з того часу знати два напрями: тут він цікавить ся польськими історичними жерелами, що подають йому Поляки, а тут в урядовій службі з сучасними Поляками поводить ся як урядник.

Кілька виписок з листів докажуть нам сї спостереженя. В листах з 1864 р., в самих початках служби, читаємо: „Польскій бунт викликали Польки, і напевно через них пролеть ся ще богато „русской“ і польської крови, тому що вони і далї виховують нове поколїне в революційнім дусї. Вся наша надїя на подавлене клерикальної партії, найбільш неморальної і найбільш сильної; але треба богато розуму і енергії, щоби підризати корені тутешнього пошївства, які воно глибоко пустило в нарід“²⁾. Дїло

¹⁾ К. Ст. 1899, III 377 і 378. ²⁾ К. Ст. 1898, III 138.

йшло про католицьку віру й уніяцький обряд. Тут Куліш мав уже свій погляд; який — відомо; він уважав єзуїтство і унію нещастем для народу; отже подавленє клерикальної партії не могло бути чимсь дуже противним його пересвідченням.

„Тутешні учені люди показують мені ріжні прислуги у моїх історичних дослідах, закидують мене дорогоцінними рукописами, полагаджують ріжні особисті орудки, навіть відгадують мої бажаня... Житє в Варшаві для мене таке саме приємне, як за границею. Місяць проминув дуже скоро. Кождий день цікавий чим иньшим: то читаєш оригінальні листи якого-небудь козака XVII столїтя, про котрого тільки дещо знав з книжок, то слухаш оповіданє про тисячу дуже цікавих річий, то робиш дещо таке, що може придати ся до реорганізації місцевого устрою, то сидиш у театрі.. Ну, а вам як служить ся? Що словарь? Коли тільки роздобуду гроший, то багато видам своїм старим звичаєм, ні на кого не оглядуючись, а то наші щось люблять довгу пісню. Тут усе сприяє вичученю XVI і XVII столїтя“. (Лист до Каменецького з 4 грудня 1864) ¹⁾.

„Працюю дуже багато; але ви знаєте, що при відповідних обставинах житя мені се не трудно. Тому що я від богатьох смертних відріжнюю ся бистротою роботи, то в мене є ще час і на пошукуваня в бібліотеках. Польські вчені зі свого боку подають усякі можливі указки, що значно облегчує історичну працю, або навіть просто одушевляє мене до них — і звідси береть ся те, без чого багато лишалось би незрозумілим і незвісним“. (Лист з 5 січня 1865) ²⁾.

Потім чимраз більше займала Куліша служба і він уже в лютім 1865 хвалив ся перед Каменецьким, що є доконче потрібним тай таким, що його ніхто не заступив би. „Є такі сторони в службі, до котрих я прихилаю ся з глибоким співчутєм. Я можу тепер числити на поліпшенє моїх грошевих обставин, але мене більше займає перспектива російських робіт у Царстві Польським“ ³⁾.

Отї перші листи з Варшави писав Куліш до свого бувшого вірника Каменецького; дальші звістки про побут у Варшаві находимо в Кулішевих листах до Хильчевського. Тут уже, правда, нема звісток про Кулішеві зносини з польськими вченими, — більше як про цілий рік не маємо взагалі ніяких звісток — але за те

¹⁾ Там-же, 139—140. ²⁾ Там-же, 141. ³⁾ Там-же, 143.

читаємо більше про Кулішеву службу. З початку видно ще в тих листах вдоволене зі служби, а там потім чимраз сильніше відзначаєть ся знеохота.

Про причини сеї знеохоти сказано таке в житєписі в 1868 року: „Про варшавське жите Куліша порано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподівався князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого-ж директорства допевнявся і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і пів року, як уже Куліш писав до Черкаського: що помиливсь Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепности, якої сподівався; що він, Куліш, директорувати більш не хоче, а шукати-ме собі иньшого місця, не сумнячись у роботі... Отже як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Куліш по своїому „поезиею холодного розуму“, знов піднявсь він на тяжку роботу, відпочавши. Поїхав Куліш на відпочинок за границу, а Черкаський тимчасом покинувсь. І хоч сі дві людини так на себе не похожі, а нераз згадував Куліш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібности, велике трудолюбє, сила волі і та поезия холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і може-б віддав за те значню частину свого серця“¹⁾.

Ті слова з житєписи потверджують нам Кулішеві листи — найлучший доказ, що без відома Куліша ся житєпись не написана. Ще дня 23 липня 1866 писав Куліш Хильчевському: „На твоє прегарне письмо відповідаю кількома словами. Мій час належить кн. Черкаському, а кн. Черкаський ніщо иньше тільки буря діяльности, що й мене потягла у свій кружок. З одушевленем слухаю сего незвичайного чоловіка. Дуже трудно, тяжко, мучить мене, але се моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем невмиракою“²⁾. Се писав Куліш в нецїлий місяць потім, як його іменували директором відділу духовних діл. Але в три місяці потім, 11 (23) жовтня 1866, писав він зовсім инакше. Лист сей починаєть ся поезиею Пушкина: „Когда для смертнаго умолкнетъ шумный день“ — а далі сказано: „Така неправильна душа, як у мене, не може бути спокійна. Я наробив багато помилок у житю, багато дурниць, багато нікчемностей (пошлостей). Все те мене мучить — ось і маєш усьо історію! Один для мене ратунок — сильна діяль-

¹⁾ Правда, 1868, 336. ²⁾ К. Ст. 1898, 1 86.

ність. Без служби така діяльність у Росії — бодай для мене — не можлива. Ось для чого я служу, та ще й для того, що хоч сплатити довги. Сплативши довги, я може вибую ся із сил і заберу ся у свій хугірський захисток, щоби померти по запорозьки, себто здалека від галасу. Козаки, коли не вмирали на війні, то забирали ся в яку небудь глуху сторону, навіть здалека від родини. Я розумію се почуте і без сумніву сам так учию. Але поки-що попрацюємо на славу російського імени, котре я люблю, не зважаючи на те, що його що дня неславлять мої земляки“... Далі оповідає Куліш у сім листі, як живе у Варшаві, як кудись подіває гроші, і сам не знає куди, та що в нього добрий апетит, хоч про їду не дбає. „Одна тільки біда, що безрадісно якомсь буває на світі, дуже безрадісно, — і тут часом, неначе дуже мудрі річи, роблять ся страшні дурниці. Моє жите давно зіпсоване“¹⁾).

Такий самий тон і в листах з 1867 р. „Я і без того роблю багато дурниць, за котрі приходять ся себе самого в душі сварити, як найпідлішого чоловіка“. — „Довгенько-ж ти мовчав, друже Іване! -- писав Куліш літом 1867 до Хилчевського. — Та в мене не було охоти до листування. Коли не лаяти все навкруги, то нічого й писати, а лайкою що поможеш? Ось тобі й відповідь на твої питання. Скажеш: Якого-ж гаспида сидиш у тій Варшаві? А де-ж мені дітись? На столиці нас не треба, а на Україні дурень на дурневи сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то вибачай, чи й є на світі дурніщий город? От хоч би ваші газети, та цур їм! Про таку погань і споминати не стоїть. Університетські паничі, ті, мовляв, професори думають, що обороняють Русь од Ляхви, стелють же дорогу до панування на Україні — іменно тим, що побивають у цв'іті народню силу, розлучаючи молодіж із народом. Ніяка сила не обіпреть ся против лядської на Україні, опріч тої, що заганяла колись Ляхів за Вислу. Розумний знає се добре, а дурному ніхто в голову не вложить“²⁾).

Останні слова з сего листу показують нам сі провідні гадки, які Куліш мав підчас своєї служби яко урядник, сказати-б, політичний. Як відомо, його тодішня діяльність вяже ся з діяльністю у Холмщині Т. Лебединцева, котрого листи з тих часів також надрукувала „Кіевская Старина“. Говорячи про сі листи, д. О. К., як очевидець побуту Лебединцева у Львові, замічає, що в них

¹⁾ Там-же, 87 і 88. ²⁾ Там-же, 88 і 89.

нема й сліду якихось справді народно - національних інтересів. Навпаки бачимо, що навіть там, де Черкаський чи щиро чи силою обставин мусів сприяти народно національним інтересам, там Лебединцев поза плечима Черкаського дбає про чисто урядові інтереси. Лебединцев у своїх листах, хоч вони писані й до брата, не все висловлював щиро. Причина сего — її вказує О. К. зі слів самого Лебединцева і Куліша — обережність, дипломатичність Лебединцева в справі церкви і школи в Холмщині. „Уживане в холмських народних школах народної мови убили ніхто більш, як українофіли Лебединцев, а переважно Куліш, і вони були задля холмських Українців найбільшими обрусителями. Куліш казав, що треба положити яко мога ширшу межу між Українцями і Поляками, а то — російську мову. Се, думав він, було високо політично. У Лебединцева інстинкти урядника і бажання прислужити ся властям взяли гору над природними інстинктами Українця“ ¹⁾. Куліш же, очевидно, бачив, що робить часом дурниці, сам себе сварив за се, але й потішав себе гадкою, що вбиває клина поміж Українців і Поляків. Старане се видасть ся нам зрозумілим, коли пригадаємо собі, що іменно по польським повстаню 1863 р. додано в українським руху „польську інтригу“. Куліш, що, можна сказати, перший зорганізував сей український рух по Кримській війні, без ніяких „інтриг“ з польського боку — годіж тут ученому Грабовському приписувати якусь спеціальну місію — хотів очевидно скинути з українського руху підозріня в польській інтризі, щоби здобути для нього полекші. О. К. розуміє тепер українсько-польські відносини инакше, як їх розумів у 60-их роках Куліш, і докоряє йому обрусенем. Против сего докору нема що й казати, хоч би й як бажало ся боронити Куліша; і сам Куліш бачив, що зле робить; але коли хочемо зрозуміти його, то й находимо тут попри особисті мотиви (потреба зарібку на сплату довгів, розчарованя в попередній діяльності, потреба нової сильної діяльності) також загальні з основною гадкою: сперти польський вплив на Україні. Щоб се осягнути, Куліш жертвував Холмщину на поталу обрусеню, щоби між Україною а Польщею була російська межа. Ся Кулішева політика мала, як усяка иньша політика, два кінці; догоджуючи одним, не міг він дого-

¹⁾ Гл. статя О. К. »Цікава сторінка з минулого« в Руслані, 1898 чч. 137—142.

дити другим. А тепер, по літах, як дивити ся на сю справу, то треба тільки жалувати, що кабінетний учений з незвичайно чуткою совістю, що шукав безпастанно правди навіть у минувшині, став політичним діячем — і до своїх усяких розчаровань призирав собі ще розчарованя і на сім полі. Врешті иньші мотиви його діяльности в Варшаві зовсім сходили ся з його вже відомими давнішими поглядами на відносини України до Росії і до Польщі: з його явною прихильністю до Росії і неприхильністю до Польщі, котрій тільки із становища добра маси признавав деякі заслуги. Домішали ся сюди, очевидно, і сучасні обставини після 1863 р. — і так у тодішній Кулішевії діяльності бачимо не якусь примху його неправильної душі: ся діяльність у звязи з попередньою була доволі консеквентна і мала свої мотиви, яких не можна мало-важити. Особливо важний тут мотив, що в Куліша було недовіре до своїх земляків. Звідки воно в нього взяло ся, се ми вже знаємо; тому й не дивно нам, коли читаємо в листі до Хильчевського з 1868 р. „Дуже помиляєш ся, друже Іване, думаючи, що як би я жив у вітчизні, то я міг би мати добрий вплив на моїх земляків: перебравши в житю багато людей, я прийшов до висновку, що моїх земляків, себто інтелігенцію, треба лишити на ласку їх нікчемної долі. Нехай ними займеть ся ще хто небудь иньший, а я маю намір займатися лише своєю особою. „Предметъ достойный!“ як каже бідний Пушкин, котрий... „людей конечно зналъ и вообще ихъ презиралъ, — но правилъ нѣтъ безъ исключеній“ — сказано далі. Є виймки і для мене, але для них нема потреби жити на Україні“¹⁾. Були й Кулішеві земляки винні помилкам Куліша; стративши віру в них, він шукав підпори де міг. А що найбільше оправдує Куліша: то свідомість того, що робив помилки; звісно, свідомість ся не була рівночасна з помилками; а коли й була, то й тоді вину за помилки треба розложити на ті всі обставини, в які він попав, на ту урядову машину російщення, що в 60-их і 70-их роках російщила Холмщину і навернула її силоміць до православія.

Уже тоді, як Куліш покинув службу у Варшаві, він писав про себе таке: „Що зробило з мене найліпшого поміж урядниками в Варшаві, те саме робить мене найліпшим поміж господарями. Моя заповідь: *est modus in rebus*. Ні теоретика ні практика мене

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 91.

заманоють. Кожде місце має свої закони до роботи. Поки-що я не помиляюся“¹⁾. В приятельських листах до Хильчевського в 70-их роках Куліш нераз нагадував свою службу в Варшаві: то ставив 1871 р. засаду:

„Śad nad nami nie dany nikomu,
Chcąc mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną“²⁾,

чим хотів сказати, як трудно бути справедливим до иньшого чоловіка, — тут завсїгда треба недовіряти власній думці про когось, треба старати ся зрозуміти його положене; то говорив таки виразно 1872 р.: „Чи ти думаєш, що моя варшавська служба — то лише гра припадків? Я пізнав людей і обставини і скористав з одних і других. Моральна смерть Мілютина (Куліш мав на думці недугу М—а, через котру той мусів покинути службу) поспувала мені карієру; але коли-б мені не опротивили урядники аж до блювоти, то я міг би був лишити ся з 4500 (а з нагородами 5000 р.), доки був би схотів, аж до красших часів. Ні, я мусів розірвати з ними і через стан мого духа, і для ратованя моєї репутації, котру вони хотіли очорнити“³⁾.

Ось так судить Куліш сам себе, застерігши ся, що „śad nad nami nie dany nikomu“, бо він знав себе краще, ніж иньші його знали. Прикрий стан його душі походив від свідомости, що став колісцем в обрусительній машині; оправдане, що помагає вбивати клина поміж Україною і Польщею, не давало повного успокоєня; люди вже починали уважати Куліша цілим Москалем, що навіть відрікав ся своєї української діяльности. Таким бодай хотіли його бачити галицькі москвофіли, що 1866 р. звісною заявою в „Слові“ признали себе Росіянами. По сій заяві настала в Галичині поміж Русинами партійна ненависть, з якої користали Поляки. Правительство налякало ся і почало 1867 р. видавати против „Слова“ часопись „Русь“. Редактор „Руси“ Кость Горбаль запевняв Ом. Огоновського 1888 р., що не Поляки давали гроші на сю часопись і що сам Голуховський був їй противний⁴⁾. Очевидно гроші давало центральне правительство, а Поляки тільки раді були тій часописи зі свого становища. Однак се вистарчало москвофілам бачити в „Руси“ польську інтригу. Куліш, що своєю полі-

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 103. ²⁾ Там-же, 105. ³⁾ Там-же, 111. ⁴⁾ Ист. лит. рускои Ц, 2, ст. 672.

тикою у Варшаві не дав доказу своєї прихильности до Поляків, не був прихильний і „Руси“, про котру її вороги пустили чутку, що її видають Поляки. Тому коли дізнав ся, що „Русь“ друкує ся його правописю, відомою „Кулішівкою“, ужитою вперше в „Запискахъ о Южноій Руси“ і в Граматці, та що Поляки уважають сю правопись ознакою розмиру Українців з Росіянами, то й написав у приватнім листі до Я. Головацького, що готов відречи ся своєї правописи, аби тільки вибити Полякам оружје з рук. Але Я. Головацький, котрий ще 1862 р. сам тішив ся з того, що у Львові, „ще не вмерла козацька руська мати“¹⁾, в часі 1864—1867 уже перебув метаморфозу в російськїм напрямі і от він надрукував сей приватний лист Куліша без його дозволу у „Слові“ 1867 ч. 44 п. в. „Отреченіе Кулиша отъ своей правописи“. Правописні лицарі обернули сю справу в користь свою, чи то ніби загально-російську, і скривдили Куліша ще й тим, що попускали дещо з листу, подавали свої додатки і підписали його. Куліш запротестував против такої роботи у „Правді“ (1867, ст. 72); але справу підхопили „Московскія Вѣдомости“ (1867, ч. 107) і знов зі свого становища посудили передовсім „Правду“, що її видають Поляки, що було неправдою, а потім накинули ся й на Куліша, що він тут відрікає ся своєї правописи, а тут її боронить. Притім у статі була мова „про злодійські українофільські прямованя, що бажали розікрасти руській нарід“. Сї інформації йшли до московських часописий очевидно зі Львова і з Відня, де того-ж року 1867 бувший українофіл Климкович почав з иньшими видавати „Славянскую зарю“, в котрій писав статі в роді „Слѣдуетъ ли быть малорусскому вопросу?“ та давав сим способом материял „Московскимъ Вѣдомостямъ“ и „Москвѣ“, котра також напастувала Куліша. Так от Куліш, ворог Поляків, мимо своєї волі опинив ся нараз ніби союзником Поляків, бо й йому і Полякам залежало на українській справі. Хоч він ту справу розумів без Поляків, перемішали вороги справу „Руси“ (правительственну) і справу польську з українською, втягли неповинного Куліша у галицьке політичне болото — і так він перший став жертвою сеї політики. Що найпоганійше було у сій політиці, то те, що очевидно на донос ворогів українофільства російське правительство стало переловлювати листи галицьких Русинів до Куліша, з котрих довідало

¹⁾ Гл. його лист в „Основи“ 1862, липень, ст. 68—69.

ся про його зносини з Галичанами, і навіть само зажадало від нього, щоб він печатно кинув погорду на Галичан і зрік ся всего того, що перше виявляв у своїх писанях. Коли-ж би він сего не зробив, то грозили йому, що втратить свою вигідну посаду ¹⁾.

Тоді то писав Куліш Хильчевському 22 серпня 1867: „Тут (у Варшаві) певна біда: Катков під'ябеджує, а дурники лякають ся мене, мов ті Римляне Югурти, що мовляв, *absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto habetis*. Що вони мені тут за хлопів роблять, то цілу книжку написав би, коли-б схотів усе прописувати. Ось прочитай Nr. 107 „Московських Відомостей“, то побачиш, як на мене дика сила гукає. Відписав я таке Каткову, що мов чемериці понюхає; а як не схоче напечатати (бо чести чорт-ма в його за шеляг), то дослав я теж саме Аксакову. Коли-ж і Аксаков почав уже собачими стежками бігати, то теж саме послав у Петербург. Посатаніли всі, чи чорти їх нехай батька знає, — зовсім дурні — мов довбешки! Ти йому образи, а він тобі лубя! Ну, та дарма! Нехай басують: сами себе осоромлять, бо мовляв: брехнею світ пройдеш, тільки назад не вернеш ся“ ²⁾.

І добре вгадав Куліш: тепер коли вже відома історія московських славянофілів у 60-их роках, коли відома діяльність Лебединцева у Холмщині з його листів і його зносини з галицькими москвофілами, осоромили ся ті всі, що на Куліша були „посатаніли“ 1867 року; остала ся одна правда. Добуваючи оту правду на верх, ми тільки можемо чудувати ся великому глумови долі над Кулішем, що тут сам боронив „руссаго права“ у Польськім Царстві, а тут — завдяки галицько-московській політиці — опинив ся ніби ворогом сего „руссаго права“. Загнули йому противники із його-ж хворосту карлючку — Куліш любив уживати сю пословицю тай до нього самого її можна приложити.

Протест Куліша против інсинуацій надрукували тільки „Петербурскія, Відомости“, 1867 чч. 250 і 25¹, але се вже не могло йому богато ³⁾. Цікавий його лист з того часу до Хильчевського; зрозуміємо його добре, коли попередю скажемо, що Головацького суспендували з університетської катедри в січні 1867 р.,

¹⁾ Порівнай »Ист. лит. рускои«, том III 1, стор. 114—118.

²⁾ К. Ст. 1898 I, 90. ³⁾ Сей протест у перекладі на українську мову напечатаний у »Правді« 1867, стор. 167—168, 175—176 і 183—184.

почім він в Росії дістав тисячу рублів запомоги і в маю того-ж року був на етнографічній виставі в Москві, на славянськiм в'їзді, представив себе також цареві Олександрові II в Царськiм селі і дістав небавом посаду. Бувшиї Русин став Росіянином... Приготовляючись до такої кар'єри, він покинув без великого труду свої давні ідеали і між иньшим став ворогом Куліша. От до сего часу й відносить ся згаданий лист Куліша ¹⁾. У нiм він каже, що в Варшаві деякі люди втопили би його в ложіі води; вони дивлять ся очима Каткова на нього і готові позбавити його шматка хліба. Але хоч би й позбавили, то він не покине своїх пересвiдчень. „Хоч би мені впало сто тисяч — і тогді думка моя не грошима-б водилась, а тобі здаєть ся, що я клопочусь про тисячі карбованців. Гай, гай! Давно б уже тріщала в мене від них скриня, та не грошиї чоловік добиваєть ся. Нехай так люди про мене думають — воно й гаразд, а тобі не личить... Справді Головацького в вас не розуміють. Колись побачать, що воно є. Затуманено людям очи так, що й ми багацько дечого не добачаєм. Не тільки він напечатав (мова тут очевидно про ніби-відреченє Куліша від своєї правописи в „Слові“ 1867), та ще напечатав з лукавої науки, побувавши в Москві. Се діло широке, а не таке, як там у вас міркують. Яка тут гордость, брате! Тут чоловік на силу дише серед ворожого натовпу, а тобі здаєть ся, що він панує; а що про дорогу речеш, то був би я падлюка, коли-б з неї звернув, хоч би для одного такого як Аксаков або Катков. Се ти нічого не знаєш, тим раєш мені „уступати другим дорогу“. Ми стоїмо в Тернопілах. Проклята мати, що породила такого уступателя! Нехай нас розтопчуть і возвістять мирови, що восторжествовали над великим злом: отсе буде наша найкрасша слава, коли не доведеть ся нам самим розтоптати безголових тих фанатиків, що всім руським миром заколотили і всіми способами добро і правду з людської душі викоренюють. Нічогісенько в вас не тямлять. Сидять у вас люде „во тьмѣ и сѣни смертїи“.. „Зачѣмъ давать поводъ къ этимъ виходкамъ“? На що серцем і розумом жити? Та теж на сьвітї нема нічого гіршого, як мовчки дивитись на той сором, що ним окрива Катков Руську землю! Коли-б сталась Русь

¹⁾ Сей лист не має дати, але із змісту його видко, що він з 1867 р. К. Ст. 1898, I 146. Пор. Огоновського »Ист. лит. рус.« том III 1, 118.

такою, якою він її малює, то бувби їй капут, бо була-б се брехня від моря до моря і нікчемність від сходу до заходу сонця!"

Отся пригода, що почалась правописною суперечкою, а закінчила ся стратою „шматка хліба“, роз'єднала Куліша з московськими славянофілами, з якими він зійшов ся був у 50-их роках. Результат же його служби в Варшаві був такий: він пізнав нові польські жерела до історії України, сплатив свої довги — а мав він їх кілька тисяч, хоч і йому були винні люде далеко більше¹⁾, — але притім здобув собі ворогів в людях з партії галицького „Слова“.

Покинувши службу, Куліш їздив 1869 р. весною і в осени в Европу, в осени 1870 знов подорожував, прожив зиму у Венеції, у Відні, був у Галичині і аж весною 1871 р. вернув ся у свій хутір та почав господарювати. За той час від 1868—1871 він напечатав деякі статі у „Правді“ і видав Пятикнижжє, книгу Йова, Псалтир і Четвероевангелиє.

Дома у Мотронівці на хуторі не пожив він довго та спокійно. Один із братів Білозерських, Віктор, помер. Маєток Білозерських (тисяча десятин) поділено було поміж чотирох братів і три сестри, з котрих одна була жінкою Куліша неправильно; треба було наново його ділити. З того взяв ся процес, котрий страшенно докучив Кулішеви: він аж у мемуарах списав його на вічну памятку. Хотіло ся йому доконче обезпечити жінці і собі спокійнішу старість і тому хотів просто купити маєтність своєї жінки Мотронівку, щоб тільки мати спокій.²⁾ Щоби роздобути на се гроші, він знову прийняв службу в Петербурзі в жовтні 1873 р. Йому поручили редакцію „Журнала путей сообщения“. Предмет був для Куліша зовсім новий, але він до року видав один том сего журналу. За той рік він напрацював ся страшенно, бо не тільки сповняв свою урядову службу серед ріжних нових розчаровань, але ще й написав 1874 якісь сцени п. з. „Хмельницький і Барабаш“, роман „Мар'їнъ хуторъ“ і почав видавати „Історію возсоединенія Руси“. З кінцем 1874 покинув Куліш свою службу, маючи надію заробити більше пером.

З тих часів ми маємо листи Куліша до Хильчевського. З них поки що виймаємо тільки дещо для характеристики Куліша підчас

¹⁾ К. Ст. 1899, I 83 і К. Ст. 1898, I 86 і 89. В. Тарновський син дарував Кулішеви його довг, зроблений у В. Тарновського батька. Гл. К. Ст. 1899 I, 89.

²⁾ Пор. листи до Хильчевського в К. Ст. 1898 I, стор. 110 і д.

побуту його на хуторі і в Петербурзі. З нагоди поганого процесу писав він 1874: „Богато може лихий чоловік зробити по своїому в Росії, але не все. Шкода про се й балакати. „Война — по гробь мой договорь!“ Се синонім слів: „Горе миф, аще не проповѣдую.“ Чи ти хочеш ждати, поки каміне заговорить? Се метафора. Нам треба бути живими, а не від каміня чогось такого ждати.“¹⁾ Відносини поміж Кулішем і Хильчевським (вони були хоч і щирі, але більше фінансової натури) зложили ся так, що Хильчевському здавало ся, мовби Куліш деспотично поводив ся з ним. На дотичний докір відповів Куліш, що не вважає деспотизму абсолютним алом; без него багато в житю просто ніяк не можна зробити. „Такъ тяжкій млатъ, дробя стекло, куеть булатъ.“²⁾ — „Кто тебя, батюшка, обидить? ты самъ всякого обидишь“ — ось мій девіз; а ти лякаеш мене упадком драгтивного дурня (мова про процес), коли я не боюсь і сильних міра сего.“³⁾ Отсей самий воєнний, деспотичний настрій видко і в листах Куліша до Хильчевського, де він сперечає ся з ним і за „Історію возсоединенія Руси,“ але про се ще поговоримо пізнійше.

Тут тільки хотіли ми здати справу зі служби Куліша у Варшаві і в Петербурзі. І сюди і туди їхав він на те, щоб заробити гроші то на сплату довгів то на свій хутір у Мотронівці. Намовляли його, правда, і за першим і за другим разом, щоби служити на Україні, навіть найшли йому якусь службу 1874⁴⁾, але він не мав здавна довіря до земляків, не міг забути розчаровань з причини їх, і тому не хотів служити на Україні. Лихо вийшло з того таке, що він занадто відчужив ся від Українців; уже з ким воював, то не хотів мирити ся. Тимчасом він від 1864—1874 пройшов, сказати б, і російську обрусительну школу, сам навіть був начальником такої школи, і притім на науковім полі, слідом за Грабовським, вібрав від иньших варшавських Поляків нові польські материяли до історії України, особливо XVI і XVII столітя. Таким способом відчужене від сучасної України з одного боку, а з другого боку впливи російський і польський — усе-ж те на тлі великих клопотів моральних і материяльних — викликали в Кулішеві душі настрій, у котрім находимо песимізм що-до земляків, надію тільки на власні сили і з того гордість та деспо-

1) Г. Ст. 1898, I 125. 2) Тамже, 130. 3) Тамже, 127.

4) Пор. К. Ст. 1898, I 124 і 126.

тичні інстинкти, бажане сильної діяльності і тому деяку покірливість у службі, більше розвиті теоретичні думки про „русское право“, котрі як продовжене відомих Кулішевих думок про Росію з 50-их років не можуть нам здавати ся чимсь зовсім новим — і притім національні українські думки, критичні що-до історії козаків, а в практиці такі самі, які він мав при видаваню Граматки і Проповідий. Перевагу у тих усіх думках узяли думки історика Куліша і він з усіми своїми новими вражіннями, зібраними на урядовій службі, перекинув ся на бік урядової Росії у своїй „Історії возсоединенія Руси.“ Все те мало свої початки не тільки в 50-их роках, але і в 40-их Кулішевої діяльності.

(Про зносини Куліша з Галичанами в роках 1858—1871).

Вже попередю була згадка про зносини Куліша з Галичанами; тут треба про сі зносини сказати де-що більше, бо в огляді усеї діяльності Куліша годі поминути їх мовчки. Тільки те вже треба наперед зазначити, що листів до справи сих зносин оголошено ще дуже мало, а в тих, які вже оголошено, найбільше мови про коректи і т. и.; тому й годі подати про вплив Куліша на Галичан докладнійші вісти; треба обмежити ся на сих датах, які є.

Перший раз був Куліш у Львові 1858 р., коли вертав з подорожи до Росії. У Львові познайомив ся він з проф. унів. Яковом Головацьким, як видно з Кулішевого листу до Каменецького.¹⁾ Яке вражінє зробив один на одного, нам не відомо, — в листі нема про се мови. Але Куліш дізнав ся мабуть немало про Галичину, бо став писати про неї статю. „Пишу велику статю про Галичину. Тільки цензура, цензура!“ — таку вістку читаємо в Кулішевім листі з 17. липня 1858.²⁾ Ся статя про Галичину не була друквана.

На другий рік 1859 Куліш не переїздив через Галичину, як видно з дати двох листів в дороги: Берлін, 1859, 14 мая на однім листі, а зараз на другім: Тверь, 1859, 16 мая.³⁾ За те був Куліш у Львові 1861 р., коли з Костомаровим їхав над море купати ся. Тоді то він і познайомив ся лїпше з Львовянами та навазав близші зносини. Рік 1861 в історії галицьких Русинів —

¹⁾ К. Ст. 1898, II 232. ²⁾ Тамже, 239. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 370.

се, як відомо, рік розбудження національного руху в Галичині, приспаного значно в 1850-их роках. І Я. Головацький і Дідицький зі старшої громади і Володимир Шашкевич, К. Климович, Ф. Заревич, Д. Тянячкевич та інші з молодшої громади — всі вони почали нараз немов однаково думати в справі української мови і зовсім не цуралися уживати її чи то в „Слові“ чи пізніше у „Вечерницях“. Все те треба було приписати тому свіжому вітрови з України, що повіяв у Галичину. І книжки і люди з України порушили галицьку громаду. Книжки посилав і Куліш — у його листах до Каменецького нераз згадується про се, що чому Каменецький забуває посилати Галичанам книжки — і сам він очевидно неоднораз сказав особисто Галичанам.

Характеристичний з того часу є лист Я. Головацького до редакції „Основи“¹⁾. Лист писаний 30. січня 1862 і говорить ся в ній про отворене „Руської Бесіди“ в Народнім Домі, на котрім деклямовано стихок В. Шашкевича п. з. „Нивішня наша пісня“. Головацький писав: „Поклоніть ся панови П. Ал. Кулішеви і його чесній сопрузі і скажіть їм, що той стихок голошений був при отвореню нашого народнього касина (клуба) під імям „Руська Бесіда“ в Народнім Домі, в тім куті, де за його буття ві Львові закладали ся хундаменти і звідки він взяв собі на памятку каміньчик. Тепер нехай би вони, чесні, побачили розмальовані і красно устроєні комнати з воскованими паркетами, украшені зеркалами та меблями, освітлені газом, — нехай би увиділи зібрану руську братію з 50 до 100 чоловік, як вечерами забавляють ся та бесіднують, а все по руськи, аж ся душа радує! Коби вони могли були прийти на заведеніє Бесіди, як то красенько виголошали наші молодці стихи Тараса Шевченка, — як співали хором наші співанки: — „Мир вам братя!“ або: „Я щасний, руську матір маю і щирій Русин мій отець,“ — гарно, весело, аж серце розпливало ся, — коби, сердешні, були приїхали хоч на пробу танців в Бесіді, або і на наш руський баль, котрий відбув ся 23. січня в редутовій салі на вдивовижу всього Львова. — Найбі шановний пан Куліш побачив, як то гарно по козацьки поубирали ся наші молодці-студенти, та гуляли з нашими львівськими красавицями козака і коломийку, побрязкуючи брязкачами! Ех! — сказав би сердега: „Ще не вмерла козацькая руськая мати!“

¹⁾ Гл. Основа 1862, липень, ст. 68—69.

Нашим публичним виступом показали ми перадливим ворогам і недоброжелателям нашим, що Русини суть і живуть своєрідним життєм в древній столиці руського князя Льва“.

Лист сей подає деякі звістки про побут Куліша у Львові 1861 р., а топ його свідчить, що Головацький поважав Куліша та й сам ускочив у козакофільство. Але Куліш держав ся радше молодих і Вечерниці та Мету запомагав своїми поезіями, повістями і історичними працями.

Дальші роки розділили руську громаду в Галичині на два ворожі табори. Почало ся се 1864 р., коли князь Черкаський, головний директор комісії внутрішніх і духовних справ у бувшій Царстві польськїм, хотів добути в Галичині уніятського єпископа і свьящеників для Холмщини, бо вірив, що при помочи їх, як людей білше прихильних Росії, лекше добуде церкви і школи з рук Поляків. Черкаському се не повело ся, але повело ся Т. Лебединцеву, котрий сам приїхав 1865 р. до Львова і повів цілу справу. Годі тут оповідати широко про неї¹⁾; результат заходів Лебединцева був для галицько-руської суспільности незвичайно сумний. Повстала москвофільська партія — і то не тільки з причини національної ворожнечі до Поляків та зневіри в сили свого народу: велику ролю відіграла тут і російська політика. Тут помагали ріжні сфери, почавши від царя аж до російських урядників, — почавши від державного російського скарбу аж до приватних людей, що складали складки на „бідних“ Галичан. Настала в Галичині крайня деморалізація, через котру потерпів і Куліш, як про се була вже мова у попередній главі. Куліша хотіли присилувати, щоби помагав сій деморалізації, щоби вирік ся противників галицького „Слова,“ — але він не дав себе втягнути у се багно, покинув службу і противно, став підпирати сю групу галицької молодіжи, що зібрала ся коло „Правди“ і була противна як москвофілам так і Полякам. Мав намір узяти в свої руки ліпшу частину галицького духовенства — і в тій цілі, очевидно, став перекладати духовні книжки.²⁾ У „Правді“ 1868 р. помістив він переклад оповідання „Потомки українського гайдамацтва“ і свою

¹⁾ Про се писав я шпрше у Літ. Наук. Вістнику 1898, т. III, стор. 28 до 46 у статі п. з. »Деңо з кореспонденції Лебединцева до історії галицької суспільности 60-их років.«

²⁾ К. Ст. 1898, I 91.

історичну статю п. з. „Перший період козацтва аж до ворогування в Ляхами“; а року 1869 помістив у тімже журналі „Погляд на занедбане народної мови“, „Нарис історії словесности русько-української“, переклад „Пятикнижя“ і книги „Йова“ і дві статі педагогічного змісту. Поміч ся не була велика — як і взагалі участь Куліша в галицьких та буковинських журналах у роках 1860—1880 не була дуже значна; він друкував звичайно у Галичині чи в Австрії те, чого не міг би був видати в Росії, або те, що вже друкував у Росії; статій часто не докінчував і очевидно не Галичину мав передовсім на увазі у своїй діяльності. Але на Галичан мали вплив його твори, ще більше його правопись, через котру довгі літа вела ся суперечка, його особисті зносини з деякими Галичанами і матеріяльна поміч на видавництва. Деякі молоді люди, з котрими Куліш зійшов ся 1869 і 1870 р., попросту використали Кулішеву доброту і прогайнували ті гроші, які він дав на українофільські видавництва. Але були й такі, як три брати Барвінські, Осип, Володимир і Олександр, що не над’ужили його довіря. Одному з них, Олександрови, зладив Куліш для гімназійної читанки 1870 р. „Погляд на устню словесность українську“; а другого, Володимира, заставив видавати „Святе письмо.“ До сего видавництва й відносять ся видані вже, крім деяких, листи Куліша до Володимира Барвінського. Сю кореспонденцію оцінив також уже др. Іван Франко ¹⁾, причім сказав і свою думку про тодішне розумінє чи радше нерозумінє галицьких відносин у Куліша. „Читаючи сі листи — каже др. Франко — ми бачимо, яка маса непорозумінь і неясности лежала в основі зносин Галичан з Кулішем. Куліш приступив до зносин, не знаючи Галичини, її історії і тогочасного стану, її інтелігенції, потреб і бажань. Він, уважаючи себе по смерті Шевченка першим українським поетом, критиком, писателем, ученим, хотів тільки одного — подати Галичанам свої думки, тоді вже значно здискредитовані в Росії. Та на лихо своє він був чоловік занадто вразливий, щоб не збити ся з дороги в тім чорторії суперечностей, яким була тодішня галицька Русь. І ось уже в тій маленькій частині його перениски, яка дійшла до моїх рук, ми бачимо значне хитанє його поглядів. Візьміть його відносини до „Основи“. Спершу він не знаходить досить сильних слів, щоб вилаяти її, а за пару місяців осідає на

¹⁾ Записки Наук. Тов. ім. Шевч., том XXVI.

думці, що се не вадить нічого, коли вона буде одинокою речницею поглядів народньої партії і радить молодим опозиціоністам не дразнити її. Мовляв: коли вона заведе справу зовсім у болото, аж тоді буде час протестувати“.

Так само перецінював він значіне свого перекладу „Святого Письма“. Др Франко каже, що Куліш зі своїм містичним народництвом і не міг пошхнути галицької молодіжи до якогось морального відродження. „Приходячи до Галичан з антипольськими і козаколюбними поглядами, висловлюваними в „Основі“, Куліш зразу немов попав у тон тої польсько-руської суперечки, що йшла тоді в Галичині. Але його нехить до Поляків була книжкова, вичитана з літописей і актів XVI—XVII в., а не була виразом ніяких пекучих сучасних інтересів і кривд. Оттим-то швидко з тих самих актів він зумів виссати і щось зовсім противне — горячу прихильність до польської шляхти XVI—XVII в. як до „строїтелів“ і страшну ворожнечу до козацтва, як до „руїнників“. І от десять літ по написаню памятної девізи: „Поки Рось зоветь ся Россю“ і т. д. Куліш являєть ся в Галичині як апостол — польсько-руської згоди, являєть ся з таким самим дитинячим незнанем галицьких обставин, в ту саму пору, коли Поляки підкладали під розвій руської народности в Галичині такі капітальні міни, як Змартвих-встанців і єзуїтську реформу монастирів“.

Осуд сей занадто острій і несправедливий тим, що недоцінює Кулішеві заслуги, а перецінює його помилки. Якби Галичани схотіли були пізнати усї Кулішеві твори, то могли були з них научити ся немало, тай не самого лихого. Кулішеве народництво не було таке містичне, щоб його не можна було розуміти. Було воно подібне, як народництво Росиян або Поляків у ті часи; а ріжнило ся від них тим, що за основу мало свій нарід з його окремими прикметами, яких не перечили ні Росияне ні Поляки. Був се демократизм, хоч і з романтичним підкладом, але у справі розуміння добра маси доволі виразний і ясний. Правда, Куліш не подав широкої програми роботи для маси, але у своїй сфері діяльности робив, що міг: давав народови початки осьвіти, популяризував для нього історію, а інтелігенцію вчив поважати народню масу. Уважав також потрібними для народу переклади релігійних книжок, і ся гадка сама собою також не була зла. Иьнша річ, що Куліш перецінював сю потребу та що його переклади не мали такого впливу, як він сподівав ся.

До Галичан прийшов Куліш з поглядами, котрі — як було показано в попередніх главах — не були виразно антипольські (нагадаймо його признання історичній Польщі) ані козаколюбні. Та хоч значна нехоть до польської шляхти, ксьондаїв, жидів і козаків була в Куліша справді книжкова, то основні мотиви сеї неохоти були неменше людські, як основи галицького козакофільства в 60-их роках. З наукового боку можна було перечити ся з Кулішем, але його демократизм ділив уже виразно народ на панів і утискану масу, котру брав в оборону. Правда, з того всего не виходить, щоб Куліш зі своїми поглядами розумів галицькі відносини і вмів їх поправити; але виходить те, що його погляди були не такі вже дуже містичні, щоб з них не було ніякого хісна для людей, коли-б ті хотіли були їх пізнати докладно.

Між листами до В. Барвінського найшов ся й уривок якоїсь Кулішевої статі, де він таке каже про відносини Галичан до Українців: „Ваша заслуга в тому, що ви не зробились ні Поляками ні Німцями, да в тому, що у вас в не-мужичих семьях говорять по своїйому, да в тому ще, що ви переховали від старосьвітчини слова і вирази у нас забуті. Духа поезії в вас вибито, видушено його семинарщиною і польщиною, зісталось у вас тільки чуття поезії, і тим ви так кохаєтесь у Шевченку... Школою вашою му-сить бути школа українська, оперта не на Шевченкові, як у вас здаєть ся, а на етнографії, що вже й після Шевченка дала пахущий цвѣт свій Марком Вовчком і Нечуєм. Сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чутива. Наш Гомер не Шевченко, а народ; всі ми вкупі з Шевченком ласуємось тільки останками від його великого пирування.. Поставши в народу і во імя народу появили ми поки що невеличку, а проте суцільню, самостійну літературу, і для самої її поваги не мусимо приймати того, що ви вдержуєте від старовини (етимольогія), або що ви примудруєте середнього між етимольогією і фонетикою. Коли-ж ви стоїте за свої особини, то сим виявляєте узкість своєї тенденції. Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина, чого й доказуємо не одним Шевченком; а ви бажаєте писати для своєї Галичини. Наш народ, яко нива неписьменного слова — від Есмані по Карпати, а ваш — тільки від границі по Карпати. Читати нас у Галичині будуть і мусять, хочби ми не прийняли нічогоїсінько з вашого смаку; а вас тільки тоді читатимуть на Україні, коли ви приймете смак укра-

їнський, піднявшись висше Головаччини, Дідиччини і всієї нової галичанщини... Ваша словесність буде наслідям самої бібліографії поти, поки Галичина не зілеть ся духом своїм з Україною в єдине тіло.“¹⁾ Чи такі погляди, як отсі Кулішеві на відносини Галичини до України, не були на 70-ті роки розумні? Коли-б тільки Куліш схотів був енергічно ширити їх, то безперечно був би причинив ся до зросту самосвідомости у Русинів. І коли непевний погляд на „Основу“ ставить ся йому як доказ його нерозуміння галицьких відносин — коли-ж і мав він нагоду пізнати докладно сї відносини? — він повторяв звичайно тільки ті гадки про Галичину, які чув від Галичан — то наведений уривок із якогось соборного послання Куліша до Галичан свідчить, що він дуже добре (?) розумів відносини Галичини до України і подавав хоч малому кружку Галичан, зібраному коло „Правди“, немаловажні провідні гадки до роботи. Очевидно, що ненавистна йому „галичанщина“ могла його відстрашити від сильнішої пропаганди своїх думок у Галичині; долучили ся до того иньші відомі вже клопоти з хутором — і він покинув займатися Галичиною, тільки часом (1876 і 1877) посилав сюди деякі свої статі, звичайно історичні, що були малими окружинами його великої праці в Росії і в російській мові.

(Праці Куліша з років 1862—1897: Історія Англії Меколя. — Про паденіє шляхетскаго господства въ Украинѣ обѣихъ сторонѣ. — Руїна. — Первий період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами. — Про польсько-українську школу. — Польская колонизація юго-западної Руси. — Історія возсоединенія Руси, 1874—1877. — Малорускіє козаки между Россіей и Польщей въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича. — Мальована Гайдамаччина. — Завір'юха на степах. — Галицька Русь в починахъ козацько-шляхетської усобиці. — Хуторна поезія. — Крашанка. — Маготет і Хадиза. — Байда. — Маруся Богуславка. — Цар Наливай. — Петро Сагайдачний. — Отпаденіє Малороссіи отъ Польши (1340—1654), три томи. — Дзвін. — Позичена кобза і иньші переклади).

Як розвивались в 50-их роках Кулішеві погляди на історичні відносини України до Московщини і Польщі і погляди на внутрішні

¹⁾ Записки тов. ім. Шевч., том XXVI.

відносини історичної України, се ми вже показали у попередніх главах. — Тепер би нам треба прослідити дорогу, по якій дійшов Куліш до „Історії возсоединенія Руси“. Поступаючи хронологічно, ми почнем від його історичних праць з 1862 і 1863 р. Сам Куліш брав ті праці на увагу, коли починав писати свою „Історію“. І того-б нам ще не забути, що Куліш у початках 1860-их років зладив переклад „Історії Англії“ Масcaulay-а. Меколей, як відомо, належав до партії вігів, прихильної народови і поступової, і свою історію Англії зладив він із становища вігів. Політичні погляди Меколея знати в цілій його історії; він усі історичні події й особи осуджує консеквентто після своїх поглядів, через що й затемнює нераз справу. Коли Куліш перекладав Меколея, то певно добре придивив ся методі сего історика; а пізнійші праці Куліша й показують, що приклад Меколея, як писати історію, міг тільки утвердити Куліша в думці опановувати всю історію „одним великим помислом“, який у нього вже був значно виробив ся, себ-то помислом дивити ся на історію із становища соціологічного.

Тоді то, як перекладав він історію Меколея, помістив він у „Вѣстникъ Югозап. и Зап. Россіи“ за роки 1862 і 1863 статі „Про паденіє шляхетскаго господства въ Украинѣ обѣихъ сторонъ Диѣбра.“ Шкода, що трудно мені було роздобути сі статі, але я гадаю, що вони не написані в иньшій дусі, як статя п. з. „Руїна“, поміщена того самого часу у галицькій „Меті“ 1863 і 1864 р. Не ціла се праця, бо не скінчена, але плян її поданий у передмові і ми з того пляну пізнаємо Кулішеве становище, з якого він брав ся до роботи. З того пляну й подаємо характеристичнійші уступи:

„Велику вагу надають польські писателі цивілізації, що розпростерли були їх предки на всю нашу Русь. Отже з моєї повісти — маю надію — вбачить розумний, що то за мізерна була цивілізация, коли вона осягала тільки саме панство, коли вона давала одному стану волю, силу і достатки, однімаючи в иньших, а з католицтва зробила таку западню, що хто в неї вскочив, той уже на віки вічні одрізняв ся од свого рідного люду. З другого боку, виведу я на денний свѣт негербований наш люд, що само вбожество не допустило його переняти собі чужоземні звичаї, що сама темнота відлучала його від перевертнів, що само дике завзяте заховало його в старославянських звичаях і громадських порядках.. Хочеть ся мені виявити в моєму писанні, як об сю скелю нетесану,

об сього дуба коренастого, об сю жорстоку силу розбилось вельможне, горде, глажене, блискуче панство... Не вмовчимо ми ні про яке жорстоке діло козацьке, не заслонимо-ж від людського ока й жадної доблести шляхетської. Знов же й навпаки: виявивши панське деспотство, здириство, шарпанину козацького добра і зневагу нашої староруської віри, покажемо в сьвіт ока єдину доблесть нашого вбогого люду, що околичности (!) помогли їй вирости в гору до дивовижі, а та єдина доблесть була — козацьке завзяття.“¹⁾

Як бачимо, се Кулішеве становище в історії нічим не ріжнело ся від давнішого. Потім Куліш прожив три роки у Варшаві, де — як він сам каже — усе сприяло виученю XVI і XVII столітя, головно з польських історичних жерел. За той час він, як урядник, поробив багато помилок, зовсім роз'єднав ся з московськими славянофілами, але у практичнім житю не став і прихильником Поляків; противно, був їх явним ворогом.

Покинувши Варшаву, він надрукував у „Правді“ 1868 р. студию п. в. „Первий період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами.“ В сій статі не мав він очевидно нагоди висловити свій погляд на саме ворогування козаків з Ляхами, що ми моглиби порівняти з його давнішими поглядами, тільки видко у сій статі справді багато польських жерел, з якими Куліш очевидно познайомив ся у Варшаві. Але є в тій-же „Правді“ 1868 (чч. 26 і 27) Кулішів переспів польської поеми Олізаровського, до котрого Куліш додав довгу передмову і в сій передмові він говорить про українсько-польські відносини. Не можна сказати, щоби у статі знати було яку прихильність до Поляків; тут видко також ті самі погляди, що були в нього й давніше. „Де постане ляцька живнть, там нас постигне смерть. Жити бо й процвітати на руській землі зможе Лях тільки там, де ми станемось перегноєм для його кореня. Істория те сьвідчить. Найбогатша, найдужча, найрозумніша була та половина Речи-Посполитої польської, де Ляхва пожерла рушину; да й тепер має вона найбільшу силу там, де, занепадаючи, нівечачись, пропадаючи для своєї будуцини, ми ситимо... громаду перероблених помацьки своїм розумом, оберненим на ляцькій ужиток своїм достатком.“²⁾ З сего становища осудив Куліш і польсько-українську літературну школу. „Видумали Ляхи-поети якусь иньшу Україну, не ту, що до неї ми, як до вбогої

¹⁾ Мета, 1863, том I, стор. 136—138. ²⁾ Правда, 1868 ст. 310.

матери, горнемось. Ляцька то Україна, а не руська. Не мати вона нам, а хіба мачуха. Обертає бо ляшко-українська муза до нас панське обличчя з недбалостю, а тимчасом пестить спанілих та поксьонжених діток, пестить у нашому кублі гордовників наших, прославляючи їх неправу панування над ними¹⁾. В цілій передмові знати давній ворожий настрій Кулішів до польських панів, ксьондзів і їх посіпак. Все те читали ми вже в „Основі“.

З того часу п'ять літ не друкував Куліш ніяких своїх історичних статей. Аж 1873 р., коли прийняв службу в Петербурзі, Куліш зладив статтю п. з. „Польская колонизация юго-западной Руси“, що появилася у „Вістникі Європи“ з 1874 р. (за цвітень).²⁾ Зараз потім узяв ся він до історичної праці, котру гадав назвати: „Исторія українскаго козацтва до Богдана Хмельницькаго“³⁾. Се була пізнійша „Исторія возєєдінєня Руси“. Товариство „Общественная польза“ прийняло ся видрукувати сю історію. Про се писав він до Хильчевського і між иньшими сказав у однім письмі, що церковній унії не розуміє „по Костомаровськи“. Хильчевському се мабуть не сподобалось і тому Куліш відповів йому 11. серпня 1874: „Тепер я розумію, чому мій любий кум не відповів на мій лист: у ній було сказано, що я унію церковну розумію не по Костомаровськи“. К-ів цілий той „историческій причтъ“ поясняє релігійністю з одного боку, і фанатизмом з другого боку. Звідси походить щось таке, як православна ікона в їх представленю уніяцької возні; з одного боку праведники, з другого грішники. А я показую їй одних і других такими грішниками, які їй нині існують в імя ріжних уній. Все поясняю потребою грошей і вдоволенєм самолюбію, а як часом і личною пімстою. На сій основі само сьвітло православія і стовп віри, князь Острожеський, стає в мене досить звичайним паном — богачем, а Конашевич Сагайдачний влізав з педестала борця за віру на рівень щасливого в походах отамана, котрого попи, війти, бурмистри, райці і всякі т. зв. „благочестиві“ просять пристати сюди або туди, постарати ся про се або те; а врешті йому похід на море або руїна одновірної Московщини ближші серцю від усякої тяганини за церковні і монастирські маєтки, що була головною спружиною церковній унії. Одним словом, розкривши *Relacye nuncyuszów apostolskich* з Польщі і про Польщу, я веду

¹⁾ Правда, 1868 ст. 309. ²⁾ Пор. К. Ст. 1898, I, 119. ³⁾ Тамже, 133.

читача за куліси того сьвяточного вертепу, який показували публиці (нерозвитій, як дитина) творці історії. Скільки я не вказував Костомарову на сі реляції і їх статистику, він і доси не читав їх, як то видно з його історії в житєписах. Таке саме можна сказати і про дещо иньше¹⁾.

Сей важний лист поясняє нам нетільки деякі причини повстаня „Історії возсоединенія Руси“, але і провідні гадки в „Марусі Богославці“ (фігура Сагайдачного і.и.) і в драмі „Царь Наливай“ (фігура Острожського). Мабуть не иньші провідні думки є і в драмі „Петро Сагайдачний“, невідомій ще ширшій публиці²⁾.

Дня 10. вересня 1874 писав Куліш Хильчевському, що його праця „проникнута идеєю слявія русскаго народа“. Йому прислали його рукописи з заграниці і він розширив плян праці на вісім томів. Пишучи, він рівночасно і друкував; перший листок був уже готовий у вересні 1874. Працю свою хотів присьвятити памяти людей, що робили йому морально або материяльно добро, а то памяти: Н. Зіновича, Мих. Грабовського, Конст. Свидзинського, Матрони Білозерської, Ник. Білозерського, Вас. Тарновського, Марії Гоголь, Петра Плетньова, Якова Бередникова, Сергія Аксакова, Конст. Аксакова і Ник. Мілютина³⁾. Всі ті імена нам менше-більше відомі, крім Бередникова, про котрого зносини з Кулішем не знаємо нічого. Справді-ж присьвятив Куліш свою працю тільки памяти Мілютина.

В початках жовтня 1874 був Куліш у Варшаві, мабуть за материялом до праці. Звідси писав він Хильчевському: „Перший том майже увесь зложений, а ще треба складати другий. Врешті друкарня приготовлена на таку незвичайну роботу. Сподіваю ся виїхати після 1. падолиста по те, щоб виготовити третій том, котрим сягну до Хмельнищини, а для Хмельнищини мушу поїхати а) у Варшаву і Познань, б) у Краків, в) у Львів, г) в Оломуц, д) у Відень і е) у Венецію, а хто знає, може ще й в иньші городи, звісні своїми бібліотеками. Ти думаєш собі: охота-ж тобі на пів п'яного козака ставити на такий недестал? А я стараю ся про те, щоби стидно було ставити йому памятник. (Про се мовчи).

¹⁾ Пор. К. Ст. 1898, I, 135.

²⁾ »Царя Наливая« і три пісні з другої половини »Марусі Богославки« я читав у рукописі; вони були надруковані вже по написаню отсеї праці.

³⁾ К. Ст. 1898, I, 136 і 137.

Уже князь Острожський покотивсь так, як той Перун київський, і ніколи не видобудеться із Лети. (І про се мовчи). За то (оттуж почухаєш голову!) к Йову Борецькому підхожу під благословене, а до міщан іду в гості, плюнувши на бесіди вельмож і панів. (Мовчи, брате, й про се). А що вже Хмельницькому достанеться так, як тому кабану, що внадить ся в жито! Тут, може, (вибачай, що так думаю), ти скажеш, так як один піп казав мені в Туреччині: (піп здивував ся, що після Карамзіна ще можна писати про те-ж саме): „Якже се? А три томи про Богдана Хмельницького куди дінеш?“ — У піч укину. Ще здавна казав я Костомарову, що не так би треба писати, так деж бак! Усі люде хвалять, а ти один гудиш! Ще шолопай Максимович підмовляв мене: „Чом не напишете критики?“ На якого вона ката здасть ся? Критику, думаю собі, напишеш і ти, небоже; а візьми та змалюй самого гетьмана, тоді й побачиш, куди твоїй пендзель дивить ся! та побачивши і пійдеш у тиї богомази, що каже: „ничаво-оста: для хахловъ и такой Богъ брядѣ“. Отсе-ж я й не писав критики, а тепер уже за одним заходом усе. Нехай люде дивлять ся, которий потрет крашій, чи той, що поставлено на покуті, чи той, що в порога? А гарно буде дивитись на Хмельницького! Хоч і в порога стояти-ме, то можна попри йому дещо намалювати предивно! Сам він ледащо, а круг його було дещо й красше, що він умів тільки порвати. Отсе-ж то для сего думаю шведяти по всіх книготехах, чи не видрпаю де чого небудь цікавого. А вже таки й накинув одним оком дещо! Ну, та то ще коли буде; а до весни мушу 3-ого тома спорудити; та на три томи буде Хмельнищини, та на три — до царині Катерини і лядської халепи. Так усім дівкам парваським чи дельфійським по книжці на ралець і буде“...¹⁾

Сей лист, не менше цікавий, як і попередній, показує оту дивну втіху історика, що може на перекір иньшим сказати щось нове. Куліш очевидно думав, що його досліди дають результати нові і певні і тому горячо брав ся до роботи.

„Мнѣ кажется какъ будто я только начинаю писать. Планъ у меня обширнѣйшій. Исторія возсоединенія Руси въ 9 томахъ составитъ лишь первую часть сочиненія и т. д.“ писав Куліш 20. жовтня 1874 ²⁾); того-ж місяця був уже перший том готовий, а з дру-

¹⁾ Сей лист має тільки дату: »6 паздерника в Варшаві«, а рік не поданий; зміст листу показує, що він з 1874 р. ²⁾ К. Ст. 1898, I, ст. 137.

гого вже половина була набрана. А під кінець сего року був уже й другий том готовий. Праця була справді величезна, як поррахувати, що Куліш довів її до ладу в однім році та ще попри всякій иньшій роботі (урядова служба, роман „Марьинь хуторь“ і п.). Нема сумніву, що отся страшенна робота 1873 і 1874 р. вивела його духа з рівноваги і се відбило ся й на самій роботі.

В „Історії возєєдїненія Руси“ Куліш з погордою висказав ся про „п'яну музу“ Шевченка за його історичні поезії, напав на Костомарова з причин відомих нам уже з наведених листів до Хильчевського, і доказував у цілій праї, що злука України з Росією, то справа цілком національна, історично доконче потрібна і законна. Знаючи увесь попередній розвій Куліша, ми тут в „Історії возєєдїненія Руси“ нічому не потребуємо чудувати ся. Се не було нічого нового в головній основі. Потребу злуки України з Московщиною доказував Куліш уже в епілогу до Чорної ради; Хмельницького скинув з педесталу вже в „Хмельнищині“; на католицьку і православну релігію, як на причину боротьби, на їх оборонців і противників, дивив ся вже тому кільканайцять літ скептично; польські історичні жерела і добро маси вже й давніше рїшали в Куліша непевні історичні питання. Не нова була і напасть на Шевченка; давнійше Куліш просто мовчав про Гайдамаків“ і иньші Шевченкові погляди на козаків, а 1874 р. тільки сказав свою думку про те, тай сказав їй з польського становища. За щож накинув ся на Костомарова? За те саме, — за те, що він не користав з деяких польських історичних жерел. Давній вплив Грабовського проявив ся тепер в цілій силі у Куліша. Але все те міг Куліш спокійнісенько сказати і почути на се спокійну відповідь; тимчасом він тоном деяких уступів роздратував критиків, і навіть свого приятеля Хильчевського. Отсей тон був виразно хоробливий, зарозумілий, деспотичний, образливий — і ним він викликав ворога против себе. З якої речі було йому зачїпати в „Історії возєєдїненій Руси“ память Шевченка? Уже не кажу: живого Костомарова, бо се був учений історик, Кулішів суперник в історичних працях, — але покійний поет Шевченко, що писав свої козаколюбні й антипольські поезії в часах, коли наука історії не стояла так високо, як у 70-их роках, коли й сам Куліш вагав ся, зовсім не входив у рахубу при писаню історії. Притім же основна гадка в поглядах на історію була і в Шевченка і в Куліша однакова: і Шевченко нарикав же у „Гайдамаках“, що дігий старих Славян роз'єд-

нали ксьондзи, езуїти. Отже ні! Якась хоропита зарозуміість підсунула Кулішеви думку назвати музу „маловченого“ Шевченка полупяною... Був се нетакт, що обурював Українців.

Правда, уже 1868 р. величав ся Куліш чи хтось близький величав його, що він не любить запивати ся, а про перші літа знайомости з Шевченком сказав таке: „Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинїзм: зносив його норови ради його таланту. А Шевченкови знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохав ся у порядкови як до річей так і до часу; а ухо в його дівоче: гвилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що се вїйшов ся низовий курїнник, сїчовик, із гороловим козаком-кармазинником... Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упиу; Куліш же й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хоч у і мушу“.¹⁾ Так уже 1868 р. добачував житєписець таку ріжницю поміж Шевченком і Кулішем. Відомо також, що у звіснім соборнім посланію до Галичан Куліш радив Галичанам школу, оперту не на Шевченку, а на народі, бо „сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнєграфічного джерела слова і чутива“. Як бачимо, Куліш себе, як історика, ставив висше Шевченка, бо ніби не відорвав ся від етнографічного джерела; тимчасом вийшло навпаки; Куліш уже давно як не жив з народом і з земляками, а жив тільки книжками, і затратив те чутє, що так сильно вязало Українців з Шевченком.

Тільки, правда, треба й значно обмежити значіне Кулішевої напасти на Шевченка: він нападав на нього не за всі твори, тільки за історичні поеми і ті, що могли шкідити релїгійности народу; шукаючи-ж причин ніби-нездатности сих творів до нічого найшов їх у напів-п'яній музі, сиріч у тім самім широкім бурлацтві, за яке винуватив козаків. Про те все ми можемо вірити Кулішеви, що він не далеко відбіг від Шевченка. Єсть іменно Кулішів лист до Хильчевського, у котрім він ось як боронить себе й „Історію возсоединенія Руси“:

„Ти дальше утік від царя Давида, як я від Тараса Шевченка, і мене се не непокоїть ані трохи. Твою зчливість до автора

¹⁾ Правда 1868, ст. 285 і 286.

Історії В. Р. я дію, але чому правда не має бути по моїй стороні? Чи не тому, що я стою сам против багатьох? Коли-ж бувало таке, щоби правда своєю появою збирала коло себе більшість? Публична опінія творить ся поміж пасивними умами. А вона для мене не закон. Ти сам, боронячи Шевченка і Костомарова, повторяєш лише догмати, установлені для душевних лїнхів. Коли-б дві особи, що забезпечили нашу будучину, Петро і Катерина, були кати і людодїди, як назвав їх Шевченко, то нам лишалось би тільки дурїти. А читав ти його поему „Марію“? Вона написана по повороті Ш-ка з заслання, на науку, як видко, народови, котрий за проводом письменників призває його найлїпшим висловом свого розуму і серця. А що до Костомарова, то його нерозумїне історії найбільше залежить від того, що він чужинець (иноплеменикь).

„У кожній народній історії, писаній чужинцем — каже Прескот — є зовсім певно односторонність і нерозумінне. Однозємство дає такі сили, яких не може заступити ніякий геній“. Костомарів загнунув із нашого хворосту нам карлючку, а ми його пuste балакане назвали історією нашого народа. На безлюдї і Хома дворянин. Хто не бачив нового, той рад і старому. „Плїняй ся — тебї наслажденє“, каже Жуковський. Є люде, що вдовольняють ся ще слабшими виробами письменности. Розуміть ся, мій протест дошкулив їм, але і баба сердилась на торві, а торг проте й байдуже. Чи я протягом 12 лїт спитав ся хоч один раз, як у нас думають про минуле, теперїшне і будуче. Перед київським ареопагом я не маю наміру ставляти ся з моїми думками, і лише випадком, не по моїй волї, дізнаю ся, що скажуть про мою книжку друком. Я нічого періодичного не читаю. Що можуть про неї сказати люде, для котрих і Костомарів історик? Ви хочете, щоби були дві правди, а вона тільки по однім боцї. Коли моя книжка-неправда, то чому її читають? (sic!) Коли-ж я не помилив ся в описуваню мого народу, то пощо читати його карикатурну історію! Ти хочеш порівнювати те, чого не можна порівняти — чужинця з туземцем. А се, брате, тому, що всі ви — до деякої міри -- чужинці. Хто міг вас зробити рідними дітьми своєї землі? Чи не духовна академія й університет? Се-ж огнища чужоземства і притім що найгіршого! Чи я може пишу сам для себе? А нехай-би й так, красне думати правду на самотї, ніж промовляти перед публікою, стративши чуť до своєї минувшини і теперїшности. Ми занадто довго

йшли ріжними дорогами, і тому моя публіка стала для мене чужа¹⁾.

Лист сей писаний в хуторі Мотронівці дня 28. лютого 1875, себ то після виданя другого тому „Історії возєєднання Руси“. Богато в сїм листі пустого мудрованя в роді того, що чому люде читають його історію, коли вона нічого не стоїть, так як би люде могли пізнати вартість книжки, не прочитавши її; богато в листі і давніх думок, але є в нїм дещо, що може здавати ся новиною. Чому не сподобала ся Кулішеви Шевченкова „Марія“? Адже він не показував себе прихильником сьвящеників і був з того боку навіть лібералом. Се так; сьвящеників він не любив з тої причини, що завели боротьбу за релігію, через що богато натерпів ся варід; але при тїм усїм Куліш був релігійний чоловік. Ся релігійність походила з його „хуторської філософії“, з його погляду на високо моральні прикмети народа. Ся побожність, яка так сподобала ся Кулішеви у Квітчиного Наума Дрота, була чертою характеру і в Куліша; він уважав релігію потрібною для народа, тому перекладав для нього духовні книжки і тому уважав „Марію“ шкідливою для народа. З Кулішевим поглядом на „Марію“ і на історичні поеми Шевченка можна було годити ся або й ні, і не сими поглядами був би він роздратував земляків, як би був знав вповісти їх у відповідній формі. Роздратував він їх тоном, яким се сказав. А жерел сего зарозумілого тону треба глядати у вдачі Куліша і в його відчуженю від земляків, що дивили ся инакше на Шевченка. Куліш і земляки йшли справді занадто довго ріжними дорогами і тому Кулішева публіка стала для нього чужою.

В Кулішевих поглядах на Шевченка заважили не тільки їх відмінні вдачі, але і походженє їх, яке Кулішів житєписець ще р. 1868 так описав: „Можна сказати, що се вїйшов ся низовий курінник, Січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору лишилась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втїкала на Сїч, а з Сїчи верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до послїду дня жадала одного — ровтоптати панство панськими-ж закаблуками. Куліш

¹⁾ К. Ст. 1898, I, стор. 140—142.

походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цариці Петру „Малоросійську колегію“, помагало цариці Катерині писати „Наказъ“ і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалося і томилося у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узग्रаничі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття свєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш ще й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хочу і мушу.“¹⁾ З того виходило-б, що і традиції в роді обох поетів могли їх розрівнити і, як бачимо, справді поставили Куліша на становищі, противнім як у Шевченка.

Але хоч як Куліш твердо вірив у свою непомильність, то таки без сумнівів, видко, у нього не обійшлося, бо третього тому свєї історії зараз не видав. Як виїхав з початком року 1875 у Мотронівку, так і сидів тут довший час, потішаючи себе тим, що: „Читати є що, писати є про що. Якого-ж іще хріна треба?“²⁾ В однім листі з того часу написано, що Куліш з великим вдоволенем читає Канта — та що йому далеко приємнійше бути читателем розумних людей, як писателем для дурних³⁾. Треба звернути також увагу на російсько-турецьку війну, яка тоді настала. Тому, що після сеї війни проявила ся у Куліша прихильність до Магометан, то можна би здогадувати ся, що російсько-турецька війна розбудила у нього сю прихильність.

З років 1875—1888 не напечатано доси ніяких Кулішевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнівавшись на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часі. Тільки по роках виданя деяких книжок можна пізнати поступ його роботи; але у тій роботі уже й не було якихсь незвичайних зворотів; Куліш уже оставав ся Кулішем після пословиці, на яку нераз покликував ся сам, кажучи: і вчора куліш і сьогодні куліш...

¹⁾ Правда 1868, I, стор. 286. ²⁾ К. Ст. 1898, I, 143. ³⁾ Тамже.

Року 1876 помістив він у „Чтеніяхъ“ (книга 3.) зі своєю передмовою твір Крижанича: „Малорусскіе козаки между Россіей и Польшей въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича“. Того-ж року помістив у „Правді“ свою Мальвану гайдамачину, котрою хотів доказати, що „не можемо вважати уманської трагедії за народню справу: бо коли-б се було діло народнє руське, то консеквентно мусили-б ми каранє коліїв од цариці Катерини вважати за справу антинародню. Що-ж станеть ся з історією, коли ми в Петрової послїдувательки скинемо популярний титул: „великийъ свѣтъ наша мати?“ Прийдесть ся тоді нам і все те, що роблено в Московщині для руського єдинства, назвати супротивним народній руській справі.“¹⁾ — „Руїна була результатом Хмельнищини; руїна була єдиним ідеалом і гайдамачини. Нічого людського не знаходимо про гайдамак ні в архівах того часу, ні в піснях гайдамацьких, ні в переказах старих дідів українських.“²⁾ З того становища сказав тут Куліш про Шевченкових Гайдамаків: „Не такийъ був Гонта, як змалював його поет; не такі були пани, котрих той Гонта повирізував, попалив і помучив: не така була Україна, якби того декому бажалось; не так дивилась Україна на коліїв, як виспівував Шевченко, і ні попи, ні поважні люде, ні тверезі хлібороби не причинялись до Залізнякавого і Гонтиного розбою. Тільки хлоняча безкритичність і перепсована Кониськими історія давали в нас популяризувати шкодливий погляд на народні справи. Так само сталось і з літературою російською. І там у Гоголевім „Тарасі Бульбі“ видумані такі козаки і такі Ляхи, яких ніколи не бувало, тай не могли ніколи бути“...³⁾

Як порівняти сі Кулішеві думки про гайдамачину з тою короткою заміткою про гайдамаків, яку ще 1860 р. осьмілив ся він помістити при своїм оповіданю „Потомки задніпровських гайдамаків“, то справді видко величезну різницю в поглядах на сю справу. У тій замітці говорить ся ще про гайдамаків, як про „преслїдователєй панських неправд“, а само оповіданє показує потомків гайдамаків дуже симпатичними. Під чім же то впливом так радикально змінили ся Кулішеві погляди, побачимо, коли з відомого листу М. Грабовського подамо дотичний уступ. На згадану замітку про гайдамаків при оповіданю сказав Грабовський 1861 р.:

¹⁾ »Правда« 1876, стор. 465—466. ²⁾ Тамже, 469. ³⁾ Тамже, 470.

„Ви наговорили в ній багато неправд. Не Поляки видумали слово гайдамака — а гайдамаки були справді розбійниками і рабівниками; грабили вони так добре своїх як і Ляхів; самі ви оповідаєте про ограблене Кулика, а знаєте добре, що грабили без жалю й церкви. Коли в політичних бунтах і в правдивій домашній війні узброєні волоцюги брали живу участь і провід (а ви знаєте, що так було), — то нічого дивного, що Поляки називали сі купи гайдамацькими; а через те знову не зміняли ся і не убагороднювали ся ані звичайна роля, ані назвище гайдамаків. Ще більший фальш, що Поляки на свою оборону принадували задніпрове населенє „безпримѣрної свободою“; свободи були означені, *prawet kólkami na kresach wyrażone*; коли минули літа, люд мусів доконче сповняти якісь повинности. Які? то відомо, а три дні в тижні панщини від душі завело аж правительство „въ возвращенныхъ“ провінціях. Отже все, що ви говорите у сій замітці, є хибне і непотрібно сказане. Ви не є і мабуть не будете істориком, але ви поет! єчим потішити себе!“¹⁾

Останні слова Грабовського були справді вісі; Куліш не був істориком, тільки поетом, але хотів доконче бути істориком і тому вхопив ся думки свого приятеля-Поляка, думаючи, що стане безпристрастним. Як бачимо, в 15 літ по сім листі, Куліш повторяв зовсім докладно науку Грабовського; польські жерела, на яких оснував свою „Мальовану гайдамащину“, тільки помогли йому розвинути ширше думки Грабовського, але основна ідея лишила ся в обох та сама. Мало того: як Кулішеви імпував Грабовський, видно з того, що 1876 р. почав він у „Газетѣ Гатцука“ поміщати переклад повісти Грабовського, „*Zamięc w stepach*“, де сей Поляк показує заслуги польських панів по українських селах. І при тім перекладі у передмові Куліш дякував пок. Грабовському за те, що найбільше поміг йому зрозуміти українсько-польські відносини²⁾. Так от Куліш і сам признав ся, хто був його вчителем у справі русько-польських відносин.

Пізнійше Куліш покинув запомагати „Правду“, бо того-ж 1876 року, як він ще до неї дописував, Волод. Барвінський почав критикувати його „Історію возсоединенія Руси“ і „Мальовану гай-

¹⁾ »Правда«, 1868, стор. 284 і 285.

²⁾ »Правда«, 1876, стор. 446. Тут ся повість перекладена на українську мову Осипом Барвінським.

дамащину“, що певно не було йому миле. Року 1877 видав Куліш третій том своєї „Історії“ і том матеріалів до неї; против критиків боронив своїх гадок у Русск-ім Архив-і (1877) і доказував, що козаки були справді розбишаками без ніяких висших гадок. Подібні гадки висловлював він того року і в статі, поміщеній у буковинській „Руській хаті“ п. з. Галицька Русь в починах козацько-шляхотської усобиці; але результат усіх тих праць був такий, що і в Росії і в Австрії втратили Українці-Русини до нього довіре. Куліш знову гірко розчарував ся і 1878 р. писав до Олександра Барвінського, що вже „изломилъ украинское перо“¹⁾.

Але се була тільки хвилива рефлексія і він не покинув писати по українськи. Року 1882 у „Крашанці“ старав ся навіть вернути Шевченкови добру славу, яку сам нарушив; року 1885 у „Нови“ (№. 13) згадував „со стыдомъ и раскаяніемъ“ свої напасти на Костомарова та оправдував себе „болѣзненнымъ состояніемъ“, через котре мусів зараз по надрукованю другого тому „Ист. возс. Руси“ виїхати з Петербурга; але се були тільки хвилеві уступки Шевченкови і Костомарову. В поезіях Куліш нападав потім і дальше на Шевченка, а свої погляди на Костомарова і на історію України повторив на ново у праці подібній до „Історії возсоединенія Руси“, друкованій у „Чтеніяхъ Москов. Общ. ист. и древн.“ 1888 (книжка 2. і 4.) і 1889 (кн. 1.) п. з. Отпаденіє Малороссіи отъ Польщи (1640—1654) у трьох томах. Пипін здогадує ся, що Куліш написав і сю працю в якімсь нервовім розстрою. Се дуже можливо, бо Кулішеви саме тоді згорів його хутір — мабуть хтось підпалив його, як кажуть; — згоріла його бібліотека, деякі праці і всякого иньшого добра багато. Майже сімдесятьлітній дід мусів знову заходити ся коло будови хутора — давньої сили вже в нього не було, грошей також ні, отже хотів заробити. І як звичайно, коли пускав ся на заробок, то попадав за кожним разом у розстрії; так склало ся й тепер. Тільки тепер не міг уже старий зовсім над собою запанувати і робота його вийшла памфлетом.

„Була се — каже А. Н. Пипін — не так історія, як радше памфлет, звернений против сеї українсько-козацької старовини, якою сам автор колись одушевляв ся, і против її патріотичних

¹⁾ Ист. лит. рускои, III, 1, 124.

істориків, особливо Костомарова. Стара козацька історія, се не що иньше, як історія грабіжливої і неморальної громади (скопища); козаки, воюючи з Польщею, воювали зовсім не в обороні віри, про котру зовсім було їм байдуже, а просто для грабіжи і розпусти; прославлений освободитель України, Хмельницький, був неморальним чоловіком, розбійником і зрадником... В останніх словах 2-го тома автор характеризує працю Костомарова про Хмельницького, як „одичалую въ нашей украинщинѣ Клію“, і по причині одного епізода, що зображує воєнний рух на Україні, пише: „По этому дикому восторгу, встрѣченному похвалами дикої критики, можно судить, какова была дикость козако-татарского нашествия, совершавшагося болѣе чѣмъ за два столѣтія до нашего времени“¹⁾.

Сею працею закінчили ся історичні досліді Куліша. Справдили ся слова Грабовського з 1861 р., що з Куліша не буде історик, хоч сам Грабовський причинив ся до того... Критика признала сим працям Куліша лише негативну вартість. Геннадій Карпов сказав між иньшим таку свою думку про останню історичну працю Куліша: „За останні десять, п'ятнадцять літ в літературі по історії України знову напущено стільки туману, що треба доконче, скільки можна, розсіяти ті нові видумки²⁾. Видана тепер широка праця д. Куліша дає найліпшу нагоду приступити до цього діла; вона при талановитім, приступнім і навіть часом блискучім викладі, трохи чи не містить у собі весь той туман... Поняття д. Куліша і його фантазія поражають чоловіка; його бажанє переворотів у науці просто придавлює читача; все те дає дуже багатий матеріял не лише для журнальної полеміки і критики, але й справді дає нагоду до нових, наукових дослідів. Сі досліді потрібні передовсім для того, щоби поставити багато на давнійше місце, бо Куліш, мабуть „ничтоже сумня ся“, все по історії України вивернув на другий бік або до гори ногами. З того становища праця Куліша має, з негативного боку, велике наукове значінє; та, на жаль, поява на світ подібних творів викликає пристрасти і не дає спокійно оцінювати і оброблювати наукові питаня“. Ся

¹⁾ Історія русск. Етногр., том III, ст. 211—212.

²⁾ Куліш нарікав так само на туман в українській історії ще 1860 р. (Гл. К. Ст. 1899, I, 318); хотів розвіяти сей туман, але за 30 літ праці се не вдало ся йому.

замітка — додає тут А. Пипін — може була непотрібна для дійсно наукової критики; але се правда, що головне значіне найновішої праці Куліша, а також багато попередніх його праць, іменно негативне; ті праці енергічно спонукують до нових дослідів над історією ¹⁾.

Шукаючи загальніших мотивів в історичних дослідях Куліша, а не тільки самого польського впливу, хоч той дуже заважив у нього, ми бачимо в них соціологічну методу розуміння історії, з різними иньшими примішками. Ще 1884 р. замітив Н. Петров, що Куліш у своїх працях „старає ся ужити соціологічних ідей Канта і иньших подібних філософів до оброблення української історії і дає в сій історії найвиднійше місце верстві міщанській або середній, котра, по його словам, „въ исторіи цивилизації Европи играеть роль питомника всёхъ жизненныхъ идей“. Сі соціологічні ідеї і служать для Куліша критерієм для оцінки історичних матеріалів і жерел. Для нього гідне віри все те, що служить його соціологічним задачам, і не заслугує ніякого довіря те, що противорічить сим задачам, що не годить ся з ними. Історичні документи, українські літописи, козацькі думи і т. и. Куліш уважає непевними жерелами, тому, що вони видумані або попсовані духовними провідниками народу, або зложені пияними кобзарями.. Але, відкинувши літописи, архівні документи і козацькі думи, як непевні жерела для історії України, Куліш замість них обернув ся до польських свідощів і жерел і признав їх далеко вірнішими від своїх, українських. Виходить з того, що так звані соціологічні ідеї Куліша поправді були польонофільськими ідеями ²⁾.

Се спостережене Петрова справді дуже вірне, бо як би прийшло ся шукати соціологічної методи в історичних працях Куліша, то ми не завсіди найшли би там те, чого жадає та метода: з'ображення соціальних антагонізмів, як підойми у боротьбі мас против мас. Куліш деякі антагонізми маловажив, иньші передіював і тому вся його історична будова переважувала ся або в російський або в польський бік. Нема що й казати, що як неможлива повна рівновага соціальних антагонізмів у житю, так трудно й історикови найти тривку рівновагу в поглядах на сі антагонізми, — притім соціологічна метода в історичних працях ще не всіми ученими признана за найліпшу; багато з них держить ся ще методи, зложеної з думок

¹⁾ Тамже, 213. ²⁾ Очерки укр. лит., ст. 295—296.

Маркса і Енгельса, методи матеріялістичної й ідеалістичної; через те ще й не зараз буде можна сказати рішуче і крайне слово про наукову вартість історичних праць Куліша. Але того напастливого тону у працях Куліша, не тільки історичних, але і дрібних поетичних, мабуть ніхто й ніколи Кулішеви не похвалить, хоч очевидно найде причини, щоб оправдати їх. Оправдань найдець ся багато в обставинах життя, в особистім характері, в якімсь очевиднім нервовім роздратованю, в розчарованях і зневірі та в бажаню за всяку ціну служити „правді“ і тим способом осягати ідеал завершеного чоловіка. Такі обставини і гадки не тільки самого Куліша, але й інших поетів доводили до гіркого оклику в роді Кулішевого: „Народе без пуття, без чести і поваги“... Нагадаємо тільки Льва Толстого, що, хоч у иньшій сфері діяльности, вирік ся, подібно як Куліш, своїх давніх гадок і стараючи ся про людську досконалість попав також у крайности, з якими далеко не всі люде годять ся. Чоловікови, що не працює для народу, а так собі тільки дивить ся здалека на народне житє, можуть здавати ся такі думки єретичними; але письменникови, що десятки літ жие тільки працею для народу, боре ся безнастанно з обставинами, розчаровує ся і знову береть ся до роботи, можуть приходити до голови такі єретичні думки... Хтож загадку народнього житя схоче відгадувати на такій широкій основі, як історія, тому не трудно і помилити ся.

(Про побут Куліша у Львові 1882).

Таким способом ми оглянули Кулішеві історичні праці за час майже 30-х літ. Клади ми вагу передовсім на провідні гадки сих праць, лишаючи докладнійшу оцінку історикам; показали жерела сих праць і їх висновки. Польські історичні жерела підкопали в Куліша віру у свій нарід, але він вдарив поклона не перед Поляками, тільки перед російською державою, бо числив ся з історичним фактом, що таки Росія забрала й Україну і Польщу. Але саме тоді, як Куліш працював над третім томом „Історіи возсоединенія Руси“, саме тоді, як він своєю працею доказував висність російської держави від української колишньої організації, російське правительство видало 1876 заборону на українську літературу, заборону таку, що певно тяжше від усяких критик ударила Куліша

мов довбнею по голові. Отсе мала бути та славлена ним російська культурність і государність! Адже сі культурники руйнували і всю Кулішеву роботу для України!... Тут він Поляків не любив за їх сауітство, своїх відкинув від себе напастями на українську історію і думав, що відпічне душею на російській „висшости“, аж вийшло: ось тобі та хвалена висшість! Опинив ся Куліш поміж Сциллою і Харибдою і не знав куди прихилити ся. А душа його бажала моральної підпори, усе глядала денебудь спочинку. І тоді взяла ся в нього думка „шукати в Турчина душі одради“. Ще тоді, як Куліш 1882 печатав „Хуторну поезію“ і не мав ніяких зносин з польськими політиками, він уже друкував у сім збірнику поезію, написану, як виходить із її змісту, 1881 року, і в ній кавав:

Покину земляків шляхом козацьким давнім...
 Та ні! не зупинюсь на Запорозжі славнім.
 Шукати-му душі у Турчина одради:
 Там більше знайдеть ся, ніж на Вкраїні, правді.
 Богдановим йому поклоном поклоню ся,
 І з домовиною як небудь притулю ся.
 А ви, земляченьки, шасливо пробувайте,
 Брешіте, та мене у брехні не мішайте! ¹⁾

Найшов собі Куліш церковцю Богу молити ся... Не даром прикладав колись до себе слова: „Горе мнѣ, аще не проповідую“. Проповідувати хотів за всяку ціну, тільки амвона не міг собі добрати... Але заким „потурчив ся“, спробував ще Куліш зносин з Поляками; не сам по своїй волі спробував, лише Поляки дали до сего початок і почали умовляти ся з ним. Єсть се відома історія, злучена з появою „Крашанки“. В році 1882 публіцисти роздули сю справу так, що просто годі було визнати ся, чим Куліш провинив ся; всі висискували її на свою користь: Поляки, галицькі руські народовці, москвофіли, словянофіли і Українці, котрих речником був Мордовець у „Писанці“. Поет Куліш попав ся в гніздо галицьких політиків, у сам час поганих процесів і польських заходів коло латинщення уніятської церкви, і вийшов із сего гнізда ні в сих ні в тих, нацькований і своїми і чужими. Проявило ся у Куліша справді дитиняче незнане галицьких відносин, як каже Франко, хоч як придивити ся мотивам Кулішевих заходів, то можна їх зрозуміти і побачити в них основні думки зовсім не

¹⁾ Хуторна поезія, стр. 75 і 76.

дитинячі. „Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen“ — отсих слів Спінози ужив Куліш за мотто до свого зазивного листу до української інтелігенції в Хуторній поезії і ними прописав нам сам становище, з якого на Куліша треба дивити ся. Стараймо-ж ся зрозуміти його!

Воно й не трудно тепер, бо вже др. В. Щурат у своїй брошурі „До історії останнього побуту П. Куліша у Львові“ зібрав докази, що кидають на побут Куліша у Львові 1882 зовсім иньше сьвітло, ніж доси було можливе. Сеї брошури не може поминути мовчки жителісець; а ми з неї візьмемо тільки самі головні висновки та доповнимо їх словами з Хуторної поезії і Крашанки, бо не жителісець пишемо, а шукаємо тільки провідних гадок у роботі Куліша.

До Львова приїхав Куліш у зимі 1881 і прожив тут до весни 1882, щоб видати деякі свої праці, бо в Росії після заборони було годі їх друкувати. З початку видав він „Хуторну поезию“; було се в перших двох місяцях 1882 р. У сїм збірнику в „Зазивнім листі до української інтелігенції“ говорив він про заборону української літератури 1876 р. В цілій статії знати Кулішеве розчарованє з причин сеї заборони. „Через те насильство і тиранство ми тільки зрозуміли розумом і побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, підобрюючись Москалеви“ — нарікав Куліш ¹⁾. — „Шкода нам звати Москаля дядьком. Дякуючи нам і за оружжя і за моральну підмогу, він хоче загладити наше обличє серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні путя, ні чести, ні поваги на сьвіті. Отсе-ж, проповідуючи істину, яко істочник свободи, мусимо ходити робом тих, котрим великий Учитель роду людського наказав: що коли гнати-муть їх ув одному місті, нехай утекають до другого. Певно-ж бо знайдець ся в культурному сьвіті притулок, звідкіля у всю Руську землю ізийде віщанне наше, на пробуд сонних і на воскресенне мертвих. Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав „Хуторною поезією“...²⁾ З отсих Кулішевих слів видко причини його приїзду до Львова і бажанє найти тут притулок для своєї роботи. Підчас друкованя „Хуторної поезії“ Куліш сходил ся часто з Теофілем Шумським, польським українофілом, і нераз толкував з ним про польсько-руські відно-

¹⁾ Хуторна поезія, стор. 127. ²⁾ Тамже, 132—133.

сини. Дійшли до думки, що згода поміж Поляками і Русинами могла би бути, якби лишити всі релігійні спори на боці; коли-б се сталося, дальший успіх змагань залежав би лиш від щирости обох сторін, яка проявлялась би в ділах їх. Отя гадка сподобалась Кулішеви; адже вона була зовсім така сама, як у „Великих проводах“, а до того ще й підперта історичними дослідями, користними з деякого боку для Польщі. Против релігійних спорів був Куліш здавна — лишалась тільки потреба щирости з обох сторін, руської і польської. Куліш зараз показав ту щирість у „Крашанці“ — Поляки підхопили сю справу, хотіли скористати з Кулішевого побуту у Львові, стали умовлятися з ним що-до видавання часописи п. з. Хутор — аж ось залунала до Галицькій Русі вістка про Василянську реформу і Куліш мов з неба упав: побачив польську нещирість і покинув цілу справу. Ті самі Гауїти, котрих він так ненавидів, роз'єднували Русинів і Поляків — а що найгірше, крім Т. Шумського ніхто з Поляків не був тому противний. Не було вже що робити в Галичині... Він тільки видав ще том перекладів із Шекспіра і виїхав.

Але чи міг же Куліш жити хоч якийсь час надією, що справді може осягнути свій ідеал з „Великих провідів“? Міг, бо переговори з ним вели передові Поляки: кн. Роман Пузина, кн. Роман і Юрій Чарторискі, кн. Адам Сашіга, і мабуть гр. Артур Голуховський і иньші, в більшій части люде, котрих предки були колись Русинами і в котрих через те Куліш добачував добрі інстинкти. Показало ся, що помилив ся: прочитавши в часописи про Василянську реформу, Куліш уже не вів переговорів і навпаки, накинув ся у сконфіскованій німецькій брошурі на Поляків за ту реформу.

Привидім ся тепер самій Крашанці. Характеристична там присьвята; „Се христосування з друзями й ворогами бідолашний автор, стоячи між Сциллою і Харибдою, благоговійно присьвячує слободженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові“. А дальше говорить Куліш про релігійні спори, що роз'єдали Українців і Поляків, вичисляє напасти Наливайка, Острияниці і иньших на „культурних“ Поляків, говорить про боротьби з сеї причини, про гайдамаччину, не забуває і польських помилок — і в результаті завзиває до згоди. Се була перша частина „Крашанки“, яку мали розважити Поляки і справді розважували в ча-

сопснях. Щож воно було таке? Чи тут Куліш сказав щось нове, противне своїм давнім думкам? Зовсім ні! Се було написане зовсім у тім самім дусі, як колись, „Мальована гайдамачина“ і иньше. Куліш навіть зазначив своє становище, з якого те все говорив. Він сказав: „Величчі подвиги так названої „общерусскої“ історіографії здають ся вже якоюсь дикою мрією. От же вони здають ся дикою мрією тільки тим, хто не вдовольняє ся самою „фабулою історії“ і бажає вбачати історію „описательною соціологією“, наукою вбезпечення громадського добробуту. У полуночнім Вавилоні не хочуть сього знати“¹⁾. Так усе те не було в Куліша новою.

Аж коли йому здало ся, що декому з Поляків його погляди вподобали ся, він надрукував посліслово до „Крашанки“, де перше всього розправив ся з „літературними гайдамаками“, що у руських часописах накинули ся на першу частину його „Крашанки“, назвав їх телятами, а про згоду з Поляками сказав, що її ждати не від Русинів, тільки Поляки повинні дати початок до неї. Інтересно притім, що винуватив у незгоді не тільки Русинів, але й Поляків, котрим докоряв таким самим необачним деспотством, на яке вони так гірко нарікали в Московщині. Вкінці взивав Поляків давати жертви „для ратування темних людей од легковірности, а псевдопросьвічених од гайдамацької філософії“.

Прочитавши „Крашанку“ тепер, коли вже Куліша нема на світі, коли вже галицькі Русини пережили пробу русько-польської згоди, т. зв. „нову еру“ в 1890-их роках, ми можемо осудити Крашанку спокійніше, ніж було се можливе тоді, коли Куліш розлютував руських дневникарів назвою: літературні гайдамаки і телята. Ті літературні гайдамаки і їх приятелі або зверхники, у вісім літ по виданю „Крашанки“, вступили гладесенько на ту дорогу, яку показав Куліш, — правда: „нова ера“ мала бути згодою з правительством, а не безпосередно з Поляками, але що правительтво складало ся і з Поляків, то і вийшло щось, немов згода чи угода з Поляками; ті самі люди, що лаяли Куліша за Крашанку, спробували потім самі виконати його думку і — розчарували ся так так само, як Куліш. Тепер ми, мудрі сим досвідом, можемо з почутем певности казати: Уже як там було в минувшині, се пусте; може Куліш помиляв ся, може де в чім і ні — се нехай учені роз-

¹⁾ Крашанка, 23.

беруть; але Поляків з XIX століття, та ще й галицьких, він певно не знав. Не можна гадати, щоб між ними не було вже ані на показ чоловіка, щоб розумів русько-польські відносини по людяному; але такий чоловік чи такі люди у галицькій політиці справ не рішають, отже не може бути й мови про згоду Русинів з Поляками. Се така загальна думка про сю справу тепер у австрійських Русинів — та чи міг те все знати Куліш 1882 року? Коли цілі громади галицьких Русинів в році 1890 дали ся заманити до згоди і ми на сю політичну пригоду дивимо ся тепер, як на якусь духову пошесть, то якже нам дивити ся на Кулішеву пробу згоди? Взяв ся поет до політики з великою ширістю і мав на меті думку високо-людяну — адже мирне уладжене міжнародніх відносин може бути ідеалом чоловіка! — і тільки починав умовляти ся з Поляками, як уже й покинув цілу справу. Се не тревало довше, як кілька тижнів. Куліш був далеко обережнійший, як галицько-руські політики 1890 року; ті кілька літ ждали на — розчарованє... З оттаким новим досьвідом „бідолашній“ Куліш і вернув ся у свій хутір та вже більше й не показав ся у Галичину. Справа з „Крашанкою“ рішила його трудне становище поміж Сциллою і Харібдою, поміж Польщею і Росією о стілько, що він найшов собі повий вир, у котрім як досьвідний уже пливач залюбки купав ся і не потонув. Куліш найшов своїй душі відряду у Турчина. Повторила ся з ним справді у мініятурі уся історія козаччини...

(*Магомет і Хадиза. — Байда. — Маруся Богуславка. — Цар Наливай. — Петро Сагайдачний. — Ріжні переклади.*)

До Туреччини хилив ся Куліш ще перед пробою згоди з Поляками; розчарованє з „Історією возсоединенія Руси“ навело його на сю думку; а по розчарованю з Поляками він зараз на другий рік 1883 видав у Львові поему Магомет і Хадиза і вже славив „культурні праці величаві“ Магомета.

Магомета змалював Куліш як великого пророка, другого Мойсея, людяного, жвавого, задумчивого та вродливого, а його жінку Хадизу таки назвав другою Магдалиною. Найшла Кулішева душа відпочинок у магометанізмі.

Арабе, посланцю сьвятої правди з неба!
 Ти чистий клібчу чести і свободи!
 Красо високих дум, квіток ясного Феба,
 Корона чоловіцької природи!
 Ми, зеркало німе народів благородних,
 Твій образ носимо в душі убогій,
 І серед всіх твоїх забутків інородних,
 На манівцях вселенської дороги,
 Найвиразнійш твій тип ховаєм чистий, строгий.

Тим я один дзвоню у струни золотії
 Про те, що вороги твої лукаві
 Осьміюють-хулять, мов дуросьвітські мрії,
 Твої культурні праці величаві.
 Коли-б хоть стих один з бандури мовчазної
 З вітрами залетів у славу Мекку, —
 Він може-б доторкнувсь крилом душі чуткої,
 Мов той зефір у полуденну спеку,
 І спогадали-б там про родичку далеку¹⁾.

Так заспівав Куліш про Магомета і строфи його задзвеніли, як чиста криця. Сила слова проявила ся в них велика.

А на другий рік 1884 у Петербурзі видав Куліш драму: „Байда, князь Вишневецький“. Який же зміст сеї драми? Такий, якого-б і треба сподівати ся по дотеперішній Кулішевій діяльності. Байда шукає сьвітами Кулішевої правди і, коли його козаки арадили, хоч він людям чинив добро, хоче поробити своїх побратимів, що не покинули його, лицарями правди, а до боротьби в Римом рішає ся стати під червоним бунчуком „наслідника культурників каліфа“ Солимана. Солиман справді прийняв Байду, як сина, але як побачив Байда турецькі ринки, повні українських невольників, як почув, що Татаре ограбили Україну і з Вишневця забрали його любу Катрусю, розчарував ся і пішов служити Московщині, Іванови Грозному. Але й тут розчарував ся — і вкінці попав ся у турецьку неволю. На суді перед везиром каже Байда, що хоче гинути за правду: шукав її в Польщі, в Туреччині і Московщині, але не найшов. А на Україні правда сліпа і глуха, як мрець у домовині. Але він має надію, що таки все минеть ся, одна правда зостанеть ся. Везир намовляв його, просив, щоби прийняв магометанізм і був перлом без ціїв в пророка — Байда не пристає на се і мусів згинуть. Повторила ся з ним та сама

¹⁾ Магомет і Хадиза, стор. 28—29.

історія, що з Голкою у „Великих проводах“ і з Мартином Гаком. У драмі помітне старане Куліша показати людяність Турків, хоч і вона не зовсім заспокоювала його душу.

Не з иншого часу, тільки певно з того самого, що й драма Байда, походить і поема Куліша „Маруся Богуславка“. Думаю так на тій підставі, що Куліш для альманаха черновецького товариства „Союз“, виданого 1885 р., прислав був, разом з драмою Цар Наливай, три пісні з другої половини поеми „Маруся Богуславка“. Ані драма, ані та частина поеми не були в альманаху друковані, але задержали ся в бібліотеці згаданого товариства. „Літературно-науковий Вістник“ (1899, книжки X—XII) оголосив з першої частини поеми сім пісень, але тут не сказано, що се перша частина поеми. У Київській Старині (1899, III, 368) Н. Ш. каже, що бачив рукопись першої половини сеї поеми; коли-ж є і з другої половини три пісні, то видно, що поема складає ся з двох половин, але чи обі половини викінчені, не відомо. Була би велика шкода, якби ціла викінчена поема запропастилася частинами; про цілу рукопись ніхто ще не сказав, що бачив її. Поема має велику поетичну і язикову стійність.

А провідні гадки її подібні, як у „Байді“. Батько Богуславки висловлює Кулішеві думки про козаків, кармає їх за грабїж, за пянство. А її дядько, потурчений Українець, проданий у неволю козаками, каже, що між Турками „немов на сьвіт у друге народив ся, і думками про Божество сьвятими і правдою без хиби просьвітив ся“. Куліш же, зовсім так само, як у „Магометі і Хадиві“ відзиває ся до Магомета :

О Магомете, сонце правди!
Затьмилось ти через амбони дикі...
Посліплено кострами Торквемади
Європі очи на діла великі
Твоїх потомків. Бо із їх культури
Ми прогресивне деспотство зробили:
Щоб сотні строїли блискучі мурі,
А мільйони поуз них ходили
І думали: „Колись тут будуть кучугури!“¹⁾

Маруся Богуславка дістаєть ся у неволю: її батько йде у Московщину шукати захисту, а потім погигає, а мати вибираєть ся в далеку дорогу до Стамбула відвідати дочку. По дорозі за-

¹⁾ Літ.-наук. Вістник, 1899, том IV, стор. 14.

недужала тяжко. Кантемир, ватажко татарської орди, змилосердився над старою попадею, як Самарянин. І даліше зазнає стара як найбільше добра і милосердя з боку Турків і Татарів. У Стамбулі вона бачить, що там більше волі і правди, як на Україні, у Польщі і в Московщині.

Незвичайно гарними і сильними строфами співає тут Куліш хвалу магометанізму. Моральний підклад сеї хвали — то думка, що

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Се все наше браттє :
Розлучило нас попівське
Нависне завзяттє...¹⁾

О божевільна Русь! який би з тебе
Великий свѣт постав серед народів,
Коли-б у темній темряві у тебе
Сліпороджений піп не верховодив,
І розуму твому богами не зашкодив!²⁾

Попи й ксьондзи, се дві нечисті сили,
Що підняли ся душі всім спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете во віки рабувати.³⁾

Попи, се все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люди в Бога людям смерти молять,
І дивлять ся на нього, як на ката...⁴⁾

Так промовляє Куліш, або за нього Турки і Татари, і в тих промовах ми немов чуємо слова Дрепера з його „Історії боротьби за віру“, яка певно була Кулішеви знайома.

Перша частина поеми, та що напечатана, (вона мабуть не ціла, сема пісня очевидно недокінчена) має основою звісну народню думу про Марусю Богуславку, розширену Кулішем; і вона посвячена, так сказати-б, похвалам музулманства. „Се чисту дань дала Аллаху Україна!“ — скажемо словами самого Куліша. Куліш почував, що можуть люде чудувати ся його музулманству і додав до першої частини епілог, у котрім каже :

¹⁾ Літ.-наук. Вістник, 1899, том IV, ст. 142. ²⁾ Тамже, 155.

³⁾ Тамже, 160. ⁴⁾ Тамже, 161.

Се правда, я Татар незгірш маюю,
 Орду, що на Україну набігала.
 Я серцем чуйно ті печалі чую,
 Котрі вона піснями виливала...

Та не книжки про те мені казали,
 І не з пісень про ті я знаю муки :
 Ви на мене Ордою налітали,
 Ордою дикою, під бунчуком науки...
 Моє добро брехнею руйнували,
 Мені вязали дуросьвітством руки,
 І по живому в язика дзвонили,
 Моє ім'я і славу хоронили...¹⁾

Справді, не можна уявити собі більш поетичної пімсти зневаженого поета, як отся поема, що мала бути відповідю покликаним і непокликаним Кулішевим критикам. Коли ви моє ім'я і славу хороните, то ось я вам заспіваю про Турків, тих самих Турків, що їх народ ненавидів сотками літ, я заспіваю про них та так, що ви всі язика в роті забудете... І справді, краса поеми зовсім роззброює нас і ми готові разом з Кулішем дати чисту дань Аллаху та забути хоч на хвилю про те, що як раз з магометанізму перейняв Лойоля свою науку...

Печатана частина поеми має в заголовку рік 1620; надруковані три пісні з другої частини мають у заголовку рік 1621. В першій частині описує Куліш час по битві під Цоцорою і займаєть ся головно Турками, показуючи їх людяність і чесноту; в трьох піснях другої частини (IX, X і XI) описує час перед Хотинською війною. Річ дієть ся у Києві, на сцену виступають попи, ксьондзи і Сагайдачний — і Куліш могутнім словом виповідає свої любі думки про них. Якже відмінно говорить він про християн!

Релігія любви тут обернулась
 В релігію ненависти гидкої,
 І в темнім богомільстві злість проснулась
 Варязької старовини страшної...

(Пісня IX).

Із змісту першої частини і сих трьох пісень видко, що Куліш у закінченю Хотинської війни хотів мабуть показати турецьку

¹⁾ Тамже, 281. Сей епілог був надрукований уже у »Дзвоні«, ст. 200.

висість. Як відомо з історії, Осман вирушив против Поляків і козаків з величезним військом; мав війська з 300.000, а противника було коло 80.000. І проте війна закінчилась так, що Поляки величали ся своєю „побідою“ на всю Европу. У такім закінченю війни певно добачив Куліш вплив турецької людяности (наприклад Кантеміра); він і вкладає в уста Османови слова, що показують, як Куліш загадував закінчити поему.

„Вирушу я так потужно,
Що безумством буде
Против мене воювати...
Схаменуть ся люде...

На Дніпрі-Славуті й Росії
Помурую башти,
Щоб з Москвою та Ляхвою
Більш не воювати.

Обгородимо Україну,
Зробим божим раєм,
Віру вірою zostавим
І звичай звичаєм...“¹⁾

Куліш хотів мабуть показати молодого Османа великим ідеалістом. Трудно про се тепер сперечати ся, але з історії відомо, що сей самий Осман перед походом під Хотин казав убити свого брата... А може також Куліш з трагічної смерти Османа (його замордовано) хотів виснувати кінець, що ось так погибає завжди борець за правду, бо і магометанські попи релігію любови обернули в релігію ненависти...

З того, що в поемі в замітці згадуєть ся про реформу Василян, і з того, що в р. 1885 Куліш прислав черновецькому „Союзови“ три пісні з другої половини, видко, що поема писана в роках 1882—1885. По змісті і провідних гадках „Царя Налива а я“ можна думати, що ся драма повсталала також у тім часі, на кожний випадок перед р. 1885. Вона нагадує дуже „Байду“. Наливайко глядає також правди, хоч і відмінним троха способом. Він бажає визволення зпід езуїтства і панства та поправи козаків. Провідні гадки в драмі такі самі, які ми вже чули від Куліша.

¹⁾ Тамже, 266.

О Русь і Польщо! скільки в вас завзяття!
 Як високо і гордо дух ваш диме!
 Та, щоб не обнялись на віки браття,
 Східний Рим їм лист розводний пише.

(I акт).

О Польщо, цвіте світу! Ти-б зьвіздою
 Новою на Восточі засяла,
 Коли б Славянство з Русю та з Москвою
 Союзом правди і любви вв'язала!

(V акт).

Про турецькі відносини тут мови нема, але і тут згадується, що

„в Туреччині і яничар жорстокий
 таким безсердим звірем не здасть ся“,

як котрийсь там християнин чи християни.

У драмі „Петро Сагайдачний“ показав певно Куліш сего гетьмана, так як і у своїх історичних працях і в „Марусі Богуславці“, не борцем за віру, а тільки щасливим у війні отаманом, несвідомим, за що побиває Москаля або Ляха або Турка.

Отсимі творами, написаними після пригоди з „Крашанкою“, Куліш улєкшив свою душу — а потім у новій історичній праці повторив те саме, що говорив у „Історії возсєдинєнія Русі“, а у збірнику поезій Дзвін 1893 р. доповів те, чого не сказав ще в ніби-науковій праці. В Женєві видав він єї „староруські думи й сьпиви“ п. з. Дзвін, мовби лякав ся, що йому ніяка руська друкарня в Австрії їх не видрукує. Виданє чепурне, як звичайно всі Кулішеві виданя, строфи дзвінкі, як сталь, мова прегарна, але зміст?... Провідна гадка цілої збірки — очивидно та сама правда, якої Куліш завсїгди шукав. Зараз у заспіві сказано:

„У дзвона дзвоною я, до церкви скликаю,
 До церкви вселєньської правди“...

Але далі переповіджені тільки у віршах історичні погляди Куліша, напасти на людей, що не так думали, як він, і навіть напасть на самого себе...

Я прєжній вам догоджував словами,
 Порожніми, як розум ваш козацький,
 Пишав ся розбищацькими ділами
 І прославляв пожежі гайдамацькі ¹⁾.

¹⁾ Дзвін, 55.

І притім усім тут нема ненависти до України; Куліш любить у минувшині України те, що вважає справедливим; він вірить і в будущину України і співає:

Воскреснеш, нене, встанеш з домовини,
Тебе я словом правди привітаю,
І розіллеть ся слава України
По всій вселенній од краю до краю.¹⁾

У збірці є кілька поезій, як ті, що посвячені жінці, справді прегарних, але решта написана у роздратованю або по пригоді в „Крашанкою“ або по пожежі хутора. В тих поезіях видко вже хорого діда, що бачить уже свій кінець, а тут спокійно ждати на смерть не може: мучить його серце велика журба, що стільки на-працював ся, а не найшов признаня. Року 1890 минало пів столітя його літературної роботи, а тимчасом ніхто й не думав подякувати йому за його працю... Гірка доля! Правда, воно було страшенно трудно землякам, котрих так Куліш зневажав, забути сі зневаги; але сумні думки мусів думати Куліш 1890 року...

Та хоч без подяки минув для Куліша сей рік, він таки мав у собі стільки сили, щоб не покинути роботи. І він робив до самої смерти. Годить ся сказати дещо більше про роки 1888—1897 у житю Куліша; а сказати можна, бо є листи з того часу, хоч і з перервою від 1891 до 1895 (в листах до Носа).

Хутір Куліша згорів перед роком 1888 — мабуть у часі 1885—1888 і Куліш назвав тоді свою оселю Ганниною пустинею; а перше звав ся хутір Мотронівка. Прийшло ся Кулішеви жити у тісній хатині, в невигоді. Але й серед невигоди він працював далі. Дня 1. мая 1888 писав він Степанови Дан. Носови про себе і жінку: „Ми-ж, коли хочете знати, не замовкли, а саме ввіходимо в смак розмови з великою громадою тямущих людей. Як бачимо, ви й самі з тієї-ж громади. Незабаром читати-мете від нас обоїх усячину, аби тільки нам Господь допоміг звідсіля вигребтись. А поки-що печатаю в „Чтеніяхъ императ. общ. исторіи и древностей російскихъ“ на цілій сотні аркушів друку оповіданне про всяку давнину, під назвою: Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи (1640—1654). Саме починають печатати“. А далі нарікає Куліш у сім листі, що тісно йому після пожежі у хатині, що книжки гризуть пацюки (шурі) в коморі, „аж серце болять, як спо-

¹⁾ Дзвін, 83.

глянеш, а сховища дасть Біг“. Тільки й утіхи мав, що листував ся з добримми людьми, хоч між земляцтвом Куліш бачив їх мало: „злять ся на зеркало, що кривописі... Побачите, якого нароблять колоту, читаючи моє широке оповіданє про наші давнєзні давна.. А мене хоч і затуркано, та я знаю, що на дворі більш сьвіту, ніж у вікні“. ¹⁾

Виходить, що Куліш знав наперед, як земляки приймуть його нову історичну працю, а проте таки не поступив ся своїми думками... Робив се на своїй давній основі, що не признавав ніякого шляхетського і козацького народу, а знав тільки народ, як масу. ²⁾ Три томи сеї своєї нової праці уважав він тільки програмою до другого переробленого і доповненого виданя „Історії возсоединенія Руси“ і думав ще поїздити по городах для дальшої роботи, але готових грошей не мав, то й трудно було. ³⁾ Хотів року 1890 заложити або продати частину свого маєтку, щоб тільки роздобути гроші на друк, але не було купця. „Понаписував я стілько і прозою і віршами, що і на тому сьвітї мучити-мусь думкою: про кого дбав я, — чи про людей, чи про мишей?“ — так писав Куліш 14. червня 1890 ⁴⁾, а там і потїшав себе 1891 р. думкою, що „настане час, як не буде нас, що повиннишпорюють і посилюють усяку всячину нашу, тай дивувати-муть ся: що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому сьвітлі писали?“ ⁵⁾

Хтось з Чернигова (Мих. Кир. Б-ко.) вдавав ся до Куліша 1891 р., що хотів би дещо з його писань надрукувати, та нічого мабуть з того не вийшло. ⁶⁾ Листів від половини 1891 р. аж до кінця 1894 року нема ще напечатаних, але коли Куліш 1893 р. видав у Женеві Дзвона, то видко, що роздобув десь гроші на свої виданя. Сеї книжки не прийняли земляки прихильно; але Куліш про се може й не знав, або й не хотів знати.

Він жив уже на хуторі безвиїдно, та займав ся перекладом Біблії. Готову перекладену Біблію мав уже року 1872 ⁷⁾, але сей переклад згорів при пожежі хутора. На два роки перед смертю писав Куліш 11. січня 1895: „Ми живемо так осторонь, що не диво й позабувати, чи ще манячимо на сьвітї, чи перебрались до предків своїх у козацьку Валгалу... Я-ж до того, коли хочете

¹⁾ К. Ст. 1899, т. II, 12. ²⁾ Тамже. 15. ³⁾ Тамже. 16. ⁴⁾ Тамже. 18.

⁵⁾ Тамже. 26. ⁶⁾ Тамже. 27. ⁷⁾ К. Ст. 1899, т. I, ст. 85.

знати, заходивсь в друге коло перекладу сьвятої Біблії на місцє тїєї, що згорїла до Апокаліпсового кінця... От я й бачу, що Біблія держить мене на сьвітї красше доброї горїлки оковитої, тай роблю переклад що день божий¹⁾ „По тїм боцї політичної прїрви (Куліш розумів Галичину) давно вже нічого не друкую, та не маю кошту й друкувати : бо в літку перемовляю сьвяте письмо босонож, а в зимі — в чернечих кеньках. Так бо воно й годить ся робом босоногих велетнів чинити“²⁾ Праця над Біблією так заняла Куліша, що він не тільки сам не виїздив нікуди, тай до себе не приймав нікого, а як листував ся з ким, то короткими листами, котрі називав телеграмами.

На другий рік 1896, 24. вересня, нарікав перед Тарновським, що не має вже сили докінчити переклад Біблії і, хоч працював над ним день у день, то мучив ся думкою, що покине його, не докінчивши спасєвної праці. „Найтруднїйша-ж її частина, да ще така, що я один з'орудую нею, се те, що в первобутнїй Біблії писано не прозою, а віршуваннєм. Отсе-ж я вже попереверїшовував нашу рідню мовою все, що віршовано в Старому Заповітї“, а такого набереть ся в йому ціла четвєртина. Тепереньки даю вже собі право позирнути на широкий божий сьвіт із нашої Ганниної пустинї“³⁾

Але в осєні 1896 Куліш занедужав, мабуть перестудив ся, і зо страху, щоб не пропали його рукописи після смерти, почав посилати їх В.В. Тарновському-синови. „Слово наше невмируще — писав він на чотири місяці перед смертю. — Нехай же вони (наслідники) бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють“⁴⁾ Але, як подумав трохи, то приготєвив збірник перекладів п. з. Позичєна кобза і мав намір владити більше таких збірників та приготєвити до друку оповїдання своєї жінки. „Се все мушу вхопити одними руками, та ще трохи й слїпуючи (не вам казавши). Як миш одкусить голову, дак ніхто вже не дасть нічєму тому ладу, а воно, яке нї є, мусить провєдирствувати в моїм перекладї „Сьвятого письма“ : зрозуміють бо й вороги наші, що хто так висловлює і великих співцїв і простолюдню мову, той не без громадського вжитку перекладав книгу книг“...⁵⁾ Се писав Куліш 12. листопада 1896; тоді він зачинив ся у хатї пустинни-

1) К. Ст. 1899, т. II, ст. 28. 2) Тамже, 30. 3) К. Ст. 1899, I, 87—88.

4) Тамже, 89. 5) Тамже, 91.

ком і порядкував свої письма, втішаючи себе словами: „Теченіє жизни скончахъ и вѣру соблюдохъ“.¹⁾ Якимсь душевним спокоєм віє справді з останніх листів Куліша. Він то і пам'ять, що „śpiewak, niestety, śpiewać nie ma komu“, і притім дбає спокійно про наслідників, котрих вік буде розумніший від 19-ого.²⁾ Однак не довелося йому докінчити переклад Біблії, бо в лютім 1897, дня 2., помер. Тільки кілька днів нездужав, але старе 77-літнє тіло не видержало. Докінчити переклад Біблії прийняв ся Іван Нечуй Левицький.

Після смерти Куліша лишали ся такі рукописи: Поєми: Маруся Богуславка (частина вже друкована); Куліш у пеклі; Грицько Сковорода; Уля Ключиця, Сторчак і Сторчачиха; про дві останні поєми згадує Ом. Огоновський³⁾. Драми: Цар Налвай, Петро Сагайдачний і Хміль-Хмельницький (накидки); Повісти: Искатели счастья (є в музею Тарновського). Тайна; Марин хутор; Послѣдній изъ рода Борецкихъ і Искра любви (Владимирія). У кого є ті чотири повісти — не відомо. Переклади, з Шекспіра: (у першій томі, виданім 1882 р. були перекладені: Отелло, Троїл та Крессида і Комедия помилок; Видавнича спілка видала 1899 Гамлета; а перекладені ще: Король Лір, Макбет, Кориолян, Антоній і Клеопатра, Юлій Цезар, Ромео та Джулета, Міра за міру, Приборкана гоструха і Багацько галасу з нечевля); з Байрона: Дон Жуан і Чайльд-Гарольдова мандрівка; з Шіллера: Вільгельм Тель; з рїзвих поетів: Позичена кобза (напечатана 1897); переклад Біблії. Крім того спомини і деякі неподокінчувані рїчи.

Оглянувши оттак усї важвїйші Кулішеві праці, написані протягом 57 літ, скажемо ще кілька слів про нього, наважуючи до сих гадок, які були вже сказані в поодиноких уступах.

Куліш почав свою діяльність етнографічними і історичними роботами. Хоч він убирав у 40-их роках матеріяли, призбирані на тім поли, в форму романів або епосу, то проте переважали у нього вже з початку інтереси етнографа й історика. В 50-их

¹⁾ К. Ст. 1899, т. I, ст. 92. ²⁾ Тамже, 94 і 97.

³⁾ Исторія лит. русскои, т. IV, ст. 212.

роках він видав свої етнографічні збірники і сим закінчив свою роботу, як етнограф, але як історик працював до самої смерті. І хоч його історичним працям признають тільки негативну вартість, то Куліш ціле життя найбільше клав ваги на свої історичні праці і найбільше займав ся ними. Спершу, в 40-их роках і в початках 50-их уважав історичним материялом також се, що подавала йому етнографія: пізнійше пізнав польські історичні жерела і під впливом їх почав маловажати етнографічні материяли як історичні документи. Тому що у своєму житю пізнав багато польських жерел, а для рівноваги не пізнав або маловажив иньші, то і понав у крайність.

Більша часть Кулішевих беллетристичних праць корінить ся в його історичних працях, без котрих не можна їх і розуміти. Поезії в 60-их років, що повстали на тлі історичних праць (До-сьвітки), не мають тепер великої літературної стійности, — у них оброблене слабе, — але поезії і драми в 80-их років показали великий поетичний талант у Куліша, велику вправу у віршованю і незвичайне знане української мови.

Повісті Куліша з сучасного життя (з 19-ого столітя) загалом не мають першорядної літературної стійности, хоч релятивної стійности відмовити їм не можна. Докладнійший розбір їх може показати і значний беллетристичний талант у Куліша. З історичних повістей „Чорна рада“ лишить ся важним набутком в українській літературі. Історичні драми Куліша більше надають ся до читання, як до представлення в театрі — таке що найменше вражінє має ся при читаню їх, хоч се вражінє може бути й непевне.

Беллетристикою займав ся Куліш тільки спорадично, вважаючи учену карієру своєю метою, але цінити будуть його мабуть і пізнійше не за історичні праці, тільки за беллетристичні, українські і російські. Куліш був і російським і українським письменником, але те, що дав українській літературі, стійнійше, бо тут саме переважає беллетристика. Однак говорити про українські твори Куліша, не зважаючи на його російські, не можна; годі розуміти їх без тих. Російські наукові праці Куліша суть основою його українських писань і лише на їх тлі можна розбирати ті українські писаня.

Куліш був весь свій вік Українцем і працював для України з вірою в її будучину: притім мав більшу симпатію до Росії, як до Польщі. На українській нарід дивив ся в 40-их ро-

ках з романтичного боку; в 50-их роках, по Кримській війні, всі свої погляди оснував головно на соціології. Соціологічного становища не покинув і до смерти.

В поглядах його на цивілізацію перемала прихильність до селянського, патріархального життя, бажане природности. Се бажане подиктувало йому деякі літературні роботи і було основою його демократизму. Коли-ж жителі говорять і про якийсь аристократизм, замітний у Куліша, то аристократизм сей треба розуміти не инакше, як так звану салбоновість, педантизм у носі, поведенню і мові. Куліш не любив цинізму і бурлацтва і через те не міг заприятити ся з багатьома людьми. Ще 1868 року жителі так характеризував Куліша:

„Велике трудолюбє, великі праці і розгядяш, високі думки і хлопячу пустоту, жадобу гроший і недбалу щедрість у його можна було вважати не в один і той самий тиждень, а в один і той самий день. Тільки одного в йому не було: на всій Україні і деінде ніхто не бачив Куліша підпилим. Коли й випивав він з приятелями за молоду, як то мовляють: не проливаючи, і тоді річ його була твереза і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою тебе доброю піддержує, то нехай лишню чарку випє. По тверезу зривалось іноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу; а на підпитку видаєть ся він між усіма непитущим. Що ми висше сказали про аристократичність артисто-козацьку у Кулішевій вдачі, те ще раз тут згадаємо. Висше було сказано, що під впливом Мужилівської і її небоги у Куліша „цивілізація поборолла просту натуру; демократичня душа отрока зробилась аристократичною, — тільки не в ледачому розумі сего слова. З того-ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятись гори над усіми ровесниками. Допомогали сьому й иньші впливи“¹⁾. Коли трапляєть ся йому пити, то пити-ме або що добре, або зовсім не пити-ме, опріч звичайної чарки горілки, яку що-дня вживає. Коли задумає меблі купити, то або дорогі купить, або сидіти-ме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику і гарну, наче який пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло гроший. Три рази на віку

¹⁾ Правда, 1868, 33.

довелось йому бути у великих довгах і три рази оплатив ся працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, і дано йому на три тисячі карбованців без якої-небудь розписки“¹⁾.)

Пізнійше, по 1868-ім р. Куліш незмінив ся, лише, в почутю власної сили і нікчемности земляків, почав гордувати ними. Необережні і зовсім не салюнові вислови про Шевченка дали причину до здогадів, що у Кулішу верховодили часом гордовитість і зарозумілість. Але се були звичайно хоробливі припадки, по котрих усе на довший час наступала рефлексія.

Відчутили Куліша від земляків найбільше ті Українці, з якими він мав діло ще в 50-их роках; уже тоді стидав ся він „своїх ідолів“. А притягли його до себе учені Поляки і через те у Куліша проявили ся деякі польські симпатії на науковій основі. Але польонофіліяство його було далеко менше, як русофіліяство; одно-ж і друге не доводило його до переченя самостійности українського народу і письменства; він вірив у ту самостійність і працював для неї.

Василь Білозерський списав 1897 свої спомини про Куліша і в них між иньшим сказав таке про нього: „Куліш належав до числа сих людей, що своєю благородністю, чесністю, великодушністю і розумом спонукують поважати його кожного, хто має з ним діло. Він чоловік практичний і діяльний і не любить кидати ся то на се то на те, а найбільш не жалує того, що не одобрено спокійним розсудком. Діяльність його найбільше з'осередила ся на літературі і на усовершенуваню життя, яке бачить у праці і тільки працю уважає найважнішою з усього. Всякі порявки, що не мають певної користної мети, на яку зараз можна би показати, йому противні. Житє своє він проводив, займаючись літературою і живописю; робити добро, не відкладаючи, там, де була нагода, він уважає головним обовязком“²⁾

У сій замітці піднесено те, що ми вже бачили у Кулішевії діяльності. Служба правді та усовершенуване себе і людей були провідними гадками в його житю і роботі. Стараючись про се поміняв ся він нераз, але наміри були в нього чисті і людяні. Коли й гордував ким, то в імя сих чистих намірів.

Величезну душевну борбу, яку перебував ціле своє житє, стараючись зрозуміти XVI, XVII і XVIII столітє в історії України,

¹⁾ Правда, 1868, 324. ²⁾ К. Ст. 1899, т. III, ст. 357—358.

не можна инакше розуміти, як її зрозумів Дашкевич: хитаня Куліша були справді повторенем вікової коллізії, яку нераз переходили більше або менше інтелігентні Українці-Русини, починаючи з XV. столітя. Такі коллізії переживають нераз і російські і австрійські Українці і вони то розбили галицько-руську суспільність на дві половини. Потомки галицьких москвофілів з 1866 р., що беруть справу своїх відносин до російської народности поважнійше, як їх батьки, не повинні лихословити памяти Куліша, за прикладом батьків; бо вони перебувають одну форму сеї самої коллізії, яку перебув Куліш. А Українці-Русини, що за життя Куліша спершу величали а потім докоряли йому, пережили і переживають також ті самі його коллізії, коли тільки заговорять про уладжене відносин Українців до Росиян і Поляків. Приклад Куліша, котрий більше як пів столітя мучив ся сими гадками і для роз'ясненя правди жертвував довголітню роботу і своєю славу у сучасників, може справді багато навчити потомків. Живий живе гадає, так і будучі покоління полишать ученим роз'яснюване мислення, а самі у щоденнім житю будуть поступати не инакше, як після того заповіту, який лишав і Куліш своїм наслідником: любов до України і праця для неї в імя загальної культури, в яку український народ зі своїми прикметами може внести багато такого добра, якого не зможуть подати иньші народи.

А про помилки Куліша скажуть колись те, що він сказав про Гоголя: „Не говоріть мені сього, що Гоголь наш з пантелику збив ся. Воно правда, да не зовсім. Збив ся він із пантелику од великої муки за гріхи людські, а в його помилках треба читати помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуть ся нам на добро і його розумні речі і його безуміє“.

Чернівці, вересень — грудень 1899.

ПОХИБЇИ.

На ст.	4	рядок	13	з низу	замісь	охоти	має бути:	охоту
" "	4	"	10	"	"	пропасти	" "	незичливости
" "	14	"	14	з гори	"	70-их рр.	" "	30-их
" "	16	"	1	з низу	"	реторикою	" "	ретортою
" "	19	"	14	з гори	"	Рудавського	" "	Рудовського
" "	21	"	10	з низу	"	які	" "	який
" "	23	"	18	з гори	"	1842	" "	1843
" "	24	"	13	з низу	"	Юзефович	" "	Юзефовичеви.
" "	29	"	7	з гори	"	ненавиджу	" "	не ненавиджу
" "	36	"	13	з низу	"	1869	" "	1860
" "	81	"	5	"	"	яких	" "	які
" "	134	"	12	з гори	"	не треба знаку	(?)	

Ціна 1 корона.

70 =

B-2005
1986-1992

B 2.005

О. Мановой

П.О. КУЛИШ